

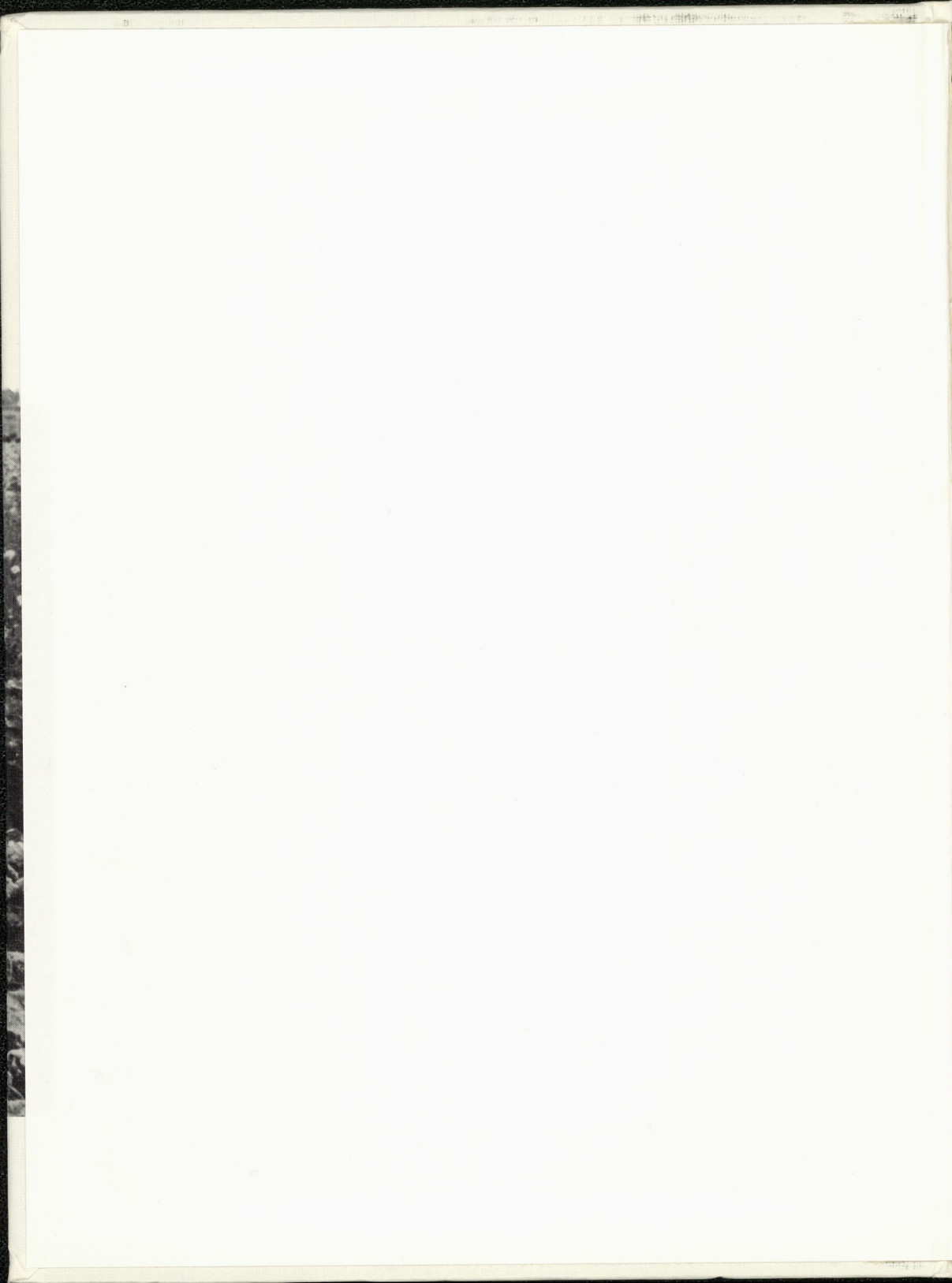
Fataburen 1986

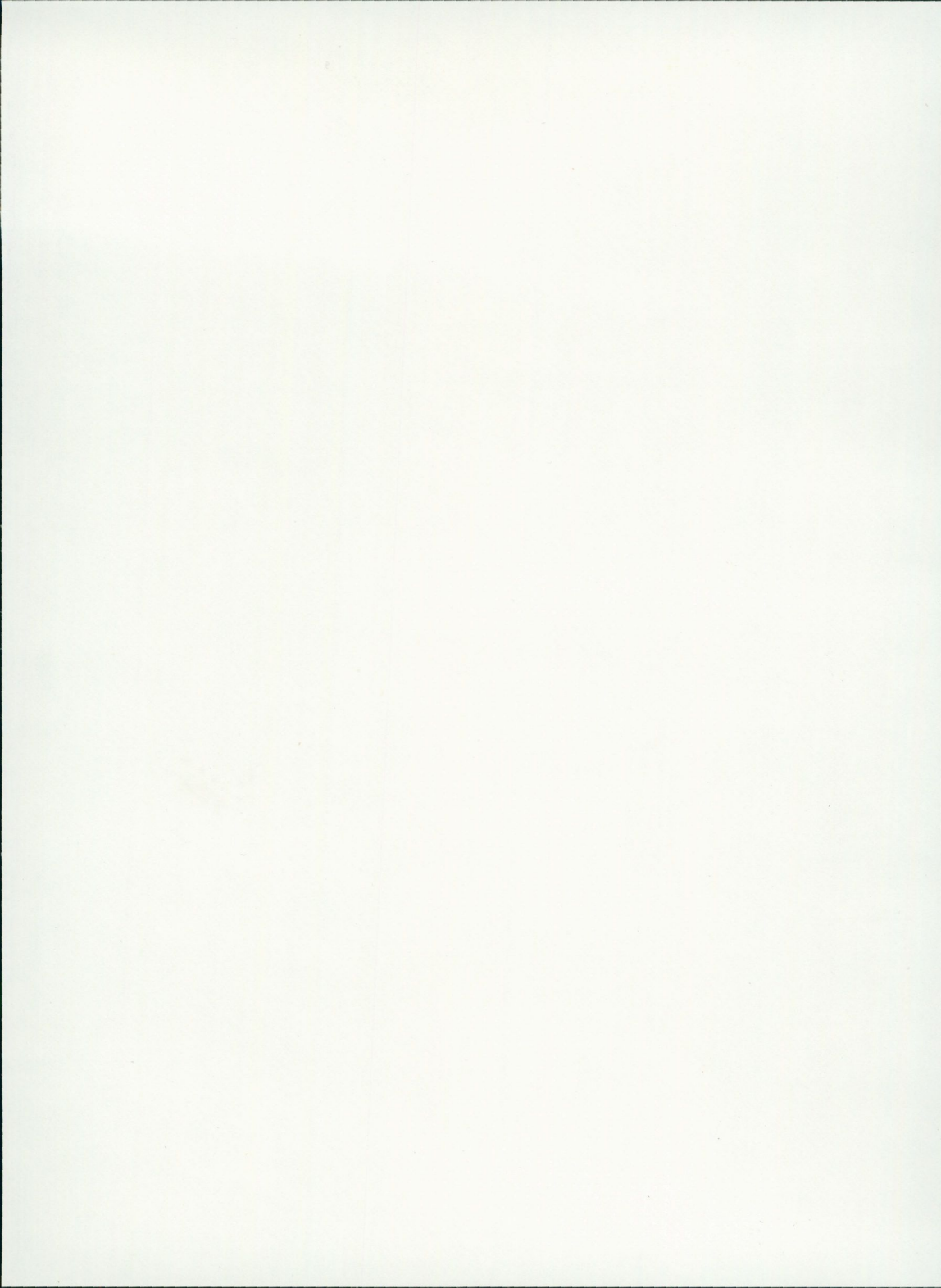
Fataburen

1986

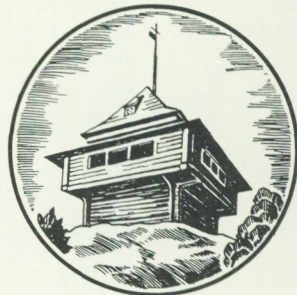
Husdjuren och vi

Fataburen

1986

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Arne Biörnstad
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by Roger Tanner

Omslagsbilden föreställer smågrisar på gurkfält vid Gullbrandstorp,
Halland. Foto Gunnar Lundh 1936.

Omslagsarrangemang: Håkan Lindström

Om inte annat anges tillhör bildmaterialet Nordiska museet

© Nordiska museet och respektive författare

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1986

ISBN 91 7108 264 6
ISSN 0348 971 X

Innehåll

- 5 *Arne Biörnstad* Förord
7 Författarna
9 *Johannes Lepiksaar* Från vilda djur till husdjur
27 *Mátyás Szabó* Hade djuren det bättre förr?
51 *Bengt af Klintberg* Kreaturens trånad
65 *Annika Österman* Kvinnor och kor
77 *Pablo Wiking-Faria* "Ha det förspänt" – med häst eller ox som dragare?
91 *Yvonne Olrog Hedvall* Tjuren Potter
99 *Janken Myrdal* På höga hästar. Hästen som maktmedel och status-symbol
111 *Jonas Berg* Kohållning i bondemiljö. Ur några tidiga mjölkkningsjournaler
119 *Ivar Lo-Johansson* Statarna och grisen
123 *Eva Fägerborg* Husdjurens Bellman. Om getter och getskötsel
133 *Ulla Lindström* Landsbygdspojkar och husdjur
143 *Wolter Ehn* Hjärtros och Svarten, Spira och Nyman. Egennamn på kor, hästar, getter och oxar i svenska bond- och herrgårdar under 300 år
151 *Ragnar Edberg* Gutefären och deras ursprung
163 *Rolf Kjellström* Renen som husdjur
171 *Hans-Ove Larsson* Hunden
175 *Mats Jansson* Hus för fä
193 *Teje Colling* Ingen ordning, sa katten
203 *Per-Olof Palm* Gen-väg till kulturarvs bevarande. Om genbanker för husdjur
211 Husdjur. Litteratururval av Stig Appelgren
217 Nordiska museet under 1985
225 Skansen under 1985

En dag med veterinär Lars Lannelund

En dag med veterinär Lars Lannelund

Av **AKELIDZELL**
 MELISSA Flygljóttnant
 Thomas och psykolog

Av **BARBRO JÖBERGER** och ytterligare en bonde lägger av om ett par år när de går i pension. Då ska de ha varit 60 år. De ska ha varit veterinärer i 30 år. De ska ha varit veterinärer i 30 år. De ska ha varit veterinärer i 30 år.

Bonde om Slakteriförbundet: Låt huvudena rulla

Låt huvudena rulla

Av **THOMAS MICHÉLSEN**
 — Hur ska vi kunna återvinna konsumenternas förtroende? Jag tror att vi måste göra som i privata företag. Låta huvudena rulla.

Vi måste bli mer aktiva som medlemmar. Felet är tjänstemannastyret och det sammanförandevalda sitter på för många stolar. — Det är ett bra sätt som småpojkar att nu bara säga att vi slutar med kadavern och att nu frägar. Men det viktiga är att få förtroendet åter. Då kan vi också på sikt låta alla pengarna. — Nu har vi i år haft en ökad tillförsäkringstillsättning. Men på kort sikt släpper inte konsumenterna efter en sådan här grej. Och

Vi är djurvänner när det passar

KF hotar sluta köpa sjukt kött

Av **THOMAS MICHÉLSEN**
 Nu måste djurskyddslagen skärpas för att grisar och kalvar ska bli friskare. Det är dagens socialdemokratiska jordbruksminister, Svante Lundkvist, och centerns tidigare, Anders Dahlgren, en-

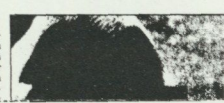
och specialisering i jordbruket. Landbrukets egen försäkringsrörelse har lika stort intresse av att kompensera det med sina råd till bonden att om d det andra? säger **Herbers docent i**

ENSÖDERBERG ndling visar vi nu niskan förskat för usdjur. Samtidigt ett övermotståndt inde till säll- Landbrukets egen försäkringsrörelse har lika stort intresse av att kompensera det med sina råd till bonden att om d det andra? säger **Herbers docent i**

Trots debatten om djurens hälsa

Vi äter allt mer kött

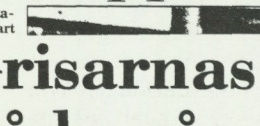
Av **KAREN SÖDERBERG**
 Debatten om djurhållningen påverkar inte våra köttförfaranden, inte på kort sikt i alla fall. Under de första nio månaderna av året har köttkonsumtionen varit lika stor som förra året.

Blixtbeslut i slakteriförbundet

Djuren slipper äta kadaver

Bondekooperationen beslutar på tisdagen att omedelbart sluta använda innehåller ka självdöda, ibla ruttnande djur. Hitills har n och värphöns

Rår Astrid på djurfabrikerna

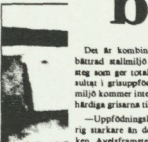
Av **CARL-ERIK NILSSON**
 Ställ ett "nationallag" som Astrid Lindgren kunde radkåla "stada på livsmedelsburen och därmed jordbrukspolitiken". Den frågan ställde vice talman Anders Dahlgren när han häromdagen sa läde inför den stora veterinärnämnden i Årjöns måbhallar i Stockholm. Det finns tecken som tyder på att framtidsåtgärder i TV-aktuell har

Dagens djurfabriker är ju i hög grad ett resultat av socialdemokratisk jordbrukspolitik där industriell kreditstimulans i tron att man därmed skulle gynna konsumenterna. I samband med 1977 års jordbrukspolitiska beslut i riksdagen, arbetade centern och dåvarande jordbrukministern Anders Dahlgren för att bromsa djurfabrikerna. Det gick ut på att få med övriga regeringspartier på

Fria hönor värper bäst

Kadavermjöl i foder stoppas

En lycklig ko som smakar gott

Grisarnas hälsa beror både på arv och miljö

Den är kombinationen av förbättrad stallmiljö och avelsframsteg som gör teckat set bättre utvalda i gruppuppfödning. Utan bra miljö kommer inte de nya utvalda, härdiga grisarna till sin rätt. — Uppfödningsskadan blir aldrig markant så den svagaste länken. Avelsframsteg måste kopplas sammanhållna djur är ett tillräckligt av tidigare misstag i avelsarbetet. Genom för ömsesidig hög kvalitet i kopplat till hög kvalitetsallt i slaktgruppen. Genom att utnyttja dessa avelsframsteg i kombination med goda uppfödningsskador kan sjuklighet och låg produktions elimineras.

En lycklig ko som smakar gott

Små framsteg får veterinärer att hålla ut

Små framsteg får veterinärer att hålla ut

En biftjurs instängda liv

Två gånger ser den dagens ljus

Små framsteg får veterinärer att hålla ut

Per Johansson är all till äggproduktion. Han "svenska hönan" är bra rar sig på svenska lägen och är lugn och skötsam. — Hon lägger snällt roföt och tackar inte på andra.

Lykligt okänt om framtiden poserar en beltjänare tillsammans med Bibbi och Roland Falk för förförsvardhusets Formark.

Brista Falk med ett par fläskottletter — Vi haftigt och mors grisvakt.

Med lyckliga grisar får de knorr på men

Förord

När det på hösten 1985 bestämdes att temat för 1986 års Fatabur skulle vara husdjuren och vi, så hade detta två orsaker. Nordiska museet har ett rikt material insamlat genom frågelistor till ortsmiddelare över hela Sverige. Detta material har hittills inte publicerats annat än i begränsad omfattning.

På Skansen har husdjur alltid ingått i de zoologiska samlingarna utan att bli så omskrivna som sina vilda släktingar. Men rationaliseringen inom det svenska jordbruket leder till nya driftsformer. Hästar som dragare minns inte många längre. Korna är på väg att bli innejur och höns och grisar är det redan. Avelsarbete pågår, som klart hotar äldre rasers existens. Samtidigt inser man, att dessa raser måste finnas kvar, om man i en förändrad världssituation behöver eftersträva helt andra egenskaper hos djuren än nu, när rationalisering och lönsamhet är honnörsorden.

Under sådana omständigheter börjar husdjuren i zoologiska parker att bli intressanta – både att titta på och som genbanksresurs.

Att ämnet husdjur ligger väl i tiden visade sig också hösten 85 och våren 86, när dagspressen plötsligt fylldes av reportage kring djurhållning och debatt om förhållandet människa–djur. Åtskilliga missförhållanden drogs fram i ljuset och i bakgrunden framskymtade stundom den beprövade åsikten att det var bättre förr.

Årsbokens arton författare försöker klarlägga begreppen och ge en bakgrund till dagens situation. Urvalet djur är begränsat till de sedan länge etablerade husdjuren i svensk jordbruksmiljö. Kel-, kram- och sällskapsdjuren i stadsmiljö har vi avstått ifrån.

Inledningsförfattaren tar oss med på en resa över världen och ibland mer än 10.000 år tillbaka i tiden i sitt sökande efter husdjurens ursprung. Förutom de vanliga husdjuren, som behandlas i de följande artiklarna, ger han oss också uppgifter om mera udda företeelser. Att medeltida adelsdamer roade sig med kaninjakt i särskilda hägn är knappast allmänt bekant. Viktigast är att vi får en bred sammanfattning av zoologernas syn på husdjurens historia.

En kulturhistoriker tar upp dagens debatt i en initierad jämförelse mellan nu- och dåtida förhållanden. Mycket antecknas både på plus- och minussidan beträffande äldre djurhållning och det är fullt klart att sörgårdsidyllerna var tämligen sällsynta.

Kreaturens trånad är den fantasieggande titeln på artikeln om människors tro och vetande kring husdjurens känslor, välbefinnande och sjukdomar. Där möter en sedan länge försvunnen folklig föreställningsvärld fylld av övernaturliga väsen som maror, björar och de små under jorden.

På herrgårdarna fanns manliga koskötare, men hos bönderna var det kvinnornas sak att ta hand om korna. Det var tungt och slitsamt, särskilt om djuren vrenskades, men kunde också ge upphov till verkliga vänskapsförhållanden mellan djur och människa. Det vittnar kunniga meddelare om.

Vilka dragdjur har dominerat i Sverige? Oxar eller hästar? Frågan får ett komplicerat svar. Verkligheten har inte alltid varit entydig. Tjuren Potter stiger fram en stund ur sin arkivaliska obemärkthet – ett ståtligt djur, som blev stamfar för den skånska lågländrasen.

Hästen framträder som det kråmande statusdjuret – medeltidsridharens kombina-

tion av stridsvagn och Ferrari. Att den mindre statusfyllda grisen också kunde ge upphov till långtansfyllda drömmar vittnar en ingalunda okänd författare om på sitt handfasta sätt.

Bonedagböcker ger jordiska fakta. Fyra sådana från samma dalagård berättar om korna och kan ge anledning till jämförelse med dagens förhållanden. Vem kan nu träffa en 22-årig ko? Getter är kända för individualitet och födgeni. Ryktet besannas här.

Barn har tidigt fått lära sig att ta hand om djur. Hur pojkar kunde uppleva det får vi skildringar av från olika delar av landet från sekelskiftet fram på 1930-talet.

Gutefåren, deras härstamning och räddning som särpräglad lantras, beskrivs i en initierad monografi. Renen har fått ett

känsloladdat avsnitt med citat ur samisk diktning, en skildring som fått ökad relief mot bakgrund av den senare inträffade olyckan vid Tjernobyl och vad den fört med sig för de renskötande samerna.

Människans äldsta husdjur hunden och den betydligt yngre katten har givetvis egna kapitel. Till Skansen kan man gå om man vill se hur husdjur bodde före stordriftens tid och om man vill se djuren själva. Dessutom kan man här läsa om vilken betydelse djurparker har inte bara för dagens publik utan för framtidens människor i deras kommande djurhållning.

En omfattande litteraturförteckning ger möjlighet att söka mera läsning om bestämda djurslag.

Arne Björnstad

Författarna

Jonas Berg, f 1932, fil lic, förste intendent, chef för Nordiska museets avdelning för näringsliv sedan 1974.

Teje Colling, f 1928, fil kand, intendent vid Nordiska museets boavdelning sedan 1979.

Ragnar Edberg, f 1931, fd färfarmare, tillsynsman inom naturreservaten i Sörmland.

Wolter Ehn, f 1931, fil lic, förste arkivarie, föreståndare för folkminnesavdelningen, Dialekt- och folkminnesarkivet, Uppsala.

Eva Fägerborg, f 1946, fil kand, intendent vid Nordiska museets avdelning för näringsliv sedan 1984.

Mats O Janson, f 1936, fil kand, intendent vid Skansens kulturhistoriska avdelning sedan 1974.

Rolf Kjellström, f 1936, doc, intendent vid Nordiska museets avdelning för näringsliv sedan 1969.

Bengt af Klintberg, f 1938, fil kand, universitetslektor vid Institutet för folklivsforskning, Stockholms universitet.

Hans-Ove Larsson, f 1946, fil kand, intendent vid Skansens zoologiska avdelning sedan 1980.

Johannes Lepiksaar, f 1907, fil dr, fd intendent vid Göteborgs naturhistoriska museum.

Ulla Lindström, f 1928, fil dr, intendent vid Nordiska museets tekniska avdelning sedan 1985.

Ivar Lo-Johansson, f 1901, fil dr, författare.

Janken Myrdal, f 1949, fil dr.

Yvonne Olrog Hedvall, f 1939, fil mag, bibliotekarie, chef för Kgl Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotek, Stockholm.

Per-Olof Palm, f 1931, fil lic, förste intendent och chef för Skansens zoologiska avdelning sedan 1975.

Matyás Szábó, f 1932, doc, förste intendent och chef för Kulturhistoriska undersökningen, Nordiska museet, sedan 1980.

Pablo Wiking-Faria, f 1951, fil kand.

Annika Österman, f 1932, fil kand, intendent vid Kulturhistoriska undersökningen, Nordiska museet, sedan 1965.

Från vilda djur till husdjur

Johannes Lepiksaar

Djur i huset men icke husdjur

Sen urminnes tider har människor ofta fångat enstaka individer av vilda djurarter och hållit dem hos sig antingen i fångslat eller tämjt tillstånd. Ofta har detta skett av ren nyfikenhet eller experimentlusta. Av efterlämnat rikligt bildmaterial att döma har egyptier i det Gamla Riket för 4500 år sedan varit minst lika experimenteringsgalna som våra "rasförädlare" på 1700-talet, i försök att tämja och göda upp olika arter av Egyptens dåtida vilda fauna, från tranor och gäss till antiloper och strimmiga hyenor.

Mest har människor genom tämjning eller infångande av vilda individer velat tillgodogöra sig djurarters specifika, för människan nyttiga eller roande egenskaper. Dyliga djur kan ha varit till sällskap, ha tjänat som leksaker för barnen eller roat sinnet med sina vackra färger, former och rörelser.

Djurparker fanns redan hos gamla civilisationer i Egypten, Mesopotamien, Indusdalen och Mexico. Skådespel i cirkusar tju-sar alltjämt allmänheten om också det sker med uppvisning av dressyrkonst och icke mera i form av blodig djurkamp som förr. Vissa fågelarters vaksamhet och värninstinkt i reviret har utnyttjats för att få väktare av hus och gårdar (värnfåglar i Sydamerika, tranor och gäss i Gamla Världen). Med dresserade pilgrimsfalkar har man försökt hålla flygplatser rena från störande måsflockar.

Man har kunnat dressera vildfödda djur till hjälp vid jakt (geparder för gaselljakt i

Indien; falkar, hökar, örnar hos falkenerare runtom i världen) eller vid fisket (mellan-skarvar i Kina och Japan, uttrar i Indien).

Man har också hållit tämjda eller fångslade individer som lockdjur för deras vilda artfränder eller fiender (uvar för kråkjakt eller falkfångst). Vilda djurs energi har ofta genom tämjning omvandlats till arbetskraft. För mer än 5000 år sen tämjde sumererna vilda onagrar (halvåsnor) till dragare av deras klumpiga fyrhjuliga stridsvagnar. Indiska elefanter tämjs fortfarande för tungt lyftarbete och för transporter. Så länge det finns en reserv av färdigbildad animal energi kvar i form av vilda bestånd är det mindre rationellt att vänta på arbets-duglighet hos i fångenskap avlade ungelefanter i 14 år.

Under yngre stenåldern i Schweiz och järnåldern i Norden synes skogsrävar icke sällan ha hållits fångna vid gårdarna. Troligen har detta skett mindre för rävstekens skull än för att låta på våren vid lyor hämtade rävvalpar få en värdefull vinterpäls (ett slags tidig "farmpälsodling" om man vill!). I inget av ovan omnämnda fall bör man kalla dessa individuellt manipulerade djur för husdjur, trots deras livslånga bundenhet till människan och trots de kroppsliga avvikelser från den vilda formens variationsnorm de kan uppvisa, när de som ungdomdjur har uppfötts i fångenskap (minskning av kroppsstorlek, förkortning av nosdelen, försvagning av käkarna med abnorm tandställning som följd). Avvikelser från artnormen i dessa fall är i regel icke ärftliga och kan icke föras vidare till avkomman.

Husdjurens ursprung (domesticeringsområden). Arktiska tundrazonen och palearktiska stäpp-ökenzonerna prickade.

Främre Orienten: 1 – nöt (möjl också i Egypten och Sö Europa), 2 – tamget, 3 – t.får, 4 – tamsvin (också i Europa o Kina), 5 – tambiet (också i Egypten o Europa), 6 – t.duva (möjl också i Egypten). Arktis: 7 – t.ren. Europa 8 – anka (tamform av gräsand; också i Kina), 9 – t.kanin, 10 – frett (t.form av iller), 11 – dammkarp (Donau u a). Kanarieöar: 12 – t.kanariefågel. Nordafrika: 13 – pärlhöns, 14 – t.åsna, 15 – t.katt (möjl också i Mesopotamien), 16 – t.gås (tamform av grågås; möjl också i Europa). Ponto-kaspiska stäpp: 17 – t.häst. Turkestans öken-stäpp: 18 – kamel. Tibets högland: 19 – t.jak. Kina: 20 – gulfisk (t.form av silverruda; avb slöjstjärt-variant), 21 – dammkarp (kinesisk u a), 22 – silkesfjäril, 23 – knölgås (t.form av svangåsen), 24 – löpanka (t.form av gräsand). Arabien: 25 – dromedar. Indiska reg. ökenstäpp: 26 – sebu. Indiska reg. skogszon: 27 – vattenbuffel, 28 – gayal (t.form av gaur) 29 – baliboskap (t.form av banteng), 30 – tamhöns, 31 – t.påfågel. Mexiko: 32 – t.kalkon, 33 – t.myskand. Andernas högland: 34 – lama, 35 – alpaka (båda småkameler är t.former av guanakon), 36 – marsvin. Ännu okänt område: 37 – hund (pilarna anger spridningsriktningar).

Husdjur: begrepp och jämförelse

Det är praktiskt att inskränka beteckningen husdjur till individer av *självförökande djurbestånd vilka genom mänsklig påverkan under flera generationer har fått ärftliga skillnader gentemot deras viltlevande ursprungsformers variationsnorm*. Under människans skydd och utfodring får även i naturen mindre livsdugliga, i regel av predatorer och inomartlig konkurrens utgallrade individer tillfälle att överleva till mogen ålder och föröka sig.

Närmast påminner domesticering om evolution och artbildning vid bortfall eller försvagning av naturlig selektion efter utvandring till nya livsrum utan livsfarliga fiender eller vid en omfattande omstrukturering av ekosystem på grund av drastiska, framförallt klimatiska, miljöförhållanden på hemmaplan. Såväl vid domesticering som vid naturliga miljöförändringar karakteriseras tidigaste fasen av en stark utvidgning av artvariationen. Såväl i naturen som i husdjursbestånden efterföljs initialfasen senare av en återkommande inskränkning av variationen genom anpassning till den sig snart återställande selektionens nya karaktär.

På grund av domesticeringsprocessens relativt ringa ålder, högst 15 000–10 000 år, har den ännu icke kunnat skapa nya arter. Ingen av husdjursformerna har hunnit bryta sig loss från de inomartliga gränserna för ohindrad fruktsamhet vid korsningar och det artegna beteendet. Vilda vargar i flock river visserligen för dem som vanskapta karikatyrfigurer uppträdande hundar, men vid enskilda möten reagerar de ofta ömsesidigt som potentiella sexualpartners och förstärker det ännu gemensamma signalspråket.

Det är en regel att husdjursformer härrör från en enda djurart. I vissa fall, som hos tamget och tamfår, kan en tamform parallellt ha utgått från olika underarter eller närstående "arter i tillblivelse" inom samma artkrets, dock sker det alltid inom fertilitetsgränser.

Domesticeringsprocessens förlopp och följder

Anpassning till skilda levnadsvillkor och skötselformer i olika länder kan inom husdjursbeståndet av samma form frambringa olikheter mellan *lantraser*. Medvetet insatt målinriktat urval av avelsdjur har fört till globalt standardiserade *kulturraser*. Förändringar sker långsammare vid extensiv skötsel av halvfritt levande utgångsdjur, fortare hos intensivt skötta, stallade eller på betesmarker tjutrade djur.

Överföring av vilda djurformer till husdjur har hos olika arter, möjligen med undantag av småboviderna (get och får), börjat vid olika tidpunkter och på olika platser av jordklotet. Den har också beroende av arten haft olika motiv och förlopp. Dessa skall närmare granskas i den systematiska översikten. Vissa kännetecken och följder av domesticering kan uppträda hos flera arter parallellt i tämligen likartad form. Storleksvariationen kan förskjutas åt bägge håll i jämförelse med den hos vildformen. En allmän tendens, åtminstone delvis beroende på ett urval från djurskötarens sida, yttrar sig däri, att hos större och farligare djur kroppsstorleken brukar minska, hos smådjur däremot tilltaga.

Hunden – äldst bland husdjuren

Hund

Canis lupus f. familiaris. Den i äldre litteratur ofta förekommande benämningen tamhund bör slopas som meningslös. Samtliga drygt över 400 kända hundraser är bara domesticerade former av varg – resultat av människans största och längsta djurexperiment. Uppenbarligen har hunden icke utvecklat från varegens stora nordliga underarter utan av mera schakallikt levande mindre former i utbredningsområdets södra delar. Det finns anledning misstänka att den vargform varmed domesticeringen inleddes genom denna process har slutat att existera. Man har starka skäl att söka den hos den i Kinas pleistocen förekommande *C.l.variabilis*.

Att småvargar på flera ställen oberoende av varandra anslutit sig till människor är möjligt men mindre sannolikt. Mycket synes tyda på att vargen tagit initiativet vid etableringen av denna samlevnad, i likhet med andra kött- och allätare bland husdjuren. Enligt tidigaste fyndet av hunden från Oberkassel i Västtyskland torde denna samlevnad mellan hund och människa förekommit före 14 000 år tillbaka under senistidens förhållanden i Europa. I tiden närmast anslutande fynd kommer från Thüringen i DDR, från norra Irak och Idaho i USA.

De båda sistnämnda fyndens geologiska ålder har uppskattats till ca 12 000 resp 10 400 år före vår tid. I sammanhang med detta bör man beakta att människan tagit med sig hunden både till Amerika och Australien över de under istiden torrlagda delarna av Beringsund och sunden mellan Indonesien, Nya Guinea och Australien. I Australien har den numera mestadels förvildade hundformen – dingo – vid sin spridning över kontinenten icke nått det sen ca 10 000 år tillbaka isolerade Tasmanien. *Sverige:* Tidigaste hundfyndet i landet kommer från slutet av preboreala klimatperioden för ca 9000 år sedan. Denna och senare mesolitiska hundar har varit större spets-hundar liknande nutida gråhundar men utrustade med märkbart grövre käkar. Hundar från svensk neolitikum synes ha varit i snitt mindre spetsar.

Fyndmaterial från bronsåldern är ännu för fragmentariskt för att lämna närmare information om hundtypen. Under yngre järnålder förefaller större hundar av vallhundstyp i fyndmaterialet ha varit vanligare än spetsformer. Troligen har de kommit till landet redan under bronsåldern (med ullfären?). Enstaka vindhundar påträffas i vikingagravar. Troligen har vikingarna också från sina färder i Österled fört hem herdehundar, vilka grundade stammen av Dalbohund, bortrationaliserad under 1800-talet. Den gamla neolitiska stammen av mindre spetsar förefaller ha anlitats för småboskapvallning lokalt (västgötaspets) vid sidan av de större vallhundarna.

Tamget och tamfår

Tamget och tamfår har en minst niotusen-årig gemensam utvecklingshistoria vars start man har anledning att söka i Zagrosbergen i västra Iran. Om man bortser från hunden med dess särställning i domesticeringshistorien kan man betrakta get och får som de äldsta egentliga husdjuren. Tidigaste kritikfria beviset (hornkvicken av tamformen) för tamget har man än så länge från fornstaden Jeriko's förkeramiska kulturskikt i norra Jordanien, daterat till 9000–8000 år tillbaka i tiden.

Ungefär lika gammalt är äldsta säkra fyndet, kulligt (hornlöst) kranium av tamfår från arkeologiska utgrävningar av en ruinkulle Ali Kosh i västra Iran. Man har visserligen antagit förekomst av tamfårskötsel mer än tusen år tidigare (ca 10 640 år tillbaka) på boplaten Zawi Chemi Shanidar i norra Irak. Antagandet grundar sig på köns- och åldersfördelning av färrester i kulturlagret från denna tid.

Dessa förhållanden behöver dock icke tyda på fårskötsel utan kan även bero på en jaktmetod – drevjakt med fångstgårdar istället för selektiv individualjakt. Orsaken till att man börjat domesticera vilda getter och får i Zagrosbergen vid tiden ca 10 000 år tillbaka kan man sannolikast söka i folk-mängdökningen och den därav skärpta konkurrensen mellan olika jägarstammar.

Man blev tvingad att skydda lokala viltresurser på familjens eller stammens territorium. Att man av allt annat vilt i lokal fauna (hjortar, gaseller, onagrar m m) föredragit att börjat valla och möjligt genom fångstgårdar periodiskt kontrollera just getter och får har sin biologiska förklaring däri, att just dessa viltarter visar starkaste revirbundenheten till bestämda bergkammar och dalar.

Tamget

Capra ibex f. hircus. Av närstående "unga arter" eller underartsgrupper inom vildgetternas formkrets har vildformen för de flesta tamgetbestånd varit besoargeten (*C./ibex/aegagrus*) vilken tillsammans med den

högre upp i bergen levande stenbocken (*C./ ibex/ ibex*) sen urminnes tider varit ett intensivt jagat vilt i Främre Asiens bergländer. Utom besoargeten kan också den vilda skruvgeten (*C./ibex/ falconeri*) möjligen ha bidragit till bildandet av några av tamgetbeståndets östliga raser (tjerkess- och kashmirget). Primitiva tamgetter med besoargetens sabellikt bakåtböjda horn (typen *hircus*) har tidigt i neolitikum spritt sig med tidiga bondesamhällen till för vildformen främmande områden som Egypten och Europa.

"Vildgetter" på vissa av Egeiska havets småöar och Kreta kan vara rester av dit överförda återförvildade primitiva tamgetter. Tamgetter med denna hornotyp påträffas mera sällan i nutida tamgetsbestånd. Den vid intensivare skötselform tilltagande tendensen till hornens reduktion har hos de flesta nutida raser (tex saanenget, norsk döleget, telemarksgget mm) fört till total kullighet (hornlöshet). Troligen under tidig bronsålder synes vid sidan av sabellika horn ha uppstått en mutativ förändring till spiralvridna horn (typen *prisca*).

Spiralvridna horn av denna typ kan påminna om hornen av den vilda skruvgeten men med undantag av vissa redan omnämnda östliga rasers horn, är de vridna i motsatt riktning. Bland varianter av "prisca"-typens horn kan man urskilja en skruvlikt tätvriden undertyp. Dylaka skruvhornade tamgetter synes ha varit populära hos äldre civilisationer i Mesopotamien och Egypten.

Tamgetens viktigaste funktion har varit produktionen av mjölk. I flera årtusenden har getter haft monopol på detta. Det är rentav symptomatiskt att på tidiga bilder av komjölkning detta sker bakifrån på getmjölkkningsmanér. Vid sidan av mjölken har getter (även vildgetter?) blivit uppskattade för sitt fina skinns skull av vilket vätskebehållare tillverkats före innan man uppfann keramikkarl. Vackra getpälisar (tex från kinesisk pälsgetras) är än i dag en viktig handelsvara, liksom lokalt tillverkat marockäng- och saffianläder. I fornegypten tjänade getskinn som liksvepning.

Tamfår

Ovis ammon f. *aries*. Liksom vildgetter bildar också vildfår taxonomiskt en formrik artkrets av underartsgrupper eller arter i tillblivelse. Med få undantag är också vildfåren likt getter anpassade till livet i bergsländer i Asien och västligaste Nordamerika. Vildfårens efteristida förekomst i sydeuropeiska bergländer har hitintills icke gått kritikfritt att bevisa. Det är också tämligen osäkert huruvida mufflonfår på vissa medelhavsöar (Korsika, Sardinien, Cypern) verkligen är vilda eller rester av till dessa öar tidigt överförda och sedermera förvildade primitiva tamfår. Den på centralasiens högre bergkedjor levande stora argali-gruppen (*Ovis /ammon/ ammon*) kan möjligen ha påverkat fetstussfårrasernas utbildning. Huvudsakligen synes domesticeringen ha utförts på den västliga stammen av mufflonfår (*Ovis /ammon/ musimon*) och nordöstligt och östligt till de anslutande uralfåren (*O. /ammon/ orientalis*).

Den också hos tamfår uppträdande tendensen till hornreduktion intill total hornlöshet (framförallt hos tackor) och också här uppträdande mutativa förändringar inom bestånden försvårar olika rasers närmare härledning. Tidigast av alla synes ättlingar till muffloner ha spritt sig. Spår efter mufflonhärkomst kan man lokalt finna hos tamfår från Västafrika och Etiopien till Nordeuropa (Soay-fåret från de Yttre Hebriderna i Skottland). Utvidgad formvariation yttrar sig också hos tamfår i hornformen. En icke ovanlig monstruös variant är bildning av mer än ett par horn. Redan i fördynastisk tid avbildas i Egypten en sär egen fårras, kallad för faraofåret.

Rasen kännetecknas av tydliga anpassningar till livet i ökenartat landskap – långa ben för att snabbt kunna förflytta sig mellan spridda betesmöjligheter och fly från predatorer, långt i sidled utdragna spiralvridna horn för att parera rovdjursangrepp samt en för vildformer ovanligt lång svans för att vifta bort de i massor irriterande flugorna med.

Restpopulationer eller ättlingar till det

forna faraofåret möter man än i dag söder om Sahara. Det finns knappast anledning att söka andra anor till faraofåret än de tidigt hitspridda primitiva mufflontamfår vilka i Egypten genomgått en anpassningsprocess med effektivt resultat. Från Egypten kan skruvhornade får tidigt ha spritt sig till Mesopotamien och övriga delar av Främre Orienten. Möjligen kan de med uppåtriktade skruvhorn försedda Zackelfären från Ungern till Mindre Asien ha utvecklats från samma stam.

Tamfårens speciella, för människan nyttiga egenskaper framför andra husdjur är ull- och fettproduktion. Får mjölk har vid sidan därav haft mycket inskränkt betydelse (östfrisiska mjölkfåret o a). Redan vildfären kan på våren under hårfällningen erbjuda möjlighet att insamla resp plocka av dem den i stora sjok lossnande vinterullen varav man genom filtning kan bereda värmande plagg.

Genom målmedveten avel har man för mera än fyratusen år sen fått fårraser med starkt utökad permanent produktion av förlängda ullfibrer, vilka istället för plockning, som hos primitiva hårfår av mufflontyp, kunde mera effektivt tillvaratagas genom periodisk klippning med fårsax. Äldsta avbildningar av ullfår har man från Mindre Asien och Mesopotamien (Mari och Sumer). Till Egypten kommer de med snäckvridna horn av *ammontyp* försedda ullfären först sen Mellersta Riket och ersätter i Nya Riket det skruvhornade faraofåret. En keramikfigur av ett ullfår från Tepe Sarab i västra Iran lär vara 7000 år gammal. Huruvida de tidigaste ullfären har kommit till genom selektiv avel av mufflonfårättlingar eller domesticering av urialfären kan ännu icke objektivt avgöras.

Till Europa införs ullfären troligen från Asien under övergången från neolitikum till bronsåldern. Vävkonstens spridning under senneolitikum kan kanske stå i samband med införseln av ullfår liksom också övergång från pälsverk till yllekläder. Möjligen förs med ullfårhjordar också vallhundstypen till det förut av spetshundstypen dominerade transalpina Europa.

Sverige: Rester av get och får känner man från de tidigaste bondekulturerna för mer än 5000 år sedan. Från "tidigt" neolitiska kulturlager från grottan Stora Förvar på stora Karlsö vid Gotland har beskrivits fynd av tamget och får (bl a kraniet av en hornlös färtacka). På samma fyndlokal lär man ha påträffat en hornkvice av tamget i något yngre kulturskikt.

I fyndmaterial från hantverkarkvarter i de medeltida städerna påträffas stora mängder av gethornskvicken från båda könen varav hornslidorna tagits bort för tillverkning av redskap. Horn av getabockar representerar här en "hircus"-typ liknande den man ännu i dag kan finna hos lantrasgetter i Norrland (Jämtland) – ett kulturhistoriskt minne värt att vårda.

Skallar av kulliga får påträffas i mindre utsträckning bland fynd från medeltid och Nyare tid i östra delen av landet. Fårskallar från svensk medeltid i Västsverige är i regel behornade hos bägge könen. De har stor likhet med kranier av vilda muffloner och några neolitiska fynd från Danmark och Nordvästtyskland. De liknar också det nutida behornade gutefåret. Troligen har Sverige vid sidan av primitivare mufflonfår på olika vägar tidigt fått även mera avancerade domesticeringsformer (ullfår). Bland medeltida fårfynd har upprepade gånger påträffats aberranta individer med fyra horn.

Storbovider. Från kultobjekt till simpla arbetshjon och biffkor

Storbovidernas imponerande gestalt, deras människan flerfaldigt överlägsna muskelstyrka, farliga hornbeväpning och häftiga humör, har sen förhistorisk tid väckt stor respekt för detta slag av storvilt. Visserligen garanterade en död storoxe kött för många personer för längre tid och erbjöd starkt skinn för remmar samt massiva ben och väldiga hornslidor för tillverkning av redskap, men jakten fordrade också stor energiinsats och social organisation kombinerad med stort risktagande.

Effektivast torde jakten på dessa stora bestar kunnat genomföras med anläggning

av fångstgropar, fångstgården eller med användning av starka fångstrep och nät. Viktigare för människan än ovannämnda jaktprodukter och hos tamformer senare tillkommande mjölkproduktion torde ha varit tamformernas betydelse som arbetskraft, människoekonomins under flera årtusenden viktigaste fredliga energikälla. Det torde dock ha dröjt några århundranden efter primärdomesticering innan man gjort upptäckten att genom kastrering kunna förvandla tjurarnas farliga styrka till de beskedliga oxarnas nyttiga arbetskraft.

Nötboskap

Bos primigenius f. *taurus*. Vildform var uroxen, utrotad sen 1627. Den vid Jaktorovka i Polen av en tjuvskytt dödade sista individens, en kos, ena horn bevaras i Kungliga Livrustkammarens samlingar i Stockholm. Detta den palearktiska regionens ståtligaste stovilt i efterstiden (tjurens mankhöjd över 1,7 m) förekom i palearktiska regionens hela varmtempererade lövskogsbälte och dessutom i medelhavsländernas och Mesopotamiens stora floddalar.

Ekologiskt betraktad torde uroxen icke ha varit någon skogsform utan hållit sig till gräs- och starrmarksängar längs stora vattendrag, vilka genom periodiska översvämningar och uroxehjordars betning hållits öppna från igenväxt med vedväxter. Stäppzonens hårda gräs synes uroxen ha undvikit.

Tidigaste fynd av nötboskap med säkra domesticeringstecken känner man från ca 8500 år tillbaka i kulturlager från förkeramisk neolitikum i Grekland. Från ungefär samma tid känner man också från Mindre Asien i den neolitiska staden Catal Hüyük ett imponerande tempel för tjurkult med skulpterade uroxehuvuden, hornsymboler och väggmålningar framställande en jättelik tjur i människomängden.

Det påminner om fresker från minoiska palats från bronsåldern på Kreta mer än 4000 år senare, med framställningar av tjurhopparsporten utövad av adoranter av bägge könen. Religiöst rituella motiv kan

misstänkas ha varit de primära vid uroxens domesticering. Det föreligger bildmaterial som upplyser hur dessa bjässar brukade infångas med starka fångstrep eller nät och hur vilda tjurar kunde lockas med hjälp av tjudrade tämjda brunstiga kor.

Man har hållit infångade djur i inhägnader eller på isolerade öar (jfr Neptuni heliga oxhjordar i Odysseen). Lättast att tämja och hålla torde varit kor och ungdjur. Kor kunde man låta beta fritt, om deras diande kalvar hållits tjudrade till "kalvrepet". Tjurkulten synes tidigt ha spritt sig kring medelhavsländerna och startat domesticering av lokala bestånd på flera håll, inkl. Egypten med dess Apis-kult. Det torde icke ha dröjt länge innan man vid sidan av de tämjda djurens tjänst som offerdjur upptäckte deras nyttiga egenskaper för profana ändamål, mjölkproduktion och arbetskraft.

Hur vidare spridning av tam nötboskap från Främre Orienten och Balkanområdet har skett till övriga Europa, Asien och Afrika är forskarna ännu icke helt eniga om. Antagandet, att det huvudsakligen skulle ha skett genom domesticering av lokala uroxebestånd, är icke helt invändningsfritt. En upprepning av primärdomesticering torde ha varit en tämligen tids- och arbetskrävande och mindre rationell uppgift när det fanns möjlighet att starta nya hjordar genom att överta sen länge tämjda avelsdjur.

Vid primitiv extensiv skötsel är fall av mesallians mellan tam och vild boskap att vänta. Förekomst av övergångsformer behöver därför icke alltid tyda på en lokal domesticering. Enligt erfarenhet från historisk tid brukar boskapskötare vanligen hysa fiendskap mot det lokala vilda beståndet som en störande och konkurrerande faktor, vilken de genom intensiv utrotningsjakt försöker att eliminera. Så har det skett med de sista tarpanhästarna på ryska stäppen och med vildrenarna hos samiska tamrenskötare. Före det femte årtusendet från vår tid torde största delen av Mellaneuropa redan ha infört nötboskapskötsel.

Domesticeringsföljder hos nötboskapen yttrar sig framförallt i en minskning av kroppsstorleken intill ett minimum –

mankhöjd under 1 m ej ovanlig under medeltiden. Därav påverkas också hornlängd och form. Kulliga (hornlösa) individer brukar spontant dyka upp inom alla bestånd. I Egyptisk konst är dylika avbildade redan under fördynastisk tid.

Kulligheten ser ut att vara gynnad i aveln där boskap som i nordliga trakter måste hållas under längre tider i stall. I regel är gamla lantraser i snörrika områden som Finland, Estland och Nordryssland kulliga. Korthornade bestånd utvecklas tidigt efter domesticering i neolitikum. Långhornad boskap kvarhåller vid extensiv skötsel på vida stäppområden i regel uroxens långa horn (tex nutida ungersk vit boskap). På stäppen kan långa horn hjälpa till att hålla rovdjur på avstånd. För skötaren är de där mindre obehagliga. Lokalt kan hornlängden hos stäppboskap to m överstiga horndimensioner hos uroxen (hos watussirasen på Masaistäppen intill 133 cm i längd och 48 cm i omkrets vid hornbasen).

Hornens storlek (tyngd), form och riktning påverkar starkt kranietets pann- och nackdel. Därav framkallade skillnader har tidigare använts för nötboskapens indelning i rasgrupper (*primigenius*-, *frontosus*-, *longifrons* och *akeratos*-boskap). Hornens längd och form med därav följande skillnader i kranieformen kan emellertid också vara beroende av ålder och kön. I regel är tjurarnas horn kortare och massivare, hos kor mindre och gracilare, hos oxar påfallande långa.

Sverige: Vildformen, uroxe, invandrade söderifrån över landfästet i slutet av preboreal tid. Den försvann under den subatlantiska klimatförsämringen. Under boreal tid blev uroxen intensivt jagad men när den svenska uroxepopulationen genom Öresunds tillblivelse i början av atlantisk tid blev isolerad från den kontinental moderstammen förlorade den snabbt sin betydelse som jaktvilt. Någon lokal domesticering kan icke påvisas.

Tam nötboskap infördes redan i tidigt neolitikum ("Vrå"-kultur). Fyndmaterial före järnåldern är hitintills otillräckligt för när-

mare form- och storleksutredning. Den gamla inhemska stammen synes ha varit tämligen småväxt (kornas mankhöjd i medel 103–111 cm, under medeltiden delvis ner intill 95 cm) och i regel behornad (korthornad). Denna gamla stam, senast kallad för smålands-gotlandsrasen, blev bortrationiserad i början av 1900-talet.

En tidig "förädling" av den inhemska boskapsstammen, med syftet att höja mjölkproduktionen (och smörexporten) lär ha gjorts genom import av nederländska mjölkkraser vid kungsgårdar under 1500-talet. Av brist på fynd är den därav resulterande större herrgårdsrasen arkeozoologiskt ännu icke undersökt.

Samma är fallet med ännu i områden med lång vinterstallningstid förekommande kulliga raser. Av dessa är vita fjällkor i Norrland uppenbarligen besläktade med den finska lantrasen (införda av koloniserande skogsfinnar på 1500-talet?). Dalslands rödkullor har däremot anknytningar till besläktade kulliga och rödfärgade raser i Norge (kullig ostlandsras) och England (Red poll) och kan möjligen ha funnits i landet åtminstone sedan vikingatid.

Hästdjur

Hästdjur (*Equidae*) är starkt specialiserade för livet i öppet trädlöst och övervägande torrt slättlandskap. Deras ämnesomsättning fordrar dock daglig tillgång till färskt sötvatten varför de har svårt att trivas i extremt torr öken. Deras anpassning riktar sig mot stäppzonen som livsrum. Speciellt gäller detta hästen medan åsnor kan leva i gränsområden till öknen.

Tamhäst

Equus ferus f. caballus. Under den sista nedisningen har talrika vildhästhjortar för paleolitiska jägare varit viktigt vilt. Lokalt har dessa utnyttjat terrängen (vid Solutré i Frankrike) för att periodiskt anordna kollektiva storjakter och driva panikslagna hästar över ett stup. Möjligen har man dock i slutet av istiden börjat använda mera

skonsamma metoder och även tämja några infångade unghästar till lock- och riddjur. På detta kan fynd av abnorm nedslitning av tänder liknande nutida "krubbitare" bland tamhästar tyda.

När vid istidens slut skogsvegetationen återställdes i Väster och Norr av Eurasien blev den tempererade stäppzonen från slättlandet norr om Svarta havet intill Mongoliet i Öst vildhästens enda tillhåll. I detta klimatiskt mycket labila område kunde vid extrema fall av kyla eller torka en del hästar invasionsartat fly till grannområden. Inom omnämnda stäppområde hade två geografiska underarter av vildhäst utbildats tarpanen (*E. ferus gmelini*) i västra och mongoliska vildhästen (*E. f. przewalskii*) i nordöstra delen.

Tarpanen är sen slutet av 1800-talet utrotad, möjligen lever utanför beståndet i zooparker ännu en liten kvarleva av mongoliska vildhästen i Dsungariet.

Tidigaste fynd av tamhäst känner man från ca 4500 år tillbaka i kulturlager från Srednij Stog II-kulturen vid Dereivka i Ukraina. Utnyttjandet av hästens bär- och dragkraft samt snabbhet har haft revolutionerande följder i människosläktets historia. Det öppnade vägar till tidigare omöjliga kontakter mellan avlägsna civilisationer både av fredlig och krigisk art med politiska omvälvningar som följd.

Tamhästens spridning till Mellan- och Nordeuropa med deras oländiga skogslandskap med inströdda fläckar av åkerbygder torde i slutet av neolitikum ha startat med handelsmännens klövjehästar. För- och tidighistoriska hästar har varit tämligen småväxta djur (omkr 135 cm i mankhöjd, ned till 110 cm, sällan över 150 cm).

Genom målmedveten avel fick romarna fram en något större häst. Under äldre järnålder var västliga (keltiska) hästar något mindre än östliga (skytiska). Först under medeltid när brynjan byttes ut mot ridarnas tunga plåt pansar började man i Västeuropa målmedvetet selektivt avla stora ridhästar vars ättlingar är dagens kallblodsraser.

Sverige: Huruvida vildhästar funnits i Syd-sverige under senistiden är oklart. Från bronsåldern är tamhästfynden vanliga. Mankhöjderna varierar i regel mellan den nutida norska fjordhästens och gotlandsrussets. Det sistnämnda kan anses vara en sista rest av den gamla inhemska hästrasen och icke en fristående öform.

Hjortdjur

För jägare i norra halvklotets skogar har hjortdjur (*Cervidae*) alltid varit viktigaste vilt. Ingen annan hjortart utom den till livet på den trädlösa tundran anpassade renen har blivit husdjur.

Tamren

Rangifer tarandus f. domestica. Renens särställning bland hjortdjur är uppenbarligen orsakad av denna arts höggradiga anpassning till de periglaciala hedarna framför landiskanten under nedisningsperioderna. Renen har en mot vinterkylan effektivt skyddande päls. Dess isolerande effekt är så stark att också renhonor för att inte drabbas av överhettning under sommaren måste ha hornen som värmeregulator. En ytterligare anpassning är ögontaggarnas asymmetriska ställning i hornkronan som ger renen ett effektivt redskap att skyffla bort snön från marklavarna – renens viktigaste födoämne. Denna särartade diet låter renen producera en imponerande mängd av biomassa, basföda för människor och en rad andra predatorer (varg, järv, lo och björn).

Renens stora betydelse för senistida människor framgår tydligt av deras konst där renen är ett dominerande motiv. Under varma mellanistider inklusive den vari vi nu lever har renen retirerat till den arktiska tundrazonen vilken arten också cirkumpolärt utnyttjar. På den nearktiska sidan är ofantliga vildrenshjordar fortfarande viltlevande, merparten av de eurasiatiska renarna har blivit husdjur.

Tamrenarnas skötsel påminner ännu starkt om domesticeringsprocessens tidiga faser. Med undantag av ett fåtal djur dres-

serade för specialuppgifter lever de övriga året runt tämligen fritt, själva sörjande för sin näring och förökning. En gång om året samlas dock hjorden i ett rengärde för ägarmärkning av årsungar samt utval av slaktdjur, starka rentjurar (sarvar) att genom kastrering förvandlas till renoxar (härkar) behövliga som dragare av pulkor och släddar, samt renkor (vajor) att utnyttjas för mjölkning. Förfarandet påminner mycket om de periodiska kontroller vilka inkafolket använde för sina viltlevande lamadjur. Troligen har nuvarande renskötsel utvecklats från drevjakter på vildrenar med hjälp av fångstgårdar och fångstgropar. Att närmare bestämma tid för jaktfångstens övergång till renskötsel är svårt.

Sverige: Vid den samiska renskötseln förefaller icke den relikta fjällrenpopulationen ha blivit domesticerad utan såväl tama renar som renskötsel har tagits över från östligare renskötare. I analogi med liknande fall hos andra husdjur synes också här ha skett en attitydsändring gentemot det förutvarande viltet, i detta fall de lokala vildrenarna, vilka nu betraktades som konkurrenter på renbeten och utrotades.

Tamsvin

Sus scrofa f. domestica. Efter en lång tids dispyter har domesticeringsforskarna blivit eniga om tamsvinets härstamning från det vanliga vildsvinet. Det sistnämnda har en vidsträckt utbredning från Europa och Nordafrika i väst till Japan och Indonesien i Öst. Det har många underarter vilka kan ha bidragit till skillnader mellan tamsvinsraserna. I tam form (som sedan förvildats) har arten genom människan blivit förd till Nya Guinea, till ett flertal oceaniska öar, till Australien och Amerika.

Svindjur (*Suidae*) är tämligen värmefordrande och saknas norr om den varmtempererade lövskogszonen. Att vildsvinet är allätare synes göra arten speciellt tillgänglig för domesticering. Människoboplatser med särskilt rikligt avfall (från ekskrementer till avfall från matberedning, slakt och fiskrensning) torde alltid ha varit av stor loc-

kelse för vildsvinshjordar i omgivningarna. Å andra sidan torde svinjordars närvaro ha bildat en lätt tillgänglig köttreserv för boplatsens invånare. Detta och vildsvinens renhållningsverksamhet torde ha välkomnats och återgäldats med skydd mot deras predatorer.

Dylika former av en ömsesidigt nyttig samvaro kan ha uppstått flerstädes och under olika tidsperioder. Symbiosen kan bli stärkt genom att enstaka ungdjur infångas och tämjas. Papuakvinnor lär ofta uppföda griskultingar tillsammans med eget barn vid bröstet. Med tiden kommer vildsvinen vid boplatsen att mer och mer vänja sig vid människor (och hundar) och efter några generationer bli en hjord av halvilda utgångssvin. Av dessa kan senare vid intensivare skötsel (inspärning i stior eller svingårdar) lätt bli tamformer med mera avancerade domesticeringstecken.

Tidiga tamsvin är ofta påfallande små "torvsvin" (typen *palustris* benämnd av domesticeringsforskningens Nestor L. Rütimyer efter fynd från neolitiska "påbyggnader" i Schweiz). Det är mycket sannolikt att "torvsvinens" mindre storlek är en följd av selektiv avel redan på ett tidigt stadium. Mindre individer är bekvämare att handskas med än stora vilka kan bli rätt farliga. På grund av svinets snabba förökning (könsmodnad vid 10 månaders ålder, 8-14 kultingar i en kull) har mindre storlek mer för- än nackdelar.

För svinskötselns spridning torde övertagning av redan domesticerade djur ha varit rationellare än att börja en ny domesticeringsprocess hos det lokala vildsvinsbeståndet. Man kan förutsätta, att en mycket tidig domesticering av vildsvin har förekommit i Kina, där svinodling tillsammans med ankodling och fiskodling brukar bilda huvudresursen för animaliskt protein. Tidigaste säkra fynd av tamsvin känner man hitintills från Kurdistan (Çayönü, Jarmo) och Grekland (Argissa Magula) från ca 8500 år tillbaka. Redan den klassiska tidens greker och romare har tillämpat kastrering (hos båda könen!) för att få fram högre gödningseffekt hos svinen.

Sverige Bland fynd från tidigt neolitikum påträffas rester av små svin, troligen i framskriden domesticeringsform övertagna från mellanneuropeiska äldre bondekulturer. Dyliga fynd är senare sällsynta. I hushållsavfallet av mellanneolitisk groppkermisk kultur på säljägares och fiskares boplatser är svinrester i regel av övergångsstorlek mellan vild och tam form (jämförda med recenta mått).

Samma bild möter man hos svinfynd från samtida och något senare boplatser på Gotland, där förekomst av spontant invandrade vildsvin kan ifrågasättas. Antagligen har man i dessa fall att göra med de ovan omtalade symbiosförhållandena mellan avfallsproducerande säljägare och av detta avfall tillockade lokala vildsvinshjordar, som får en tendens att bli halvilda utegångssvin. Till Gotland torde dessa primitiva tamsvin ha överförts från det svenska fastlandet.

Bland dessa svinfynd uppmärksammar man galtarans stora underkäksbetar, delvis bearbetade till knivar och använda som smycken. Av arkeologer har dessa betar vanligen tillskrivits vildsvin. Emellertid kan utegångssvin bli gamla och även deras galtar utveckla betar av imponerande storlek. Liksom hos nutida papuaner kan dessa stora utegångssvin och deras betar ha varit en statussymbol och tecken på burgenhet.

Det förakt man numera ofta hyser mot tamsvinen kommer tidigast från medeltid. Att man i Sverige under senare del av neolitikum drivit svinskötsel med halvilda utegångssvin under förhållanden liknande vildsvinens, dvs icke norr om dessas klimatiskt betingade nordgräns, kan förklara varför dåtida tamsvinsrester saknas på de längs Bottenhavets västkust framskjutna boplatser, där rester av både stor- och småboskap blivit påträffade (Bjurselet).

Också under bronsåldern härrör tamsvinsfynden i Sverige från stora djur. En storleksminskning är däremot påtaglig bland järnåldersfynd. Troligen står detta i samband med behovet att under vintern hålla svinen i stall sedan klimatförsämringen inträtt. Minskningen av storlek kan så-

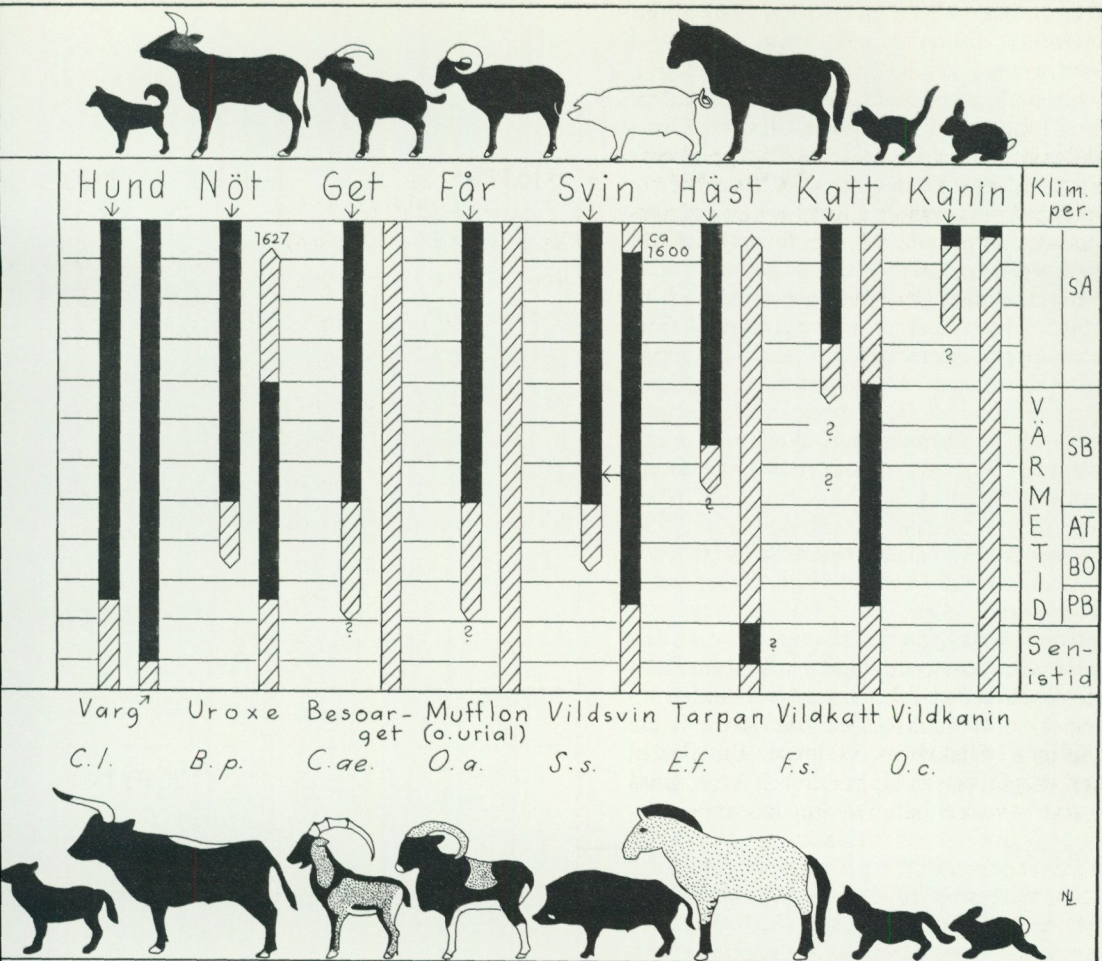
Domesticerad form:

Arkeol. per (antalet år)	caBP	AD/BC
	0	2000
Nyare tid (500)	500	1500
Medeltid (450)	950	1050
Y. järnålder (650)	1600	+400
Ä. järnålder (900)	2500	-500
Bronsålder (1300)	3800	1800
↑ (500)	4300	2300
Neolitikum (700)	5000	3000
Mesolitikum (3000)	8000	6000
(1000)	9000	7000
(1000)	10000	8000
Senpaleolitikum (4000+)	14000	12000

Vildart:

ledes bero på selektion från svinodlarnas sida i analogi med liknande fenomen hos "torvsvinet".

Då tamsvinen under största delen av året intill 1800-talets början mestadels tämligen fritt betat i ek- och bokskogarna ("ollon-svin") bibehöll de under dessa tider vildsvinets långtryniga form (typ "skogssvin", *silvestris*). Till skogssvinens kranilogiska likhet med vildsvinen bidrog säkerligen då och då inträffande sexualkontakt mellan tam och vild form. Från senmedeltid känner man fynd av övergångsformer.

Kronologiskt diagram över svenska husdjurs och deras vilda ursprungarters förekomst i Sverige (svart) och utomlands (streckad).

Möjligen försvinner den inhemska stammen av vildsvin under 1600-talet snarare på grund av inkorporering i tambeståndet än genom direkt på dem utövad jakt. Sen 1800-talet är också skogssvinet bortrationaliserat och ersatt med utländska förädlade tamsvinsraser.

Tamkanin

Oryctolagus cuniculus f. *domestica*. Ursprungshem för Vildkaninen är Iberiska halvön där deras rikliga förekomst och feni-

ciska kolonistörers skrala zoologiska kunskap (förväxling med klipprävlingar, semitiskans *shephan*) givit Spanien dess nuvarande namn.

Det från romarna övertagna sättet att för jaktändamål hålla vildkaniner i stenomgärdade hargårdar, *leporarier*, har spritt arten inom det övriga Europa. Under medeltiden då kanindödandet i dylika inhägnader var ett omtyckt nöje för adelsdamer blev vildkaniner också utsatta på avlägsna öar och holmar. Till Danmark fördes på detta sätt vildkaniner redan under medeltiden. Den

mest kända och för den inhemska faunan ödesdigra faunaförfalskningen skedde i Australien.

Egentlig domesticering av kanin började först under tidig medeltid (600–1000) i franska kloster. Genom att odla kaniner på slutna klostergårdar skapade man sig för fastetid lovlig protein i form av nyfödda kanningungar, *lentices*, vilka enligt dåtida zoologi icke än hade utvecklats till som fastemat förbjudna hårdjur. Sedan har tamkaninodling i Västra Europa mångenstädes blivit populär och i drift billig slaktdjursproduktion (köns mogen vid halvårsålder, 3–4 kullar per år med 4–10 ungar i varje kull). Numera är tamkaninen dessutom också pälsdjur, barnens lekkamrat och forskarnas experimentdjur.

Sverige: Omkring sista sekelskiftet infördes vildkaniner till Gotland och delar av södra och västra Sverige. Också tamkaninodling i landet går knappast längre tillbaka än till slutet av 1700-talet. Fynd av kaninrester i kulturskikt från medeltid är troligen en sekundär inblandning från sen tid (delvis möjligen beroende av kaniners vana att anlägga bohålor).

Tamkatt

Felis /silvestris/ libyca f. catus. Tamkatten har uppenbarligen uppstått ur vildkatter (av underarten *libyca* i Nordafrika), vilka av mängdförekomsten av parasitära smågnagare i Egyptens stora tempelbyggnader lockats dit och för sina sanitära insatser av prästerskapet redan före Nya Riket belönades först med omsorg och senare stor vördnad, som till gudinnan Bast eller Bubastis helgade djur. Kattmumier har från Fornegypten påträffats i stort antal. Över Palestina har hållning av tamkatter som exotiska modedjur (miniatyrlejon) förts vidare till grannländerna. Tamkatten blev mycket populär i det klassiska Grekland och spriddes vidare över hela romarväldet, varifrån enstaka katter råkade föras till kringliggande barbarländer i form av exotiska "pet".

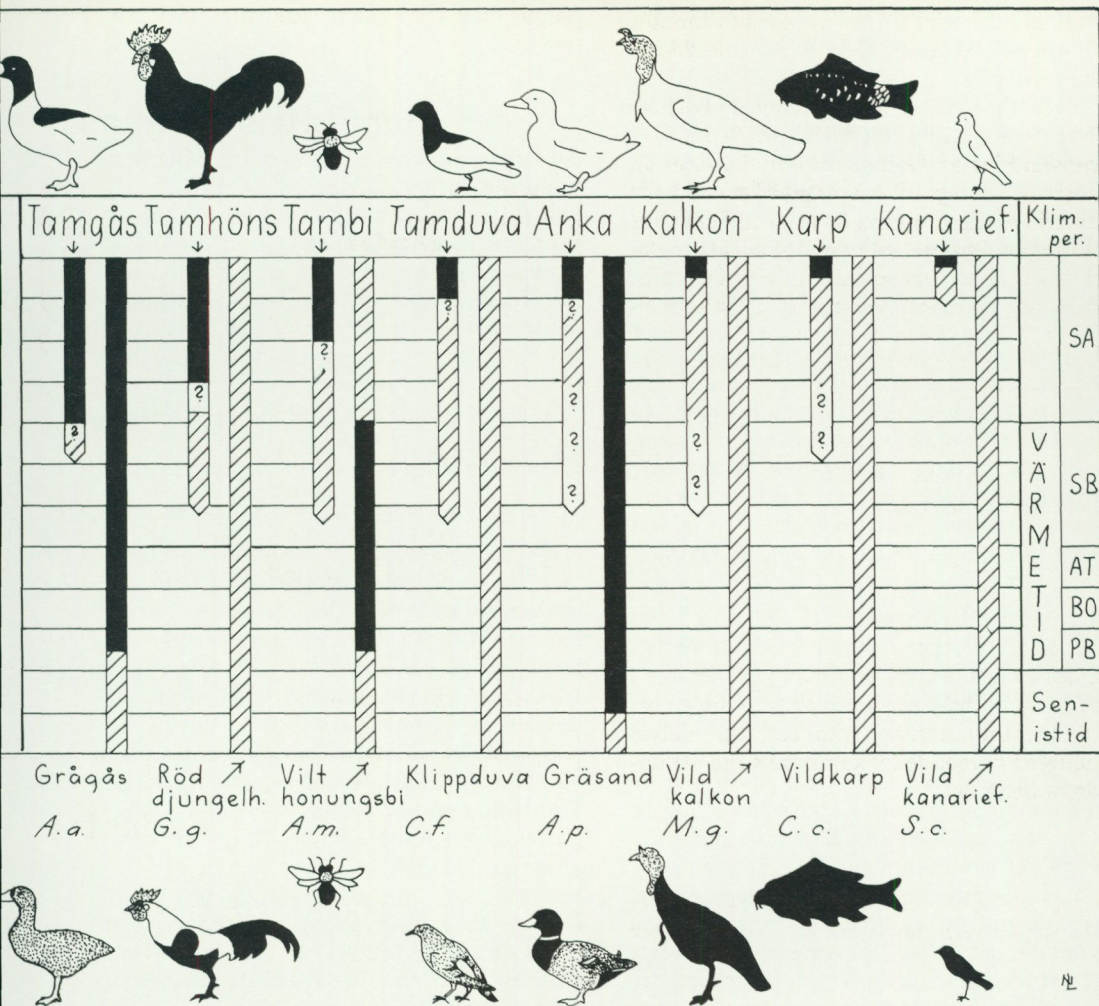
Under medeltiden förknippades katten

Domesticerad form:

Arkeol. per (antalet år)	ca BP	AD/BC
Nyare tid (500)	0	2000
Medeltid (450)	500	1500
Y. järnålder (650)	950	1050
Ä. järnålder (900)	1600	+400
Bronsålder (1300)	2500	-500
↑ (500)	3800	1800
↓ (500)	4300	2300
Neolitikum (700)	5000	3000
Mesolitikum (3000)	8000	6000
(1000)	9000	7000
(1000)	10000	8000
Senpaleolitikum (4000+)	14000	12000

Vildart:

på grund av sina nattliga sedvänjor ofta med mörkrets onda makter och led därför mycket av grym tortyr från allmänhetens sida. Under medeltiden torde dock katter varit av stor betydelse för bekämpning av parasitära smågnagare, icke minst av de pestspredande svartråttorna.

Kronologiskt diagram över svenska husdjurs och deras vilda ursprungsarters förekomst i Sverige (svart) och utomlands (streckad).

Sverige: Vildkattens europeiska nominatform levde och jagades i landets södra del under den efteristida värmeperioden (för ca 9500–2500 år sedan). Tidigaste tamkattfyndet kommer från folkvandringstidens Öland (för ca 1400 år sen). Vanliga blir tamkatter först under medeltiden. I sin funktion som bekämpare av råttor och möss var de säkert effektivare än under fornti-

den vid husen hållna "husormar"-snokar.

Vanligt fjäderfä

En för domesticeringspraktik mycket besvärande faktor är fåglarnas flygförmåga. Däggdjuren kunde spärras in i inhägnader, fåglarna fick man hålla i burar eller genom operativa ingrepp på vingar göras oflygga.

På lång sikt kom man till samma resultat genom selektiv avel. Det för fåglar onormala "fotarbetet" kan lämna traumatiska märken på överansträngda ledytor (tex på framsidan av lärbenshuvud hos oflygga andfåglar). Vid undersökning av benfynd kan dessa märken hjälpa till att skilja mellan rester från vilda och i fångenskap hållna fågelindivider.

Gåsskötsel

Att hålla dessa stora fåglar i fångenskap, föda upp deras ungar och göda de gamla för slakt och äggproduktion förefaller att vara den äldsta formen av fjäderfäskötsel. I Väst gällde det *tamgås*. (*Anser anser* f. *domestica*), i Kina *knölgås*, (*A. cygnoides* f. *domestica*). Vildformer till dem är den från Island och från östliga Nordatlanten och Östersjön till Svarta havets kuster häckande nominatformen av grågåsen, och den i Sibirien och norra Centralasien boende svangåsen.

Man har anledning antaga att gåsdomesticering i bägge fallen primärt uppstått i dessa arters övervintringsområden och knappast inom häckningsområdet genom en ev uppfödning av vilda gässlingar. I övervintringsområden uppträder gäss i stora samlade flockar och är icke svåra att fånga i större mängd.

Troligen har Egypten och Mesopotamien varit de viktigaste domesticeringscentra för grågåsen och Kina för svangåsen. I avbildningar av gäss i forna Egypten ser man att gässen hållits både för gödning och äggläggning sen åtminstone Nya Riket. Det är mindre sannolikt att arten vid denna tid skulle ha häckat i Egypten.

Skötseln av tamgäss förefaller från Egypten (och Mesopotamien?) ha spritt sig till Europa redan under bronsåldern.

Sverige: Benfynd av stora gäss i hushållsavfall förekommer i landet sen bronsåldern. De är ofta starkt sönderslagna, varför exakt artbestämning är svår genomförbar. Antagligen kommer de flesta från i fångenskap hållna fåglar. Tidigaste morfologiska bevis därpå har man från äldre järnålder.

Säkert bevis för lokal domesticering saknas.

Tam anka

Anas platyrhynchos f. *domestica*. Vildform är den överallt vanliga gräsanden. Gammal ankodling i Kina har fört till utbildning av säregna raser – pekingankan och "indiska" löpänder. I Europa synes ankodlingen under järnåldern ha stått länge (intill högmedeltiden?) på experimentstadiet. Ännu under Karolingertid uppfattades ankodling som lyxig hobbyverksamhet.

Exotiskt fjäderfä med global spridning

Tamkalkon

Meleagris gallopavo f. *domestica*. Vildformen bebod skogslandskapet från USA till det centrala Mexiko. Blev domesticerad inom mexikanska forncivilisationer. I tamform fördes kalkonen redan i början av 1500-talet till Spanien och strax därpå till det övriga Västeuropa, där den på grund av sitt dekorativa utseende och kulinariska egenskaper tidigt blev ett populärt fjäderfä. Tamkalkonen har sedan av engelska pionjärkolonister återförts för odling till Nordamerika. Odlas för slakt.

Sverige: Från hushållsavfall i Göteborg och Halmstad från 1600–1700 föreligger fynd efter en påfallande småväxt kalkon (ännu närstående till vildformen?)

Pärlehöns

Numida meleagris f. *domestica*. Vildformen finns numera i Afrikas tropiskt-subtropiska stäppområden söder om Sahara, västra Marocko och sydvästra Arabien. Arten var känd för klassiska greker och romare. Återupptäcktes på 1500-talet av portugiser och odlas numera i ringa omfattning i Västeuropa. Bör icke förväxlas med raser av miniatyrhöns också stundom kallade pärlhöns.

Tamhönsens äventyrliga historia

Tamhöns

Gallus gallus f. domestica. Vildformen är det röda djungelhönset från Indiens och Sydkinas tropiska skogsgläntor. Vildtuppens, hos flera tamraser bevarade, praktfulla fjäderskrud och häftiga revirstrider synes primärt ha tilltalat och eggat människans inneboende aggressivitet och vadhållningslusta mer än hönsens senare upptäckta nyttiga egenskaper. Primärdomesticering kan sökas i Indus-dalens eller Harappa-civilisationens ramar i nuvarande Pakistan för minst 4000 år sedan. Härifrån synes intresset för tuppfäktningar med vadhållning ha spritt sig åt öst till Indonesien, Kina och Japan, samt också åt nordväst till Mesopotamien, Iran och Egypten.

I Iran fick tuppen på grund av sitt gälla gryningsgalande symbolvärde som nattens onda makters bortjagare och ljusets väktare, en roll som den ännu i dag behållit som gyllene tupp på kyrktornens spiror. I den klassiska världen var tuppen värderad som hasardspelsobjekt, modexempel, orakel- och offerdjur. Här började man dock uppskatta även hönans roll som äggproducent.

Hos romarna odlade man redan olika raser av tamhöns med skiftande funktion, liksom också i Kina (urhemmet för luvhöns mm). Redan före romarna hade kelter fört tamhöns till det transalpina Europa, troligen huvudsakligen för tuppfäktningars skull. Från Danmark föreligger hönsfynd från Bornholm daterade till tiden ca 100 år fKr.

Sverige: Ett isolerat fynd föreligger från förromersk järnålder vid Malmö. Säkra hönsfynd börjar uppträda från folkvandringstiden. Under medeltid är fynd av tamhöns (småväxt typ) och hönsäggskal vanliga i hushållsavfall. Den gamla inhemska stammen av tamhöns har med undantag av ett litet restbestånd, som nyligen upptäckts i gränsområdet mellan Småland och Skåne, blivit bortrationaliserad genom införda främmande "adelraser".

Insekter som husdjur

Tambiet

Apis mellifica f. domestica. Troligen förekom det vilda honungsbiet under den postglaciala värmetiden (för ca 9500–2500 år sen) icke endast omkring Medelhavet utan även i hela den varmtempererade lövskogszonen.

Avbildningar av bin och honungsceller finner man i tempelkomplexet från Catal Hüyük i Mindre Asien för ca 8000 år sedan. Honung och vax har varit viktiga för konsumtion och handel i Egypten sen minst 3000 år tillbaka. Hos tambin har man framavlat ett flertal olika raser.

Sverige: Troligen förekom vilda honungsbiet under värmetiden också här.

En blick tillbaka och en framåt

Syftet med denna översikt har varit ett försök att i stora drag skissera husdjursfaunans zoologiska utgångsmaterial, tillblivelse och historiska utveckling. Trots den moderna teknikens stora framsteg är denna gamla symbios mellan människan och husdjuren, som inleddes för 10 000 år sen på tröskeln mellan pleistocen- och holocentid, ännu inget avslutat kapitel i mänsklighetens historia.

Detta trots att nya ojämförligt överlägsna energikällor har anlitats i stället för ox- och hästkraft, och att den kemiska industrins konstfibrer framgångsrikt konkurrerar med ull och hår.

Än är icke alla gamla husdjur färdiga att efter lång tids tjänst bli bortrationaliserade eller av nåd bevarade som levande museiföremål. Kött-, mjölk- och äggproduktion kan i överskådlig framtid icke ersättas med konstgjord mat, om också producenterna själva numera har blivit så pass mekaniserade i "djurfabriker" att metoderna i sin brist på respekt för det levande väckt anstöt och etisk fördömlighet.

Kategorin "nöjesdjur" (sällskapsdjur som hundar och katter, bur- och prydnadsfåglar, akvariefiskar) visar tendens att växa i

en takt som inger oro beträffande deras och människors försörjning, när man vet att en stor del av mänskligheten själv står på eller under gränsen till svält. Av farnpältdjur

och odlade matfiskar framställs ständigt nya husdjursformer, av laboratoriedjur likaså. Även här har man stora etiska problem med utvecklingen.

From wild animals to livestock

The author defines domestic livestock as "self-reproducing stocks of animals which, as a result of several generations' human influence, have acquired hereditary differences from the normal variation of their original forms living at liberty". The process of domestication is characterised in general terms and with reference to different livestock species. The development of the domesticated fauna in Sweden is briefly summarised.

The earliest finds of dog date from the end of the Preboreal climatic period (c. 9000 B.P.). Mesolithic dogs are fairly large spitzdogs resembling recent gradogs but with heavier jaws. From the Neolithic onwards, smaller spitzdogs of the *palustris* (turbary dog) type appeared. Sheepdogs of the *matris optima* type are not uncommon in the Iron Age. Many different types of dog appear during the Viking Era and Middle Ages. They include greyhound-like breeds and small dogs with crooked legs. The now extinct southern Swedish Dalbo hound of the *luparius* type was probably taken by the Vikings on their voyages eastwards.

The small bovine species—domesticated goat and sheep—were introduced during the early Neolithic. The old Swedish goat population was of the *hircus* type. The sheep in western Sweden were Mufflon descendants, both sexes in this breed being horned, while other stocks had partly hornless ewes, suggesting that domesticated sheep were introduced by different routes and at different times.

The wild aurochs existed in the southern part of the country during the post-glacial thermal period but does not appear to have been domesticated. Small, horned beef cattle were introduced during the earliest Neolithic. This breed died out at the beginning of the present century. Two types of hornless cattle are still to be found in areas of heavy snowfall with long stabling periods. The northern Swedish mountain race is closely related to Eastern European hornless stocks and may have been introduced by Finnish immigrants in about the sixteenth century. The red hornless cattle may have evolved at an early

stage from the southern horned breed.

Finds of wild horses from the late Ice Age in the south of Sweden need to have their dating verified by more modern methods. Finds of domesticated horse are common from the Bronze Age, and a few specimens may date from the close of the Neolithic. The residual population of native small domesticated horses survives on the island of Gotland as free-ranging horses ("Russ").

The domesticated reindeer of the Saami (Lapps) were probably taken over from reindeer herders further east and are hardly likely to represent any local domestication (of the mountain reindeer).

Domesticated pigs were introduced during the early Neolithic in an advanced domesticated form which was small in size and probably of the Turbary swine (*palustris*) type. From the Middle Neolithic down to the Bronze Age, domesticated pigs are large in size and resemble the wild boar. During the Middle Neolithic, wild boar probably tended to frequent the settlements of the seal hunters of the Pitted Ware culture, eventually becoming free-ranging pigs which people took with them to the isolated Baltic island of Gotland.

With the climatic deterioration of the Iron Age, domesticated pigs grew smaller (due to winter stabling?) but, due to their free-ranging life in oak and beechwoods during the summer season, retained the habitat of the miniature wild boar (forest pig type). This type of pig disappears in the beginning of the nineteenth century.

The European sub-species of wild cat lived in Sweden during the post-glacial thermal period. Finds of domesticated cat begin with the migratory period of the Iron Age.

Geese may possibly have been domesticated since the Bronze Age, ducks since the Middle Ages. There is an isolated find of domesticated chicken from the pre-Roman Iron Age. There are sure finds from the Great Migrations onwards. The old breed of small domesticated chicken now seems to be extinct, with the possible exception of a small residual population.

Hade djuren det bättre förr?

Mátyás Szabó

Hur våra husdjur mår, har under de senaste åren blivit en angelägenhet för en bredare publik, långt utöver skaran av människor som direkt befattar sig med husdjurens uppfödning eller skötsel. Kvalitén och priset på livsmedel, främst kött- och mjölkprodukter, ställs med jämna mellanrum i fokus, frågor som också för tankarna till husdjuren. Vad som har utlöst detta intresse är de alarmerande rapporterna om hur djuren lider i det system som präglar djuruppfödningen idag. Det har gått så långt att man frågat sig ifall den svenske bondens tidigare så utpräglade känsla för biologisk visdom, hänsyn till djurens välbefinnande samt omtanken om kultur och miljö har suddats ut i takt med hårdare ekonomiska villkor. Om det nu är så eller inte skall vi återkomma till längre fram. Men först ett kort referat om vad som upprört sinnena när det gäller våra husdjurs väl och ve.

Dagens debatt om husdjuren

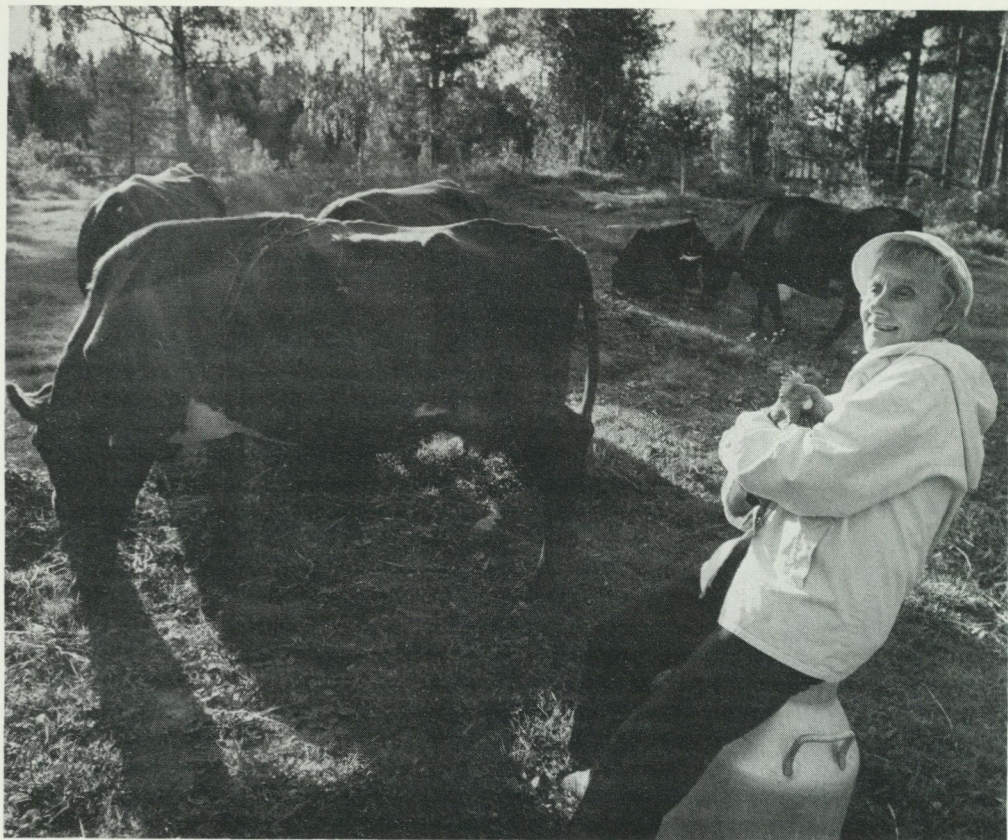
Debatten drogs igång av Astrid Lindgren som genom sin inlevelse var mer skickad än någon annan för denna uppgift. Hon gick till anfall mot de missförhållanden som onekligen karaktäriserar dagens djurhållning och som dessvärre inte hör till undantagen utan tvärtom till vanligheterna. Astrid Lindgren tog samtidigt upp två kontroversiella frågor vilket gjorde att debatten blev livlig och fördjupades. Den ena frågan var ifall inte djuren hade det bättre förr när de levde i verklig symbios med människorna och båda parterna drog nytta av varandra. Hon föreslog rent av att kalven även idag skulle växa upp där han är född, äta mat som passar dess mage i stället för

att vara "grovfoderbehandlare" (en ko heter faktiskt så på jordbruksforskningens byråkratiska språk), dessutom skulle kalven gå på bete i en hage och därmed också hjälpa till att bevara den. Den andra kontroversiella frågan hon berörde var den dyrbara forskningen kring våra djur, hon menade att pengarna kunde användas till något angelägnare än till sådant som bönderna oftast brukar utforska själva.

Det var fler som yttrade sig. Ingmar Månsson, professor i bakteriologi, menade att det var si och så med Sörgården där enligt Astrid Lindgren folk och få levde i harmoni med varandra. Han räknade upp det som förr var djurens värsta gissel: tuberkulos, smittsam kastning, bristsjukdomar m m. Som vi skall se längre fram fanns det gott om svagheter i den äldre djurhållningen vilket bl a Nils Björkman, professor i anatomi, poängterat. De vanligaste åkomorna var mineralbrist som ledde till skravelsjuka och dynt (binnikemask) hos kor, hästarnas kolik beroende på inälvsmask, grisarnas trikiner och spolmask osv. Det handlade om sjukdomar, de vanligaste plågoandarna hos våra husdjur. Men hur var det med vård och skötsel i övrigt? Man kan dessvärre konstatera att den inte var bättre än hälsan. Förutsättningarna för den av Astrid Lindgren efterlysta harmonien mellan folk och få var inte stora. Att undersöka orsakerna till detta är det egentliga syftet med denna studie.

Dagens djurskötsel

Men låt oss återvända till dagens situation som var och en, om viljan finns, kan lära känna på ort och ställe. Dessutom finns det

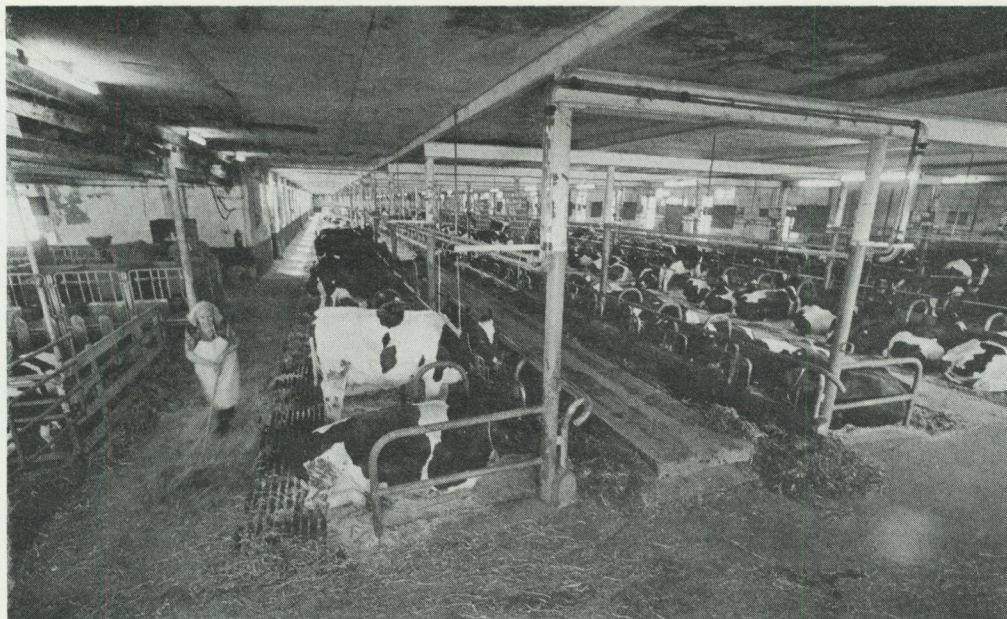
Astrid Lindgren, djurens främsta beskyddare och försvarare, på sommarängen. "Detta är vad jag kallar en kohage", säger hon med en höna i famnen. Pressens Bild AB 1985.

mesta dokumenterat i lättillgängliga publikationer.

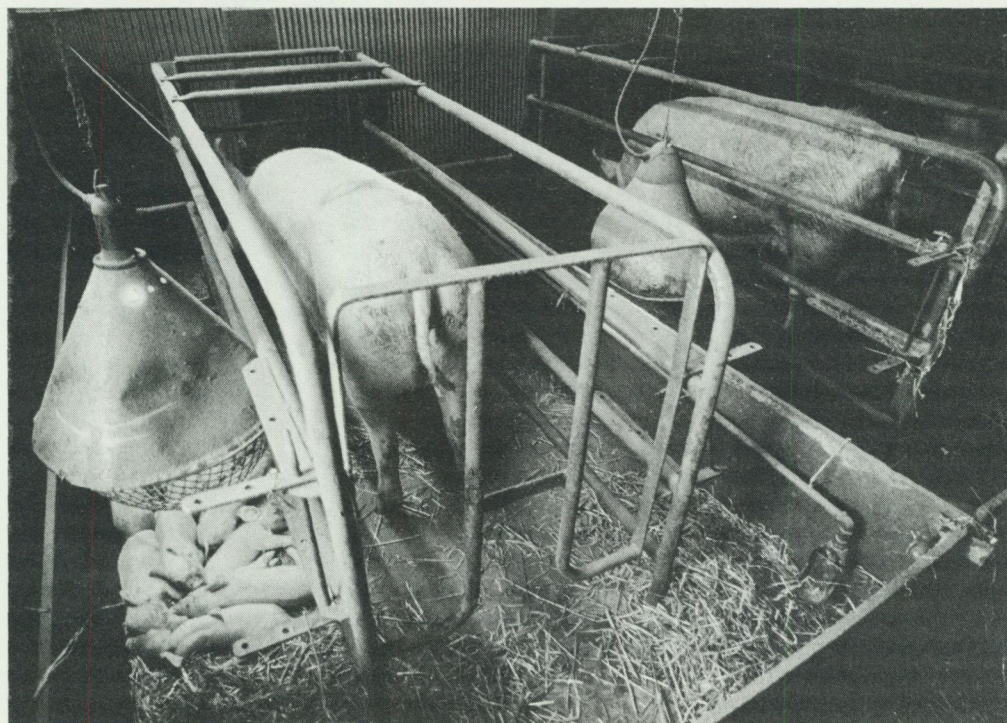
Den moderna djurhållningen har liksom jordbruket i övrigt slagit in på stordrift i akt och mening att ta vara på dess ekonomiska fördelar. Det har resulterat i specialiserade driftsformer, en intensiv mekanisering samt koncentration i förädlingsled och handel. Företagsekonomiska värderingar har tillmätts alltför stor betydelse. Ser man närmare på djurens välbefinnande finner man snart att det mesta som är fel är ett resultat av stordriftens produktionsform. Rationaliseringar och premiering av den intensiva djuruppfödningen har lett till "produktionssjukdomar" som förorsakar djuren

mycket lidande. Samtidigt bör man inte glömma att detta också innebär en risk för sämre livsmedelsråvaror. Djurägarna blir överkörda genom användningen av kraftiga ekonomiska styrmedel, där det sunda förnuftet och känslan för djuren sätts ur spel för att det överhuvudtaget skall vara lönsamt att hålla på med djuruppfödning.

I bara tre veckor får smågrisarna dia suggan, sedan ställs de i små boxar för avvänjning. Suggorna ligger hela tiden i trånga stålrörburar där de knappt kan röra sig. Över de känsliga griskultingarna finns en värmelampa. Foto Pressens Bild AB.

Djuruppfödning i stordrift – det industrialiserade produktionslandskapet för mjölkkor. Pressens Bild AB.

Kycklingarna kommer i plastkorgar, femton i varje, till slakteriet. Levande hängs de upp och ned i slaktgalgen på det löpande bandet. De glider först genom en apparat som bedövar dem elektriskt innan de når killermaskinen. Foto Pressens Bild AB.

En broilerhangar för 16 000 kycklingar. Ljuset är mildt, med en ljusknapp reglerar man kycklingarnas humör. Foto Pressens Bild AB.

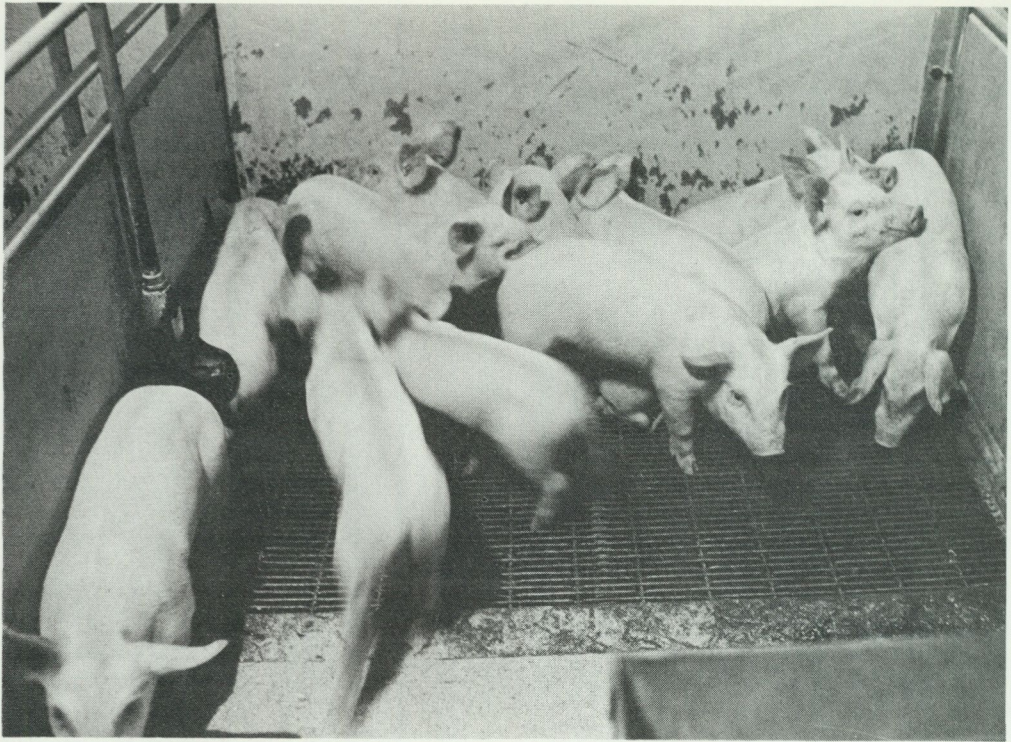
Det är en gåta att lammkött har så låg status i Sverige trots dess höga kvalitet beroende främst på uppfostringsättet. Bilden är från Göinge, Norra Sandby i Skåne. Foto Pressens Bild AB.

Det verkar som om den moderna djurskötseln kommit in i en ond cirkel. Den ovan omtalade tuberkulosen och den smittsamma kastningen tex utrotades under 1940–1950-talen. Den totala bilden blev inte mycket bättre för det, men har sedan dess förändrats och nu dominerar sådana störningar som är relaterade till foder, utfodring och skötsel. Det är klarlagt att det föreligger ett samband mellan miljöns och skötselmetodernas utformning, och förekomsten av vissa sjukdomar. Omfattningen av den nya "ohälsan" kan illustreras med antalet självdöende djur vilket uppgår till över 100 000 per år: kalvar och grisar ute på gårdarna och i slakteriernas transportbilar. Var fjärde gris som går till slakt är sjuk.

Ta först utfodringen. Svensk nötkreaturs-

uppfoeding är relativt unik genom användningen av stora mängder spannmål (havre och korn). Men spannmål är främst en källa till energi och genom sin höga halt av stärkelse är det inte idealiskt som foder i stora mängder till en mjölkko.

Hur miljön är utformad har lika stor betydelse för djur som för människa. I början av 60-talet byggdes en del nya stallar med flytgödselhantering, vilket skapade gasproblem. Arbetsmiljön har onekligen haft en positiv utveckling med sina tekniska nyheter som dels gynnat djuren, men framför allt de människor som arbetar med dem. Även i de mer avancerade stallen finns problem som klövbrevär och problem med ventilationssystemet och gödselhanteringen.

Grisarnas miljö av idag – är den bättre än gårdagens? Det finns ingen halm eller något annat mjukt att ligga på. Golvet består av ett galler och väggarna i cellen är hårda och kala. Det enda smågrisarna kan syssla med är att suga på och bita varandra. Foto Pressens Bild AB.

Hur mår våra grisar?

Det förefaller som om grisarna är en särskilt utsatt riskgrupp bland husdjuren. Det finns flera förklaringar till detta. Man kan börja med de nyfödda spädgrisarna som är särskilt sårbara. De är födda utan antikroppar mot infektioner och kroppens sammansättning är sådan att de är mycket känsliga för kyla och svält i första levnadsveckan. Spädgrisarna ställer mycket höga krav på sin miljö, men de vistas i grisionsboxar som snarare är utformade efter suggans behov än efter deras eget. Dödligheten i Sverige bland spädgrisar är 15–20% och som jag kan finna den högsta i Europa, och har varit oförändrad sedan lång tid tillbaka trots utvecklingen av nya läkemedel. Orsaken

till denna höga dödlighet är delvis ihjältrampning av suggan. Inredningsdetaljer har endast i ringa utsträckning anpassats till att skydda grisarna mot sådana skador.

Störningarna hos svin är en följd av långt drivna krav på hög produktionsnivå som gör att djuren utsätts för stressfaktorer och ett högt infektionstryck. Man kan dra den slutsatsen att svinens genetiska kapacitet att hantera miljöfaktorerna har överskridits. De vanligaste problemen är följande: störningar i skelettutveckling, ökad stresskänslighet, sviktande förmåga att klara infektioner, yttre och inre organskador och beteenderubbningar. Det talas mycket om svinstress. En av dess orsaker är att rekryteringen av smågrisar till svinbesättningar

na till största delen sker via inköp. Ett svinstall på 400 djur fylls från ett tiotal ställen där inte bara smittämnen och utfodrings-teknik blandas med varandra, utan också djurens olika egenskaper. Stressen sätter sina spår i köttets kvalitet och det blir blekt, mjukt och vätskegivande. Stressade djur visar en stegrad frekvens av plötsliga dödsfall framför allt i samband med transport.

I vissa svinbesättningar har varannan gris lunginflammation eftersom de varit tvungna att inandas luft med höga halter av damm från fodret. Många av dessa "multifaktoriella sjukdomar" upptäckts i regel först vid besiktningen efter slakten.

Övriga djur

Mot bakgrund av de stora problemen med svinskötseln kan fåret idag betraktas som ett privilegierat djur. Det visar låg sjuklighet. Juverinflammation är den vanligaste åkommnan (1%). Det kan förekomma problem med lamningen och det finns även muskeldegeneration. Man klagar också över lammens långsamma tillväxttakt som möjligen kan bero på att betet är infekterat.

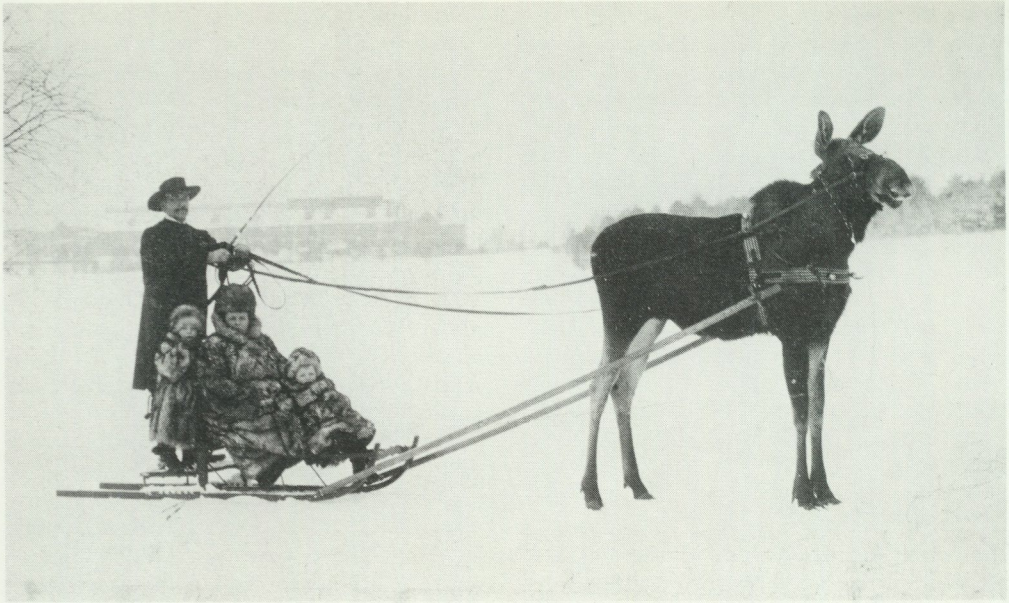
Hönsens villkor har försämrats under de senaste åren delvis beroende på avelsstörningar. Hönorna vill inte ligga i redet utan släpper äggen var som helst. Idag finns det "fjäderfabriker" med ca 360 000 höns. Fortsätter den utvecklingen kommer hela äggproduktionen att kunna klaras på ett 20-tal platser i landet. Slaktkycklingen lever sitt liv i välisolerade fönsterlösa byggnader där temperaturen varierar från 20° till 35°C. Att man eftersträvar en hög tillväxthastighet har naturligtvis negativa följder: benlidande och plötslig cirkulationskollaps. Samtidigt kan det inte förnekas att man har gjort betydande framsteg även inom detta massproducerande system. 1960-talets problem med parasiter, kannibalism och golvvärpning bekämpades genom förändringar i miljön: man flyttade hönsen från golvet till ställningar i burar. Värphönsen anses ha ett mycket gott hälsoläge idag. Kycklingarnas dödlighet under upp-

födningen ligger på mellan 4–5%.

Den ovanstående snabbskissen över husdjurens villkor av idag har inga anspråk på att vara generaliserande. Det förekommer betydande variationer inom djuruppfödning och skötsel på olika gårdar som till olika grad tillfredsställer de enskilda djurens behov. En särskilt stark känsla kan märkas för mjölkorna. Många bönder lär – med hänsyn till djurens välbefinnande – avstå från att pressa mjölkorna till högre avkastning. En mjölkko är dessutom en namngiven, individuell varelse som kontinuerligt berörs av människohänder. Många gårdar håller sig med betydligt mindre djuruppsättning än vad som antytts ovan. I olika miljöer varierar förutsättningarna för att förverkliga något av den balans mellan djur och människa som efterlysts i debatten. Det framgår också med all tydlighet att det på vissa områden görs betydande framsteg vad gäller djurens hälsoläge till följd av intensiv forskning samt tekniska förbättringar när det gäller djurens miljö.

Även inom dagens stordrift finns det på många håll utrymme för omsorg och vård. Bilden är från ett mindre lantbruk i Uppland. Foto Bengt Fredén, Stiftelsen Upplandsmuseet.

Människans avsikt med djurhållningen har förändrats kontinuerligt genom tiderna. Samtidigt har man gjort försök att knyta till sig nya husdjur såsom älgen i Sverige. Trots vissa experiment har älgen aldrig blivit något husdjur. Bilden visar dock ett av de få undantagen – en älg som dragare. Åhs i Älvdalen, Dalarna.

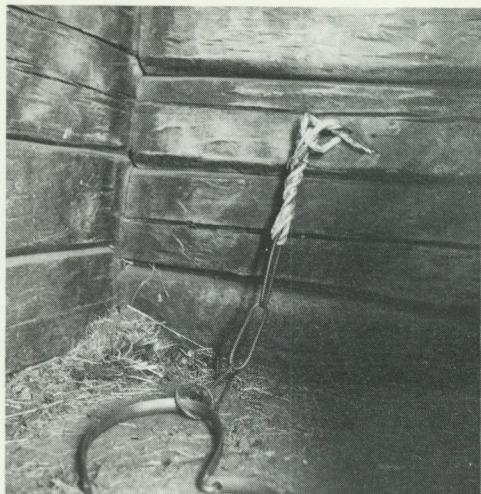
Man skulle naturligtvis kunna tänka sig en oerhörd förbättring för djuren om inte företagsekonomiska hinder stod i vägen. Alla som har ansvar för djuren idag (bönder, djuruppfödare, veterinärer och de anställda inom de olika sektorerna från uppfödning till slakt) har inte velat ha en sådan situation som skildrats ovan. Djurens villkor idag är ett led i ett stort heltäckande ekonomiskt system som, ifall näringen skall bli lönsam, ingen av dem som är ansvariga för djurens skötsel kan rubba på. Betyder detta att våra relationer till djuren kommer att påverkas under dessa villkor? Vilka faktorer dikterar relationerna till och synen på djuren? Hur var det förr? Det är många frågor som kan ställas i detta sammanhang. En av frågorna som kan anses vara den väsentligaste: vad har vi för förpliktelser mot husdjuren (eller mot djuren överhuvudtaget)? Vad har djuren för rättigheter och hur har dessa rättigheter bevakats av människor i olika tider och olika miljöer?

Husdjurens rättigheter

Tanken att tillgodose djurens, främst husdjurens, intressen och rent av skydda dem sträcker sig långt tillbaka i mänsklighetens historia. I bibelns framställning av djuren inskräptes det t ex att dragdjuren behöver en vilodag likaväl som människan. I Buddhas läror finns instiftat att människan skall visa medkänsla med djuren, och den gode herden, djurvårdaren, är en grundläggande kristen symbol. Det finns många tankar och principer om djurens vård och skydd i det förgångna och husdjurskötselns mångtusenåriga historia visar upp både positiva och negativa exempel på hur dessa har efterlevts.

Det finns även en juridisk aspekt på detta tema, nämligen det lagstadgade skyddet av våra husdjur. Dagens missförhållanden kan, om man ser på saken i ett historiskt perspektiv, i mångt och mycket ha sin grund i att man inte med hjälp av lagar har

*Kobindsle av järn och vriden björkvidja.
Övertorneå, Norrbotten. Foto Annika Hob-
roch 1951.*

Kornas vardagsmiljö i äldre tid. Denna sällsynt informativa bild, tagen 1911, har använts i många sammanhang. Den visar en typisk miljö, den trånga, låga ladugården med sina båsar, arbetet i denna miljö med mjölkning och mockning och framför allt hur magra korna var. Mangskogs by, Bjurbäcken socken, Värmland. Foto Nils Keyland.

Betesgång i småskalig djurdrift. Kornas första dag på vårbete. Alla djuren är ute och vaktas av gårdsfolket. Gillholmen i Inlands socken, Bohuslän. Foto 1937.

följt upp den snabba utvecklingens negativa sidor. Man kan hoppas att det värsta missbruk, som vållar dagens husdjur så mycket lidande, kan elimineras med juridiska åtgärder.

I princip är djurens rättsskydd ett 1700-talsfenomen. Den första lagen, skyddandet av dragdjur, infördes i England 1822 och kom år 1833 att inkludera samtliga husdjur. I Norden var 1842 Norge tidigast ute med att skydda sina husdjur, medan man i Sverige fattade beslut om ett lagrum först år 1857 "angående ansvar för misshandel av djur". Det gick ytterligare 50 år tills lagen utvidgades till att omfatta alla djur. Tidigare gällde det "egna eller andras kreatur".

I det följande vill jag göra ett försök att finna förklaringar till varför och hur husdjurens vård, skötsel och behandlingssätt utvecklats och förändrats i Sverige. Problemet måste då sättas i ett globalt/regionalt, tidsmässigt men även i ett socialt sammanhang. Min uppgift blir då att påvisa de faktorer vilka mer än andra styrt inte bara balansen mellan människa och djur, utan överhuvudtaget vårt etiska ansvar för djuren. Låt oss nu efter att ha gått in på de nutida förhållandena vända blickarna bakåt i tiden och dyka ned i den svenska husdjursskötselns historia.

Målsättning med djurens uppfödning

Det är inte alla gånger klart formulerat vad människan i äldre tider förväntade sig av de husdjur hon höll sig med. Idag har vi tämligen välformulerade syften med de djur vi omger oss med, där nytto- och sällskapsaspekten dominerar. Saken blir emellertid mera komplicerad ju längre tillbaka i husdjursskötselns historia man kommer. För äldre tider är det karakteristiskt att man satte djurens kvantitet före deras kvalitet.

Närkontakt mellan folk och djur. Kovaktning kombinerad med läxläsning vid en mindre gård. V. Klagstorps socken, Skåne. Foto 1902.

Vad som framför allt var viktigt var *antalet* djur, då de betraktades som kapital och samtidigt gav status. Hur sedan husdjuren såg ut eller vad de producerade var en annan sak. Djurens utfodring och vård var så eftersatt att man knappast kunde tala om skötsel i egentlig mening.

Den svenska djurhållningen har ända in i vårt århundrade varit rena motsatsen till dagens intensiva drift med målsättning att klara av djuren med minimalt utnyttjande av arbete och kapital. Merparten av husdjuren fick klara sig själva större delen av året utan stallning och nästan ingen utfodring. Det kallades "utgångssystemet". Hästarna, fåren och en del av ungboskapen vistades ute i det fria i södra Sverige praktiskt taget hela året och utfodrades endast vid mycket dåligt väder eller då de inte själva kunde skrapa fram foder under snön. De småhästar tex som uppföddes i Göinges skogstrakter under 1700- och 1800-talen användes sparsamt, främst till vår- och höstbruk och vid tillfälliga körslor.

Inom nordisk boskapsskötsel har inga djur varit så beroende av betesgången året runt som får och getter. Detta är också förklaringen till att skötsel- och avelstekniken fortlevat utan förändringar under århundraden. Under 1800-talets senare hälft skildras fårens betesgång på Gotland som ålderdomlig. Djuren grävde fram gräset under snön, men var denna alltför hård gick det inte att komma åt marken. De stränga vintrarna decimerade därför regelbundet fårstocken på Gotland. På grund av den okontrollerade parningen var det inte ovanligt att lammen föddes under vintern, vilket medförde en ytterligare decimering om kölden var sträng.

Utfodring

Hur man fodrar sina husdjur beror dels på naturomständigheterna och dels på den ekonomiska roll husdjuren spelar i hushållningen. Inom den extensiva boskapsskötseln, där inte djurens alla produkter tillvaratas, rättar sig fodringen efter de krav som ställs på husdjuren. Dagens spannmålmät-

tade djurdiet står i bjärt kontrast till det förindustriella utfodringssättet vars huvudsakliga uppgift var att hålla djuren vid liv.

Den tidiga svenska boskapsskötseln har karakteriserats av en mångfald fodersorter med varierande näringsvärde. Det bästa fodret var i regel reserverat för dragdjuren, framför allt för hästen som för det mesta kan betraktas som ett privilegierat husdjur. Korna, fåren, getterna och svinen fick nöja sig med vad som blev över efter dragdjurens utfodring. Under 1700- och 1800-talen var löven ett viktigt fodermedel. I mellersta och södra Sverige värderades lövträden främst med hänsyn till fodervärdet. Men även längre norrut var lövfodret uppskattat. I Härjedalen betraktades det ej som nödfoder, utan som kraftfoder.

Ett unikt och utanför Skandinavien okänt foderämne har hästgödseln varit sedan gammalt. Den var så viktig att även den tidiga hushållslitteraturen har propagerat för och rekommenderat hästgödseln inte bara som nödfoder utan också som ett reguljärt foderämne. Det finns talrika uppgifter om detta egendomliga foderämne även från vårt århundrade. Med det fodrade man främst korna men även svin.

Med foderproblemet sammanhängande i äldre tid djurens reducering genom höstslakt. I historiska källor samt i folktraditionen förekommer otaliga belägg härpå. När djuren togs hem från betet på hösten slaktade de svenska bönderna alla de djur som de inte kunde föda under vintern.

Svältfödningssystemet

Ett av den förindustriella boskapsskötseln mest karaktäristiska drag som omtalats och kritiserats i århundraden, har varit det sk svältofödningssystemet som fanns ända in på 1900-talet. Den knappa vinterfodringen vars uppgift alltså endast var att hålla djuren vid liv (det handlade mest om korna), resulterade i att djuren svält vintern igenom. Detta utfodringssätt som vid första ögonkastet kan förefalla vara en egendommig och oförklarlig samt segt inrotad vana, var på sitt sätt faktiskt rationellt. Bönder-

na ville rädda så många djur som möjligt över vintern. Svältofödningens negativa verkan förstärktes genom att många bönder felbedömde sitt foderförråd på hösten och följden blev utmärglade, eländiga djur som knappast kunde stå på benen.

Det finns alltför många och detaljerade skildringar som sammantaget vittnar om att detta system mer än något annat missförhållande förorsakade husdjuren oerhörda lidanden. Betänker vi att det knappast handlade om tillfälligheter eller isolerade geografiska och sociala fenomen (det finns talrika exempel på systemets förekomst överallt i Sverige och inte bara hos fattiga bönder utan i de flesta miljöer), kan vi utpeka svältofödningen som rent djurplågeri och tillhörig en av den svenska boskapsskötselns allra mörkaste sidor. Att det hade lika mycket med lönsamhetstänkandet att skaffa som dagens djurindustri skall vi snart se. Men först ett par belysande exempel på själva fenomenet.

Från 1700-talets mitt uppmärksammas saken i följande ordalag: "Man kan inte nog beklaga hur av allmänheten kreaturen wanvårdas uti deras winterqvarter, där de mest ligga i mörker, och osund luft med mager föda och ringa tillsyn, hwaraf sker, at man om våren måste resa dem med stänger och störrar, och sedan ofta på bästa gräsbetet aldeles mista dem." Korna blev alltså frampå våren så svaga och utsvultna att de inte orkade resa sig på morgonen. På många håll verkar det nästan som om karlarnas första morgonuppgift vintertid var att gå till ladugården och "resa kor". Att låta korna ligga var nämligen farligt, då de lätt kunde få liggsår. Kunde man klara korna genom att hjälpa dem på benen, tills betesgången kunde börja, lyckades man. Men inte alla husdjur klarade sig genom vintern. En del dog, andra blev så bensköra av knapp och olämplig utfodring, att de bröt benen när de försökte resa sig. Inte sällan kördes korna ut på bete med drög.

Till sist – varför tillägnade sig bönderna i Sverige (och i flera andra länder) denna bedrövliga praxis som innebar så mycket lidande för djuren? Vi har redan konstaterat

Häst med hinderdon som omöjliggör hopp över stängslet. Misterhults socken, Småland. Foto 1937.

att vinterutfodringens uppgift inte var att hålla husdjuren vid gott hull med tanke på deras avkastning, utan endast att rädda deras liv. Korna betraktades sålunda som *sommarproducenter*, vilkas underhåll på vintern endast tjänade till att behålla stocken. Vi kan också fastslå att svältfodringen var en allmän företeelse i de odlingssystem, där balansen i boskapsskötseln rubbades av en ojämn utveckling – som vi skall se längre fram – till boskapens nackdel. Krisen nådde sin höjdpunkt under den tid, då nyodlingens och åkerbrukets utvidgning begränsade både sommarbetet och slåttern. Kreaturens näringsunderlag hotades.

Svältfödningssystemet hade sin grund i rätten till boskapsinnehav, vilken alltid varit inskränkt. I Sverige finner vi en princip under århundraden, som gick ut på att varje gård fick hålla sig med så många djur, som kunde hållas vid liv över vintern med eget foder. Principen förblev en norm som reglerades i byordningarna och noga övervakades av bymän. Normen hade sålunda

endast kvantitativa krav, djurens egenskaper och hur de mädde hade underordnad betydelse. De djur, som man kunde rädda över vintern, hade man rätt att skicka ut på bysamfällighetens gemensamma bete. Och detta var det egentliga syftet med vinterfodringen – att sända många djur på sommarbete – korna var ju bara sommarproducenter. Svältfödningssystemet byggdes således inte på slarv, okunskap eller permanenta felbedömningar av hur länge vinterfodret skulle räcka, utan på ett kallt rationellt tänkande som lika mycket som dagens stor-drift var framtvingat av ett förhärskande odlingssystem.

Rasens tillbakagång

En följd av den kvantitativt inriktade boskapsskötseln, som pågick under århundraden, var rasens tillbakagång. Forskningen, inte minst den osteologiska, som utvärderar benfynd efter husdjur, visar att djurens kroppsstorlek sedan förhistorisk tid mins-

kar. Tillbakagången kulminerar under medeltiden och sedan står djurskötselns nivå med få undantag (hit hör främst en del av hästuppfödningen) stilla ända fram till 1700–1800-talen. Våra förfäder hade ytterst små nötkreatur, vars vikt endast uppgick till en tredjedel av nutidens. Det gällde i stort sett samtliga husdjur. Förklaringen till detta är det berörda kvantitetstänkandet: man satte största värde på djurens antal, inte minst av prestigeskäl, och djuren utfodrades och vårdades därefter.

Det fanns naturligtvis avelsgårdar, stuterier och schäferier, som sedan Gustav Vasas tid bedrev utvecklingsarbete inom avel och uppfödning. Men de resultat man uppnådde eller de metoder som utvecklades där berörde i ringa grad djuruppfödarna. Bönderna var tex under långa perioder förbjudna att befatta sig med avancerad hästavel.

Under 1700-talet betraktades jordbruket som den näring som skulle rädda landet och statsmakterna satsade därför mycket på jordbruk, men visade inget intresse för boskapen. Det ansågs inte vara något man behövde lära sig och endast enstaka ståndspersoner gjorde vissa insatser för rasens förbättring. Intresset började dock öka vid början av 1800-talet. Häst- och oxskötseln tog fart, medan skötseln och aveln av småfån och svin stagnerade. Det enda undantaget här är fårskötseln med merinofärets introducerande.

Naturomständigheter

Den gamla typen av djurskötsel var vida mer än dagens avhängig omständigheter i naturen, vilka påverkade djurens näring både under sommarhalvåret på betesmarken och under vintern med fodertillgång. Klimatet inverkade på två sätt på boskapskötseln, dels genom att bestämma balansen mellan betessäsongen och stallfodringen, och dels genom att dess fluktuationer rubbade denna balans. Sommartorkan brände upp betena och inverkade på höskörden, medan långvariga vintrar försenade kreaturens vårutsläppning.

Det begränsade utrymmet här tillåter in-

te en mera utförlig redovisning av äldre tiders kreatursjukdomar, dessa ständiga följeslagare i boskapskötselns historia. För detta skulle krävas en särskild studie. I debatten om djurens väl och ve påpekades djurens hälsoläge och de vanligaste åkomor som gisslade djurstammen. Jag vill dock nämna en djursjukdom som var en integrerad del i den förindustriella formen av djuruppfödning. I svältfödningssystemet var skravelsjukan ständigt aktuell hos korna och gjorde att djur blev liggande. Den kallades också för tränjsjuka och innebär kroniska ämnesomsättningsrubbingar. Kornas matlust upphörde med stark avmagering som resultat. Sjukdomen berodde på att våmarbetet inte fungerade normalt. Skravelsjukan betraktades som en eftervintersjukdom orsakad av brist på salthaltigt och mineralrikt foderämne och förekom mest när lång tid förflutit sedan föregående betesperiod.

Husdjurens miljö förr

I diskussionen om husdjurens välbefinnande idag talas det till stor del om djurens miljö och dess brister. Detta var i hög grad aktuellt även för äldre tiders husdjur eftersom djuren tillbringade större delen av sitt liv inomhus. Variationerna i fähusens typ, form och kvalitet är oerhört stora vad gäller djurens art, tid, geografiska belägenhet och mycket annat. De olika djurens stallning – inte minst i avseende på de olika djurarternas speciella behov – måste ha varit betydande. Grundtypen för fähus har under århundraden varit den som hade en mittgång och kreaturen placerade med huvudena mot endera eller båda långsidorna. Förutom dörren hade fähuset en gödselglugg på gaveln.

Hur såg då denna miljö ut? Enligt uppgifter från 1700–1800-talen utgör djurens närmiljö en permanent orsak till vantrivsel och lidande. Fähusen var i regel mycket trånga, delvis med tanke på att de skulle hålla värmen bättre. Man klagar därför sällan över kolden i fähus – möjligen i stallet. Det normala var i stället att korna hade det

Bild från den svenska boskapsskötselns "guldålder" från seklets början. Välmående och välskötta djur på betesmarken. De tjudrade korna mjölkas och vattnas. Vattnet körs ut till dem med hästspann. Uranienberg, S:t Ibb socken, Skåne.

alldeles för varmt under vintern och av värmen tappade de håret. Till detta bidrog att man sällan gödslade ut i akt och mening att ta vara på gödselvärmén. På många håll i landet behöll man praxisen långt in i vår tid att inte gödsla ut alls under hela vintern. Ibland blev gödselmängden så stor att djuren frampå våren kom upp helt nära taket och gned i det. I synnerhet på nätterna steg värmen då folk genom sina besök inte vådrade (utan snarare täppte till alla hål), så att luften blev förskämd vilket också plågade djuren.

När under 1800-talet villkoren för stall- och fähusbygget förändrades och man började uppföra större ladugårdar med ny inredning, klagar man mera över kylan i de nya byggnaderna. Djuren fick ligga i strö som fanns till hands: granris, torvmossa och sk boss, spillfoder som blev kvar efter kornas utfodring. På detta underlag, merendels gödselhög, fick djuren ligga på sina utmärklade lemmar med huden fläckvis hår-

lös efter många månaders vistelse inomhus. Någon rykt var knappast att tala om i dessa mörka, fuktiga hålor. Juvren på korna var alltid smutsiga medan lår, buk och bakdel var övertäckta med fastklibbad, torkad spillning. Djuren var bundna, korna med klave om halsen och hästarna med grimskäft. I en del ladugårdar var ett hål borrarat i väggen för varje ko, genom vilket bindslet drogs och en tråkloss tvärsigenom bindslet. Meningen med detta sätt att binda djuren var att de snabbt skulle kunna lös-göras utifrån vid eldsvåda.

I samband med djurens miljö bör erinras om att det under långa tider förekom ett intimt samboende mellan gårdsfolket och djuren. Det skedde antingen så att vissa djur mer eller mindre permanent inhystes i bostaden eller att gårdens folk flyttade ut i stall eller fähus, säsongsmässigt eller permanent. I synnerhet var det brukligt att vintertid bo tillsammans med småkreatur och att hålla höns och gäss inne i bostaden.

Mjölkningsbilder före stordriftens tid. Den traditionella handmjölkningsen i hagen i Ö. Eds socken, Värmland samt den tidiga maskinmjölkningsen på ett gods där mjölkningsarbetet var fördelat i olika led.

Detta gällde huvudsakligen mindre gårdar.

Missförhållanden i stall och fähus hör inte bara till gångna århundraden. I samband med en statlig utredning av djurskyddslagen omtalas sådana så sent som på 1950-talet och kan exemplifieras med följande fall om svinhållning: "Mer än 20 år i dessa svinstallar hade härskat en ohygglig smuts och stank och dödligheten bland de ständigt vanvårdade djuren hade varit mycket stor; djuren hade samtliga varit undernärda och så gott som oigenkännliga på grund av smuts och orenlighet, kadaver av döda grisar avtecknade sig i smutsen..." En autentisk beskrivning av en svensk lantgård med stor svinbesättning från 1954.

Betesgång

Djurens betesgång hade stor betydelse i äldre tid. Man höll djuren på bete så länge som möjligt, ja to m vintertid, i akt och mening att spara på vinterfoder. De betande djuren vallades eller också inskränktes deras rörelsefrihet för att de inte skulle lämna betesområdet. Därvid använde sig bönderna av olika hjälpmedel som anbringades på betesdjuren.

I det som följer kommer jag att ge några exempel på husdjurens hårda villkor från detta begränsade område. Detta kan i och för sig inte definieras varken som djurplågeri eller vanvård, utan är endast att se som vedertagen praxis i det tidigare djurhushållningssystemet. De anförda exemplen belyser ganska påtagligt hur relationerna mellan djur och människa bestämdes av praktiska överväganden och mer eller mindre av rationalitet. Men det är uppenbart att den nedan belysta praxisen vållade husdjuren både skada och lidanden.

Det vanligaste sättet att hålla ett djur kvar på bete var genom *tjudringen*. Med detta menas en metod där ett kreatur medelst ett rep är bundet vid en i marken nedslagen påle. Tjuderutrustningen bestod av ett långt rep av hampa, hästhår mm. Vid sammankopplandet av tjuderlinan och pålen hade man särskilda ringar eller järnklavar, som hindrade linan att trassla sig.

Korna tjudrades vid hornen och hästarna vid grimman eller vid vänster framfot. Metoden förutsätter ständig flyttning. Nackdelen med tjudringen var att djuren lätt kunde trassla in sig i repet och skada sig.

Det har använts en hel del föremål i samma syfte, anpassade till djurens art och egenskaper samt till den typ av gärdesgård som skulle skyddas mot betesdjurens utbrytning. En del av föremålen var enklare *hällor* anbringade på djurens ben, men de vanligaste donen bestod av okformade anordningar som hade till uppgift att hindra djuren att bryta igenom stängsel. På hästarna fäste man *krokar* vid halsen vilka fastnade i gärdesgården om den forcerades. Det förekom även tyngre *stockar* fästade vid foten för att hindra hästen från att ströva långt bort. I hela Sverige användes också en sk "fjöl", en fyrkantig smal bräda som var avsedd att hindra djuren från att se framåt respektive uppåt. Den hindrade inte korna från att beta med nedböjt huvud, men samtidigt kunde djuret inte se gärdesgården och tränga sig igenom den.

Dessa i och för sig sinnrika föremål kan ses som potentiella pinoredskap med direkt skadegörelse på djuren. Erfarenheterna från deras användning visar att djuren led kontinuerligt av dessa anordningar. Man finner dem ofta omtalade i djurskyddsföreningarnas rapporter, men även i djurägarernas egna berättelser. Norska etnologer efterlyste genom en frågelista de sår och skador som redskapen åsamkade djuren. Med svaren tecknades en synnerligen mörk bild av djurens verklighet. I hela Skandinavien har i stort sett använts samma typer av hinderanordningar.

Från Pjätteryds socken i Småland har vi en beskrivning (en av många) som åskådliggör de utsatta djurens öde ute på betesmarkerna. "Vilket av de här redskapen man än valde, är det tydligt att det för de stackars djuren blev oerhört plågsamt, alldeles särskilt om de blev skrämde och hastigt ville komma iväg. Hästens känsliga ben utsattes särskilt för plågor orsakade av olika frambenshällor." De stora tre- och fyrkantiga oken, vilka sattes som rörelsehin-

der på ungdjurens hals, plågade djuren på olika sätt: dels hindrade oken genom sin tyngd djurens förmåga att röra sig fritt på betet och omöjliggjorde krypning eller hopp, men djuren plågades också av att oken slog emot deras framben. Andra liknande anordningar vid djurens hals kunde fastna vid träd eller buskar så att det olyckliga djuret var fast.

Ett stort antal av landets veterinärer – som bäst kände till saken – avgav ett utlåtande om hållningen år 1921 (vid den tiden var dessa plågoreskap fortfarande i allmänt bruk i landet). Anledningen till utlåtandet var att Svenska allmänna kvinnoföreningen till djurens skydd framställt en anhållan om ett yttrande angående behovet av lagliga åtgärder mot hållning såsom varande en form av djurplågeri. Av vissa uppgifter att döma slutade man att använda några typer av hinderanordningar. Går vi något längre tillbaka i tiden finner vi även andra anmärkningsvärt grymma sätt att nedbringa betesdjurens rörelseförmåga. I Småland förekom det att man borrade hål i spetsen på fårets klövar och genom detta trädde en järnring och vred samman ändarna hårt så att klövarna pressades ihop. Djuren kunde då inte breda ut klövarna för att ta sats till hopp. I samma syfte skadade man också senan mellan klövarna på får och getter på några håll i landet. I enstaka fall skar man helt av senan. I Sydsverige och på Gotland praktiserade fårägarna en besläktad metod som ansågs vara ”mindre grym” och som bestod i att man band ett snöre över knäleden på djurens ben så hårt att foten somnade.

Getter och får lyfter svansen vid hopp. Denna iakttagelse av djurens beteende resulterade i att man på vissa håll i Norrland bröt svansen på killingen i syfte att hindra djuret från att hoppa när det kommit i vuxen ålder.

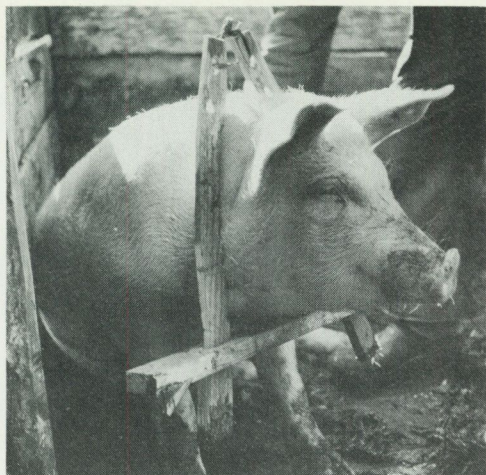
Ovanstående redogörelse för betesdjurens inskränkta rörelsefrihet är långtifrån uttömmande. Här saknas framför allt beskrivningar på konkreta situationer där alla möjliga typer av mekaniska medel figurerade. Det framgår dock klart att djurens

behandlingsätt inom detta begränsade och speciella område – betesmarkens tekniska utrustning – tenderade att närma sig djurplågeri. De hårda villkoren för husdjuren dikterades av de problem som sammanhänge med kontrollen över betesdjuren.

Djuren i särskilt utsatta situationer

Det ligger i sakens natur att dragdjuren mer än andra husdjur i alla tider har varit särskilt utsatta för överansträngning, vantrivsel och fysiskt lidande. Det gäller inte bara hårt och to m hänsynslöst utnyttjande av hästars och oxars fysiska resurser, utan mycket annat som sammanhänge med körningarna. Något som särskilt gav upphov till plågor var kördonen, hur de var utformade och hur de användes. Många dragdjur plågades av felaktiga seldon och ok vilka åstadkom sår på olika delar av djurens kropp. I djurskyddsföreningarnas tidigare rapporter finns bl a skogskörningarna omtalade som ett särskilt hårt exploaterande av djurens arbetskraft – vilket inte var fallet i jordbruksarbetet.

Ända fram till 1937 var det inte lagfäst hur man skulle bete sig vid slakten av olika husdjur. Bedövningstvång vid slakt existerade inte. Man kan föreställa sig hur vissa situationer vid slakt måste ha sett ut innan förbättrad slaktteknik introducerades och då slaktaren var rutinerad. Slakten skildras i 1800-beskrivningar som en vidrig förrättning. Grisen fångades och sattes på trynträ som man vred runt några varv. ”Samtidigt tog en annan person tången och knep till omkring ett bakben och på detta sätt släpades offret ut ur ladugården och vräktes så småningom upp på bänken utanför ladugårdsdörren. Här låg nu omkring fem till åtta karlar över djuret under det slaktaren med sin långa kniv bände upp och bröt i dess bringa. Det beklagansvärda offret kunde få ligga och kämpa ända upp till halva timmen och utstötte de fruktansvärdaste skrik och skrån, som hemskt ekade genom hela näjden.” Så beskrivs svin-slakt mot slutet av 1800-talet i Alster socken i Värmland; ett synnerligen störande

Det vanligaste sättet att hindra ett betesdjur från att ta sig igenom ett stängsel var att sätta ett ok på det. Redskapet vållade djuret mycket obehag. T v Högsbo socken, Småland. Foto Ingalill Granlund, 1936. T h Flensburgstrakten, norra Tyskland. Foto 1963 av författaren.

Kor med "skygglappar" som hindrar dem att hoppa över gärdesgårdarna. Djuren kunde skada sig illa med detta redskap som var allmänt använt över hela Sverige. Odensåker, Västergötland. Foto 1931 Sigfrid Svensson.

Bilder från tiden då symbiosen mellan djur och människa ännu inte var bruten. Hönsen matas på gårdsplanen, smågrisen matas ur hand.

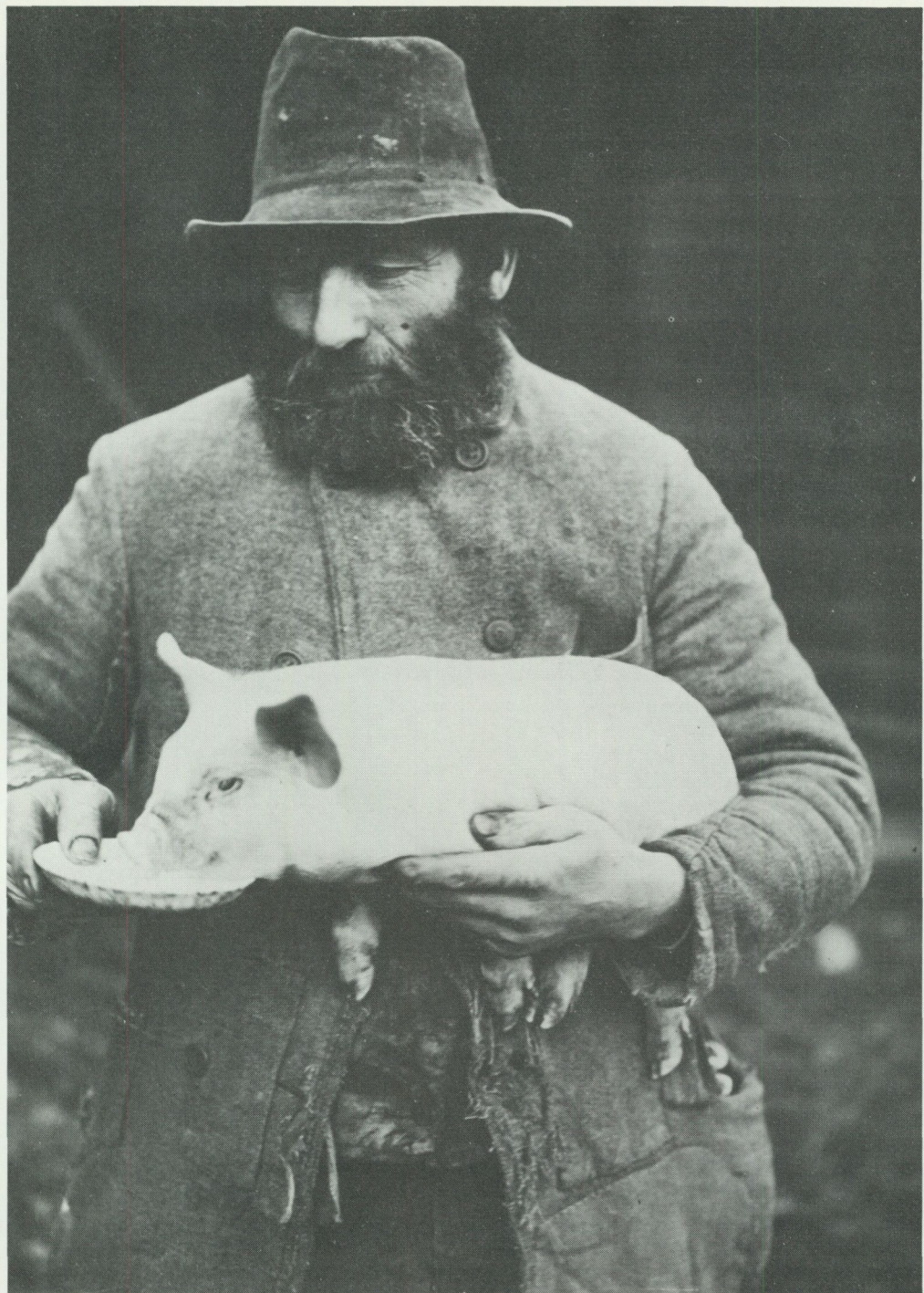
moment i sörgårdsidyllen. Det obehagliga intrycket förstärks av vetskapen om att skildringen ovan inte är något undantag utan tvärtom – slakten gick till på detta sätt under århundraden.

Djurtransporterna kommer ofta på tal i dagens debatt. Under transporter av djur beaktas sällan de gällande föreskrifterna och djuren utsätts för mångahanda lidanden. Så var det även tidigare. Lastutrymmen överbelastades, djuren trängdes mot varandra och de fick varken äta eller dricka under transporten som kunde vara i flera dagar. Ett extremt djurplågeri noterades vid sekelskiftet i vissa delar av den bohuslänska kusten. Vid sjötransport av får till slakt knäcktes djurens ben av för att de skulle hålla sig stilla.

Villkoren för umgängesregler människa-djur

Frågan ifall djuren hade det bättre för kan inte besvaras med ett rakt ja eller nej. Det förefaller som om jag i min exemplifiering ur djurens vardag tagit fram fall som mera belyser husdjursskötselns negativa sidor och att den inte balanseras av ljusare skildringar av husdjurens liv. Det kan vara riktigt, men bilden kompletteras i denna årskrift med andras bidrag som innehåller positiva framställningar av umgänget mellan människan och husdjuren. Vänder man blicken bakåt i tiden, finner man att förhållandena varit mycket olika alltefter ekonomiska, tekniska och inte minst kunskapsmässiga faktorer. Och det finns avsevärda variationer även i tiden.

Den förindustriella djurskötseln präglade

På fäbodarna var kontakten mellan människa och djur särskilt god. Djuren vaktades och sköttes intensivt under hela sommaren av kvinnor. Den första bilden visar vallkullan med sina djur sedan hon samlat dem till sig med vallrop och följer henne till fäboden för mjölkning. Sommavallens fäbodrar, Tännäs socken, Härjedalen. Foto Dagmar Hullström 1952, Nordiska museet. På den andra bilden lockas geten till grinden för att få ett saltkorn av vallkullan. Alggårdsbodarnas fäbod, Hamnardals socken, Jämtland. Foto Lars Palmqvist 1942.

des inte direkt av djurvänlighet. För sådant fanns det inte mycket utrymme inom det system som siktade lika mycket på rationalitet som dagens. Man kan dock trösta sig med att påpeka att det faktiskt fanns en kort period i den svenska djurskötselns historia då husdjuren mädde bra. Under 1800-talets andra hälft sker det stora förändringar inom det svenska lantbruket. De förbättrade odlings- och avelsmetoderna tillsammans med andra gynnsamma omständigheter (kommunikationernas utveckling samt nya marknader för djurens produkter) medför förbättringar i landets stallar och ladugårdar. Konjunkturen för de animaliska produkterna växer i takt med städernas ökande folkmängd. Det har blivit lönsamt att hålla husdjur, vilket resulterar i förbättrad stallning och utfodring. Djuren betraktas inte längre som rörligt kapital, utan som en investering och de börjar uppskattas efter förtjänst. Men systemet är fortfarande småskaligt och ger utrymme för omsorg och respekt för djuren, som djurägaren säkerligen alltid har haft, men tidigare saknade möjlighet att ge uttryck för. Det är alltså en relativt kort period av en välbalan-

serad symbios mellan djur och människa som börjar naggas i kanten så fort stordriften blir nyckelord även inom djurhållningen.

För närvarande befinner vi oss i en situation i vilken företagsekonomiska värderingar tillmäts stor betydelse och med en kallhamrad ekonomisk syn på djuret. Det behövs nu produktionsformer som kan förena ekonomiskt försvarbar effektivitet med en sund djurhållning där djurens berättigade krav tillgodoses. Det är möjligt att vi står inför ett vägskäl eller en valsituation där vi måste bestämma om det inte är dags att ändra systemet så att vi får möjlighet till värdiga umgängesregler mellan människan och djuren.

Källor

Debatten om husdjurens villkor har pågått i dagspressen på skilda håll. I uppsatsen har främst använts de bidrag som var införda i Svenska Dagbladet den 24/11, 3/12, 6/12 samt 11/12 1985. De citerade uppteckningarna är hämtade från Nordiska museets arkiv, främst ur svaren på frågelista nr 60 från 1941.

Were animals better off before?

Livestock farming today has become a large-scale enterprise, resulting in specialised operations, intensive mechanisation and a concentration of upgrading and marketing. On examining this system more closely, one finds that large-scale forms of production have had a number of negative effects on the wellbeing of livestock. Rationalisation and the priority given to intensive livestock fattening have led to "production diseases" which cause the animals a great deal of suffering. In recent years there have been a number of alarming reports on the suffering of animals in agro-industry. For this reason, the wellbeing of our domesticated animals has become a matter of concern, not only to agricultural specialists but to a wider public. The question began to be asked, whether the sympathy and consideration previously entertained by the Swedish farmer for his animals had gradually been obliterated by stiffening economic conditions. It has also been

asked whether animals were better off in former days, when they lived in symbiosis with human beings and each side derived benefit from the other.

The living conditions of animals today form part of a large, comprehensive system which none of the people responsible for looking after the animals can do anything to influence. This leads one to ask what things used to be like, by what factors the balance between man and animals was governed, and in what way our ethical responsibility for animals was fashioned and transformed.

The introductory section of this essay provides an overview of industrialised livestock farming in terms of the difficulties with which it has to contend in spite of various countermeasures—including, not least, scientific research. Animal diseases, for example, are dominated by disturbances relating to feed, feeding practices and tend-

ing. Pigs are suffering particularly badly, especially piglets, which are extra vulnerable.

Most of the essay is devoted to a number of salient features of pre-industrial livestock farming, which, unlike its present-day counterpart, was extensive and involved minimal inputs of capital and labour. The following topics are considered in this connection: the objectives of livestock farming in earlier periods, are restricted feeding and the starvation feed system, the stagnation and recession of livestock breeds, the role of natural circumstances in earlier livestock farming, and the former environment of domesticated animals. Livestock grazing is discussed at

greater length, in terms of technical aids which were used by the owners of livestock during grazing and which cause the animals a great deal of suffering. In addition, examples are given of a number of situations in which animals were particularly vulnerable.

The concluding discussion centres round the conditions affecting the rules of association between human beings and animals. Pre-industrial livestock farming was not directly characterised by kindness to animals. There was little scope for anything of that kind in a system which was no less efficiency-minded than the system prevailing today.

Kreaturens trånad

Bengt af Klintberg

Boskapspesten och den tidiga veterinärmedicinen

Under 1700-talet härjades Sverige svårt av boskapspest. Farsoten blossade upp vid fyra tillfällen och varade varje gång 3–5 år; den nådde tidigast Skåne omkring 1710 och upphörde sista gången 1772. Man har beräknat att minst 100 000 kreatur miste livet vid vart och ett av dessa tillfällen. Bland bondbefolkningen tolkades pesten på många håll som Guds straff för människornas syndiga leverne. I den skånska socknen Sörbys kyrkobok för år 1723 kan man läsa dessa rader:

”I december månad viste sig ock i Sörby den då farliga fäpest, som grasserade några år förut i landet. Innan julaftonen begynte den på n:o 6 hos Hans Håkansson och Nils Persson, vilka man tillställde förordningarna, dock dödde hos dem så gott som alla kreatur. Den 21 januari blev övrigt fänad utsläppt på marken; dock halp intet huru mycket man aktade sig, utan man förnam det vara Guds bestämda syndastraff över Sörby, uti vilket ett gruveligt fylleri, inbördes hat och bannor nu länge varit i svang.” (Johnsson 1919, 64.)

Bakom de metoder som allmogen tillgrep för att bekämpa pesten låg ofta urgamla magiska trosföreställningar. I många byar i Götaland släckte man all eld i gårdarna och tände sedan upp gnideld eller vrideld och drev kreaturen genom elden. Elden åstadkoms genom att man gned två träpinnar mot varandra eller vred en elldrill av trä i ett hål i en grindstolpe, tills träet antändes av friktionen. Det magiska utnyttjandet av vrideld förbjöds så tidigt som år 742 på en synod i det frankiska riket såsom en kvarlevande hedendom. Tusen år senare gjorde det svenska prästerskapet vad det förmåd-

de för att förbjuda seden. Den rituella, renande elden hade under hela denna tid framställts på samma sätt, medan vardagens praktiska eldgörningsmetoder kontinuerligt hade moderniserats. Ännu vid slutet av 1800-talet förekom det varje vår i en by i Västergötland att man tände upp vrideld innan kreaturen släpptes på bete. (Svensson 1969, 14.)

En annan desperat utväg som säkert har förhistoriskt ursprung var att begrava eller bränna ett levande husdjur, t ex en tjur, en ko eller en kalv. Enligt uppgifter i våra traditionsarkiv har detta bruk förekommit även efter 1700-talet i södra och västra Götaland. En del forskare har tolkat handlingen som ett offer, andra har menat att det begravda djuret har tänkts kunna återuppträda som en skyddsande som förjagade pestdemonen. (Hauge 1965.)

Men boskapspesterna bemöttes inte bara med dessa och liknande primitiva metoder. De var också den direkta orsaken till det nutida veterinärväsendets uppkomst. Vid mitten av 1700-talet började röster höjas för att man skulle försöka stävja sjukdomens framfart genom vetenskapliga studier. Som i så mycket annat på naturvetenskapens område i upplysningstidens Sverige kom Carl von Linnés insatser att få en avgörande betydelse. Han engagerade sig med stor entusiasm i planerna på att få till stånd en svensk veterinärskola och medverkade till att tre stipendiater sändes till Lyon i Frankrike, där det gavs undervisning i veterinärkonsten. En av dessa tre, västgöten Peter Hernquist, grundade 1775 med stora personliga oppoffringar den första utbildningsanstalten för veterinärer i sin hemstad Skara. De ynglingar som inskrevs som elever, till största delen bondsöner, fick

inte bara lära sig husdjurens anatomi och sjukdomar samt åderlåtning utan även kristendoms kunskap och flerstämmig kör-sång efter noter. Avsikten med sångunder-visningen var att en del av dem skulle kunna få tjänst som klockare och vid sidan av denna syssla kunna hjälpa bönderna att bota sjuka djur. (Schmiterlöw 1975.)

Veterinärutbildningen är således ett barn av upplysningstiden, men en litteratur i ämnet existerade långt tidigare. Råd om hur man botar sjuka husdjur ingick i den hushållningslitteratur som uppstod redan under antiken. En översikt av denna etnologiskt och kulturhistoriskt intressanta genre har givits av Sigurd Erixon (1958); betydelsefulla verk är för svenskt vidkommande östgötaprästen Isak Ericis försvenskade och utvidgade version från 1683 av Johannes Colerus' "Oeconomia ruralis" (1645) och Broocmans "En fulständig svensk hus-hålds bok" (1736). Efterhand inträdde en specialisering på husdjursjukdomar som tidigast gällde hästen. Vid universitetet i Neapel fanns det redan på 1200-talet en särskild fakultet i hippologi och hästläkekonst som förstods av Jordanus Ruffus, författare till det berömda verket "De medicina equorum". Det följdes under senare sekler av en strid ström av "hästeböcker", författade av lärda män som hade sammanfört rön om hästars skötsel från antika källor, egna erfarenheter och sin tids folkloristiska tradition, ofta utan påtaglig ordning. (Waxberg 1975.)

Redan innan Peter Hernquist grundade sin veterinärskola hade andra upplysningsmän försökt sprida kunskaper om boskapens vård bland allmogen genom att ge ut folkskrifter i ämnet, där de redogjorde för allehanda rön och huskurer. Skrifterna hade titlar som skulle väcka bondbefolkningens förtroende, t ex "Den välgörande tomtgubben i ladugården". Till de mest spridda hörde "Den sluga och förståndiga gubben" (1758) och "Den kloka och förståndiga gumman" (1762), som båda kom ut i sju nya upplagor. Ännu större popularitet fick Sven Samuelssons "Den förträfflige och tillförlitlige hesteboken", utgiven i Linköping 1775,

som nådde elva upplagor, den sista från 1890. Bokens lärdomar vilar enligt en bedömare på gammal folkmedicinsk grund. "En omisskännlig doft av träckmedicin och ur-gammal vidskepelse gör sig fortfarande fullt förnimbar." (Waxberg 1975, 21.)

De folkliga behandlingsmetoderna

En föreställning om hur mycket gammal vantro som levde kvar i Sverige vid 1700-talets slut ger ett bevarat manuskript av en annan föregångsman inom veterinärmedicinen, Arvid Henrik Florman. Det har titeln "Veterinair vetenskapens nödvändighet och nytta" och är sannolikt en föreläsning som han har hållit vid Lunds universitet. Han beskriver där bl a olika sjukdomsförklaringar och behandlingsmetoder bland hovslagare och andra hästbotare runtom i landet:

"En del har inbillat sig en mask, som gick från huwudet långs ned åt kroppen, hvartill utan tvivel medulla spinalis (ryggmärgen) givit anledning. De hava uti åtskilliga sjukdomar trott at denna masken gnagade hjernan och derföre bränt hästen up i huwudet. Andra hawa tagit sin tilflygt til måne och stjernors inflytande på djurkroppen och rättat sina kurer efter planeternes gång. En del villa curera swindel med at viska Abracadabra i hästens öra. En del hålla uti hästens öra Quicksilwer för at kurera skabb – somliga giöra insnitt öwer hästens swants eller ock inspruta rent wattn i ögat för att kurera hosta, dylika medel äro även så mångfaldiga, som de äro narragtiga. Sådana flera giwas 100-tals." (Palmborg 1975, 57f.)

Efter att ha gått igenom det traditions-material om husdjursmedicin som finns i Nordiska museets folkminnessamling kan jag bara ge Arvid Henrik Florman rätt. De folkliga behandlingsmetoderna kan räknas i hundratal. Många av dem har levt kvar i avsidesbygder ännu i vårt eget sekel. Även om vi har lika goda skäl som Florman att betvivla deras effektivitet, så har uppteckningarna ändå sitt stora intresse genom den bild de ger av det gamla bondesamhäl-

lets föreställningsvärld. På de följande sidorna skall jag ge några valda exempel på folktron om skador och sjukdomar på husdjuren. Utrymmet tillåter ingen mera detaljerad framställning; den intresserade hänvisas till Paul Heurgrens innehållsrika materialpublikationer "Djurskrock" (1920) och "Husdjuren i nordisk folktro" (1925). Även senare har det samlats in ett omfattande material, som till största delen förvaras otryckt i våra folkloristiska arkiv. Här kan särskilt nämnas svaren på Nordiska museets frågelista 30, "Husdjurens skydd och sjukdomar". Mina exempel kommer främst att vara hämtade från den magiska husdjursmedicinen. Alldeles särskilt kommer jag att uppehålla mig vid föreställningen om kreaturens trånad, som uttrycker en tilltalande sida i den gamla folktron, nämligen den ibland nästan rörande omtanke som ägnades ett nyinköpt husdjur och dess välbefinnande och trivsel.

Fädoktorerna och deras läsningar

Vilka vände sig bondbefolkningen till, när ett husdjur hade blivit sjukt och det inte fanns någon veterinär att rådfråga? På de gårdar där man utöver bibel, psalmbok och almanacka även ägde en djurläkebok försökte man kanske läsa sig till kunskap. Men det stora flertalet sökte säkert upp någon i grannskapet som hade rykte om sig att kunna bota kreatur. När det var fråga om hästar, så var denna sakkunniga person oftast en hovslagare eller smed. Genom sitt dagliga praktiska arbete med att sko hästar hade de utvecklats till goda hästkännare. Bland de sk "kloka" gubbarna och gumorna fanns det sådana som hade specialiserat sig på nötkreaturen. De kallades i folkmun ofta "fädoktorer" eller "kodoktorer". Men vanligt var också att de "kloka" som söktes för människors sjukdomar också fick ta sig an sjuka husdjur. Deras diagnos var i båda fallen av likartat slag: det onda skyldes på övernaturliga väsen i naturen eller avundsjuka grannars häxkonster. Hejnumkärringen, som under 1800-talet var Gotlands mest berömda boterska, sök-

tes sålunda även för kreaturssjukdomar. Från Fårö finns uppgifter om att hon anlätades redan vid uppbyggnaden av fähusen för att boskapen i dem inte skulle oroas av "de små under jorden". Hon läste därvid signaler och lade ner påsar med skyddande trollmedel under byggnaderna. När hon en gång kom till en bondgård där hästarna länge hade vantrivts, förklarade hon först att det onda kom från de underjordiska och kokade en lag av jord som hon tagit under golvtilljorna i stallet. Hästarna blev bra, men bara för en tid, och Hejnumkärringen sade då att det var gästen av ett nedgrävt lik som oroad hästarna och att husen måste flyttas till ett annat ställe. Dessa båda sjukdomsförklaringar var alldeles desamma som hon använde i sin diagnos av sjukdomar hos människor. (af Klintberg 1980, 11 ff.)

Florman nämner i sitt tal om veterinärvetenskapen att de folkliga botarna viskar Abracadabra i hästens öra. Den ända sedan antiken kända trollformeln Abracadabra får väl här antas stå för alla de exempel på verbal magi som Florman kunnat iaktta. Det är ett faktum att traditionen av trollformler har varit ovanligt rik just på den folkliga husdjursbotens område, vilket kan tas som ett indicium på botarnas maktlöshet inför många kreatursåkommor. En av de äldsta och mest spridda trollformlerna i nordisk folktradition är den sk andra Merseburgerformeln, som framför allt tycks ha använts för att bota vrickning hos hästar och kor. En uppteckning, gjord 1908 i Medelpad av Levi Johansson, lyder (af Klintberg 1965, nr 7):

Jesus och Sankte Per red sig över en bro.
Då fastna fölefoten i fururoten.
Då steg Jesus ned
och vred led mot led,
sena mot sena
och knota mot knota.
Nu är allt som det förr har varit
inom de heliga tre namnen:
fadern, sonen och den helige ande.

Formeln har fått sitt namn av att dess äld-

sta kända nedskrift, daterad till 900-talet e Kr, påträffades i den tyska staden Merseburg. I den är det inte Jesus och Sankte Per som kommer ridande utan asagudar med Wodan (Oden) i spetsen. Merseburgerformlerna anses i dag vara ett unikt prov på fornermansk galderdiktning. De gamla asagudarnas namn förekommer också i formler mot floget eller flåget, dvs kolik hos hästar, i en småländsk samling från 1700-talet. En av formlerna lyder: "Frygge frågade frå: huru skall man bota den floget får? spåtta i hand och slå honom på mun, han skall få bot i samma Stund. I namn F.S.o.H.A." (Räaf 1957, 161.) Botaren skulle spotta i sin egen handflata och därefter gnida hästens mule med spottet.

Floget är ett av de många ålderdomliga sjukdomsnamn som har levt kvar i muntlig tradition och som säkert har funnits sedan förkristen tid. Namnet röjer att man ursprungligen har tänkt sig att koliken skulle ha kommit flygande i luften. Trumsjuka på grund av gasbildning hos nötkreatur har ofta tolkats som *trollskott*, utsänt av någon trolldomskunnig människa. (Mathiessen 1967.) Juversvullnad hos kor har kallats *flen*, och en sjukdom hos grisar och får som yttrade sig som en förlamning i fötterna har gått under namnet *ol*. Alla dessa folkliga benämningar har försvunnit ur språket först i vår tid, i och med att den moderna veterinärvetenskapens terminologi har slagit igenom även bland lantbrukare och husdjursuppfödare.

Modstöld, mara, bjära

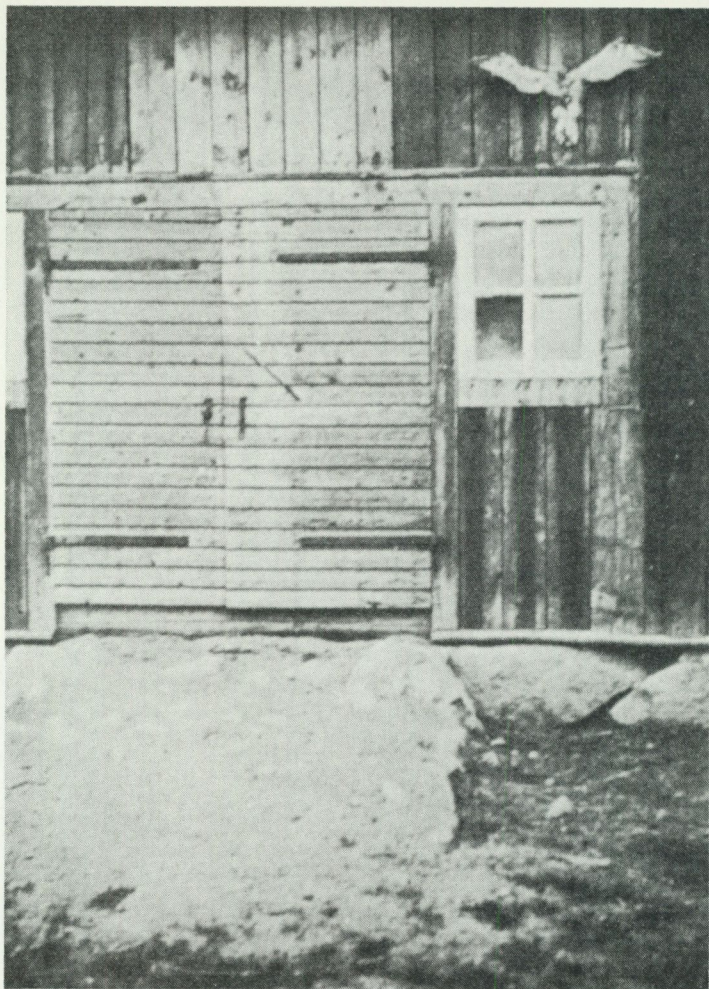
Ett ord som numera har förlorat sin ursprungliga innebörd är "modstulen", som vi använder som en synonym till "nedslagen", "missmodig". Men i äldre tid har ordet haft den bokstavliga innebörden att någon kunde bli bestulen på sitt livsmod på grund av en annan människas trollkonster eller avundsamma tankar. Inte minst ansågs husdjuren utsatta för detta. En vanlig bote-metod har även här varit läsning av troll-formler. Ett annat tillvägagångssätt var att ge djuret något som var "stulet och hembu-

ret", tex hö som man i hemlighet tagit hos grannen. Man kunde också riva ett stycke ur ett klädesplagg från den man misstänkte för att ha modstulit kreaturet, bränna det och ge djuret askan. Som Per-Uno Ågren har visat i sin studie "Maktstulen häst och modstulen ko" har den allra vanligaste bote-metoden varit att skära djuret i svansen, ta blod på en brödbit och stoppa den i djurets mun. (Ågren 1964, 53.) Makten och livsmodet fanns i blodet, och genom att ge djuret in av dess eget blod bröt man det onda inflytande som skadevällaren hade över det.

Ett väsen som man trodde kunde angripa både folk och boskap var maran. Maratron kan ses som en primitiv själsföreställning, nära besläktad med häxtron. Det var själar från vissa sovande kvinnor som nattetid frigjorde sig från deras kroppar och färdades genom luften till sovande människor eller kreatur för att rida dem. Människorna upplevde marans besök främst i form av mardrömmar; på hästarna vittnade nästa dag svett, fradga eller en hoptovad man med "marflätor" om besöket. För att skydda husdjuren mot maran kunde man fästa ett utrivet almanacks- eller psalmboksblad över spiltan eller spika upp en skjuten skata, hök eller uggla med utspända vingar över stalldörren. (Tillhagen 1960.)

Ett väsen som främst förbands med korna i ladugårdarna var den tjuvmjolkande tjänsteande som en trollkäring kunde tillverka och ge liv med sitt eget blod. Den diade grannarnas kor och spydde ut mjölken i byttor som häxan ställde fram. I Götaland och västra Svealand har man föreställt sig att den liknade en hare. Det ansågs omöjligt att skjuta en mjölkhare, om man inte hade laddat geväret med en silverkula. I den norrländska traditionen har man talat om bjäran, som man ibland kunde se rulla fram över marken i form av ett nystan. Ett synbarligt vittnesbörd om dess framfart var en gulaktig svamp med slemmig konsistens, som snabbt kunde växa upp på marken efter fuktig väderlek. Det var bjärans dynga, som den hade släppt ifrån sig när den rullade hem till sin ägarin-

Maran var ett kvinnligt väsen som plågade både människor och husdjur nattetid. För att skydda boskapen spikade man upp en skjuten hök eller, som på den här bilden, ugglan på stallväggen – den skulle skrämma maran på flykten, ansågs det.

na. Om man brände den på en eld av sju lövträd eller piskade den med sju slags spön, så måste ägarinnan hals över huvud bege sig till platsen. Eftersom hon hade gett nystanet sitt blod, fick hon nämligen utstå olidliga smärtor när spillningen misshandlades.

Symptomen på att en bjära eller mjölkhare tjuvmjölkkade korna ansågs vara att korna gav dåligt med mjölk eller ingen mjölk alls. Ibland fann man också sår på kornas bakben eller spenar som man trodde hade uppstått när det tjuvmjölkkande väsendet diade dem. De viktigaste äldre källorna till

denna häxföreställning är 1400-talets kyrkmålningar och 1600-talets protokoll från trolldomsprocesser. (Wall 1977–78.)

Symptomen på längtan

Lika litet som maran och bjäran påträffas kreaturens trånad i den nutida veterinärmedicinska litteraturen. (Däremot innehåller den ovannämnde Arvid Henrik Flormans handbok "Underrättelse om husdjurens vård och skötsel" ett avsnitt om "trånsjuka" hos hästen, som fanns kvar ännu i den sjunde, omarbetade upplagan från

En vanlig folktro har varit att vissa kvinnor kunde tjuvmjölka grannarnas kor med hjälp av ett trollväsen, ofta kallat mjölkhare eller bjära, som de själva hade skapat. På den här 1400-talsmålningen i Färentuna kyrka i Uppland ser man en djävul och häxan gemensamt håller fast en ko, som dias av häxans tjänsteande, en liten vit varelse av obestämd gestalt. Bakom häxan står en annan djävul och håller i sin tur fast henne. Foto ATA.

1890. De symptom som går under detta namn förklaras bero på invärtes svulster, dåligt foder eller otillräcklig rykning.) Folktron om kreaturens trånad ligger nära föreställningen om modstöld; skillnaden är att man i det senare fallet har räknat med en bestämd skadevällare. Riterna har varit dels profylaktiska med syfte att förhindra att ett nyinköpt husdjur skulle längta till sin förra gård, dels botehandlingar när man misstänkte att djuret led av trånsjuka. Ett exempel på hur vanliga de har varit är att bandet om magisk folkmedicin i serien "Finlands svenska folkdiktning" innehåller 57 tättryckta sidor med uppteckningar om "längton" eller "drygt", som det också har kallats. Utgivaren Valter W Forsblom summerar inledningsvis dess kännetecken:

"'Längton' eller trånsjuka är en sjukdom, som angriper både människor och djur. Människor täras ofta av denna sjukdom, då de lämna sitt hem eller sin forna omgivning, och ett kreatur, som blivit 'köpt till gårds', börjar icke sällan 'tråna' och längta till sin forna uppehållsort. En människa, som lider av 'längton', blir tung till sinnes, saknar matlust och lider av sömnlöshet. Hos djuren yttrar sig 'längton' huvudsakligast i brist på matlust; därav följer, att korna börja sina och hästarna till en viss grad mista sin arbetsförmåga. De nyinköpta djuren trivas icke heller tillsammans med gårdens övriga kreatur, utan använda varje tillfälle att rymma sin väg. Vid mickelsmäss och midsommartiden ha djuren som mest 'drygt'. Ofta nämnas exempel på

fall, då djuren 'trånat ihjäl'. 'Längton' är en allvarsam sjukdom, vars botande eller förebyggande anses vara en värdefull 'vetenskap'. (Forsblom 1927, 644.)

Framför allt handlar det om kornas längtan. Vanligast av de uppräknade symptomen är kanske att kon under bete återvänder till sin förra ladugård, om den inte ligger långt borta. Det gäller särskilt de delar av landet där man sommartid har fört korna till fäbodvallar. Ett sådant beteende förklaras av att kon är ett utpräglat hjorddjur, som i regel är släkt med de flesta andra djuren i den besättning hon föds in i och är väl medveten om sin plats i den inbördes rangordningen. När hon flyttas till en ny kreatursbesättning tar det en viss tid innan hon har fått sin placering i hjorden. Ett annat symptom på trånad var att kon stod och råmade i ladugården. Säkert har det många gånger varit verkliga sjukdomar som tolkats som trånad. Bönderna sålde djur som de tyckte såg ut att vantrivas, och köparen kunde utan att veta det få en ko som redan var angripen av sjukdom. "Om något Creatur vantrifves, bör det säljas, så tros det trifvas i en annans hand" skriver Gaslander i sin småländska "Beskrifning om allmogens sinnelag" från 1700-talet. (Gaslander 1895, 39.)

Att det finns många traditioner om trånad sammanhänger med att nötkreaturen oftare bytte ägare förr än i våra dagar. Korna i ladugården utgjorde ett bundet kapital, som bonden ibland måste omsätta i pengar när hans ekonomi blev ansträngd. När det uppstod foderbrist frampå vårkanten kunde avyttring av en ko vara enda utvägen för att boskapen inte skulle svälta ihjäl. När en dotter gifte sig och flyttade in i sitt nya hem, fick hon ofta med sig en ko från föräldrahemmet.

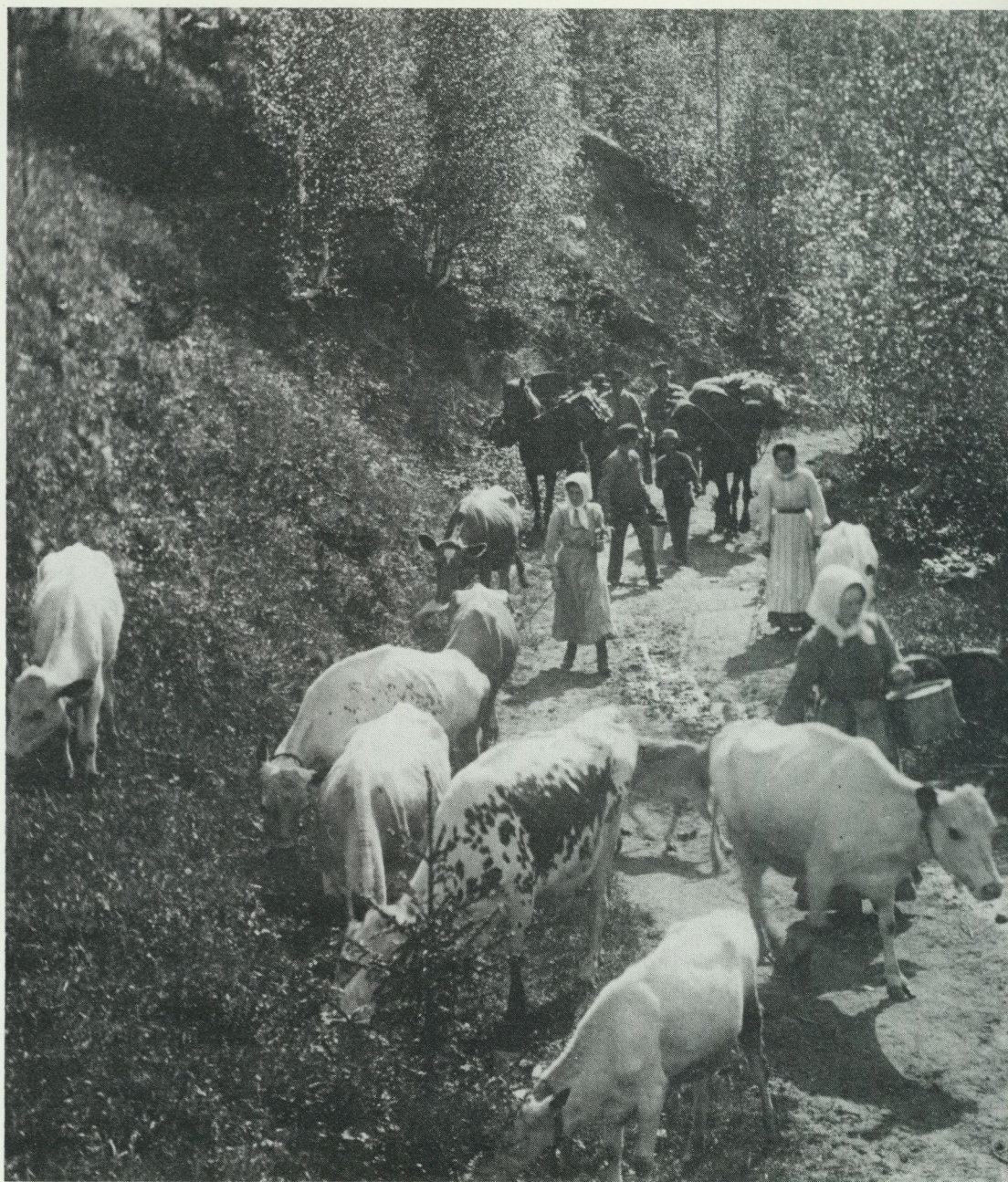
"Trygga" och "stä"

För att hindra en ko från att "trä" använde man sig av en mängd tillvägagångssätt. Det kunde vara allt ifrån att tala vänligt till henne, klappa henne och vänslas med henne och bjuda henne sleke, en blandning av

salt, malt och havremjöl, till invecklade magiska ceremonier. Termerna för dessa handlingar har varierat. Flerstädes i Sverige, framför allt i de södra landskapen, har man sagt att man "fäste" eller "band" husdjuren vid gården eller husbondfolket eller ladugårdspigan. I Värmland har ordet "kvara" förekommit, och i Älvdalen i norra Dalarna har man talat om att "djär till sig" (göra till sig) boskapen. Den mest genomförda terminologin har förekommit i övre Sverige, särskilt i Norrland. Där har man haft två olika ord, nämligen att "trygga" och att "stä" (av "städja" i betydelsen "fästa") husdjuren. De riter som man tog till i det senare fallet ansågs ha starkare effekt än dem man utförde för att "trygga" djuren. Men så ansågs det också som något nästan syndigt att "stä", och trånad kunde ibland förklaras med att det nyköpta djuret hade blivit för hårt "stätt" på det gamla stället. En kvinna i Ångermanland berättade 1919 för Ella Odstedt:

"Folket i Västanå, där jag tjänade i ungdomen, köpte en gång en svart ko i Siden-sjö. Men hon var nog 'städd' på något vis, där hon hade varit förr, för hon tryggade (= trivdes) inte, och då jag hade dem i 'fjälle' (= fäboden) på sommarn, så gick varken hon eller de andra korna hem. Jag fick leta dem jämt. Och i ladugården var det aldrig tyst någon natt, utan korna stod jämt och skakade med skällorna. Det vart inte bra förrän de slaktade den där kon. Sen gick de andra hem. Det är farligt orätt att 'stä' kräken på det där sättet." (NM HA: Kreaturens skydd och trevnad, II.)

Åtgärderna för att få djuret att trivas och inte längta tillbaka började i samma ögonblick som köpet gjordes upp. Säljaren fick inte ångra sig eller sörja en ko, som han lämnade ifrån sig, för då skulle den tråna. Köparen måste se till att han ledde hem kon med samma rep som säljaren bundit henne med. Det repet skulle sedan få sitta kvar en tid, virat kring kons horn, eller också kunde husbonden efter hemkomsten lägga det under huvudkudden och sova på det första natten. Föreställningen om repets betydelse har funnits i södra och mel-

Fjällbönder från Myssjö i Jämtland på väg till fäbodarna. Under sommarvistelsen i fäbodarna hände det ibland att någon ko blev kvar i skogen över natten. Om det var en nyköpt ko, tolkades det som att hon vantrivdes och längtade tillbaka till den tidigare gården.

lersta Sverige. I hela landet har det varit vanligt att köparen tog med sig en hötapp eller lite strö eller ligghalm från det gamla båset och lade det i det nya. Det försummas aldrig när man köpte grisar men var vanligt också vid köp av kor och hästar. En informant från Hjulsjö i Västmanland berättar att man brukade ta lite höskräp i båset och sticka med sig hem i fickan; det kallades "längttapp". (EU 28425, NM 30, bd 5, s 793.) Man kunde också stoppa in en handfull hö från det gamla stället under repet som var bundet om hornen på kon och ge henne att äta i det nya båset. Jord eller stenar från det gamla båset har också ansetts vara ett medel som förebyggde längtan, liksom ett stycke bröd som bakats av de förra ägarna.

En vanlig ceremoni när det gäller kor och hästar har varit att man ledde djuret tre varv runt en jordfast sten utanför stallet eller ladugården innan man ledde in det. Symboliken är helt klar: djuret skulle vara lika orubbligt fäst vid den nya gården som stenen. Torvald Berg upptecknade vid seklets början följande efter en kvinna i Älvkarleby i norra Uppland: "När man köper sig en ny ko, så skall hon ledas tre varv kring en jordfast sten innan hon får gå in i fäiset (lagårn). Det är för att korna inte ska vantrivas. Vi har en sån där jordfast sten här utanför ner till ägan. Kring den har jag lett både Sessan och Vivan innan jag tog in dom i fäiset. Och nog trivs våra kor bra och kommer hem snällt om kvällarna." (NM Mskpt I, 997.)

Det var noga med att färden kring den jordfasta stenen gick motsols, och att man inte ledde djuret flera varv än tre. Carl-Herman Tillhagen upptecknade 1936 följande i Lidens socken, Medelpad: "Ledde man korna för många gånger mot solen 'städde man dem för hårt', och då fick man dem ej till skogs. Då fick man lov att le' dem tillbaka en gång eller två." (EU 23375, NM 30, bd 5, s 677.) En uppteckning 1935 av Wilhelm Forsberg i Stugun, Jämtland, antyder att man på sina håll i Norrland har haft betänkligheter mot denna metod: "Det förekom även någon ceremoni med en ny-

köpt ko eller en ko som blev ute om nätterna på skogsbetet ('låg borta'), då kon leddes runt en jordfast sten. Detta kallades att 'stå' kon, men det ansågs egentligen inte vara att rekommendera, då en sådan ko sedan blev nervös och konstig och fick 'slita ont.' (EU 8450, NM 30, bd 4, s 43.)

När sedan kon leddes in i fähuset, skulle hon kliva över stål, helst eggjärn som knivar eller liar, detta för att förhindra att hon blev otursam genom något slags trolldom från säljarens sida. "Då man köper en ko, skall en spik läggas på Fähuströskelen när koen första gången ledes deröfver, och tillika sägas åt säljaren, kyss koen bak" antecknade vid slutet av 1700-talet JP Wallensteen, prost i Danderyd. (Wallensteen 1899, 16.)

Symboliska platser i stugan

I många trakter nöjde sig inte de nya ägarerna med att "fästa" djuret vid en jordfast sten, utan man ledde in hästen eller kon i stugan och lät den äta av bröd eller hö från matbordet eller husmoderns förkläde. I 1700-talets Småland kunde man, enligt Gaslander, leda kreaturet "in i stugan, gifva det hö eller hafra ur hustruns skiöte, låta det se elden brinna i spisen eller i ugnen, taga några hår af det samma och gömma i fähuset, låta thet sedan stå i try dygn utan vatten, samt hviska thet i örat: Tu skalt icke trå, här får tu bättre än hemma." (Gaslander 1895, 31.)

En symbolisk plats inne i stugan var eldstaden och skorstensmuren. Ofta heter det att djuret skulle lukta på spisen eller muren eller titta upp i skorstenen. Från Vättle härad i Västergötland berättar Helmer Olsson: "Ibland brukade de leda in nyköpt ko eller häst i stugan och låta dem äta en bit bröd, som de själva fick ta på bordet. Då de hade ätit det brödet skulle de inte trå. Det hände också, att de fick äta brödet i spisen. Och då de hade köpt en spädggris, så tog de in honom och hystade honom i spisen tre gånger, högt opp, så han riktigt var i skorsten. Då kom han att trivas." (Olsson 1945, 93.)

Ännu 1930 kunde en bondhustru i Dalby, Värmland, vittna om att seden inte var helt utdöd: "Så snart de kom hem med en nyköpt ko, skulle de ge henne sleke (mjöl och salt) ur stekpannan för att hon skulle komma att trivas och inte längta tillbaka till gamla stället. Hon skulle ha det innan hon fick gå in i lagårn. I gammeltia tog de in henne i stugan men numera tar de ut stekpannan och låter henne äta ur den ute – för de begagnar det där på en del håll än. Men inte bryr då jag mig om'et." (NM HA: Kreaturens skydd och trevnad, II.)

Spjället tillhörde samma symbolladdade, centrala sfär i stugan som eldstaden. Kring spjällhandtaget kunde man binda några strån från djurets svans. En kvinna i Åker, Sörmland, berättar: "En ny ko, eller en sjuk ko, eller en ko som ej trivdes, blev bra och trivdes om man tog några strån ur svansen och band upp i spjället. Har själv sett det göras 1915–1920." (NM HA: Kreaturens skydd och trevnad, I.) Hur man har tänkt sig symboliken framgår av en annan upp-teckning från Surteby-Kattunga i Västergötland: "Om de hade köpt en ko på våren, strax före det allmänna släppet i skogen, så skulle de ta några tagelstrån ur svansen på henne och sätta i spjället. Då blev hon liksom tjudrad där och trädde inte utan kom ordentligt hem." (IFGH 4838 s 17.)

En magiskt bindande effekt hade också gårdens nycklar och lås. Levi Johansson upp-tecknade 1912 följande i Grundsunda, Ångermanland: "Zakarias Avander hemma i Grundsunda hade köpt en ko, som inte ville trivas hos honom. Då tog han nycklar från sju olika lås, kokade dem i vatten och gav detta åt kon att dricka. Om en stund kunde han säga: Joo, ho ligg nu, å järt (= idisslar) å må gott, nu!". (NM HA: Kreaturens skydd och trevnad, II.) Denna binderitual har varit mest känd i Norrland och Finlands svenskbygder, men en magisk läsning med syfte att binda boskapen använder bilden av en nyckel och ett lås. Den har varit känd i Danmark (Ohrt I, nr 711 ff) och södra Sverige.

"Byn är bränder, bonden är hängder"

Den vanligaste svenska trollformeln mot kornas trånad innehåller en avskräckande beskrivning av tillståndet på den gamla gården. När man viskade den i kons öra, så har det på en del håll kallats att "ljuga för kon" (text Rångedala, Västergötland, IFGH 5545 s 16). Följande dramatiska variant upptecknades på 1800-talet i Sörmland av Gustaf Ericsson (Aminson 1884, 86):

Byn är bränder,
bonden är hängder,
gumman far rasande i skog,
och du går här.

Varianter av denna läsning finns upptecknade från de flesta svenska landskap. Den äldsta kända texten är från 1600-talets Danmark (Ohr I, nr 715), men man kan förmoda att formeltypen är betydligt äldre. Den finns belagd även i Norge (Heurgren 1925, 351) och har varit utomordentligt vanlig i svenskspråkiga Finland; Valter Forsblom återger i samlingen "Magisk folkmedicin" inte mindre än 40 varianter. Som man kan vänta sig förekommer den i flera olika utformningar. När Nordiska museets utsände Ernst Klein 1921 intervjuade 91-åriga Hedda Persdotter i Boxholm, Östergötland, lärde hon honom hur man förebygger kreaturens trånad: "När man fick en ny ko, skulle hon ledas in i stugan och få titta i skorsten. Sen fick hon lite bröd. Så tog husstrun och strök henne om mulen med sin särk och sa:

Du ska bli ve' mina hus
som min särk ä ve' min mus.
Gårn ä brunnen och folket ä dött
och du har inget å trä etter.

Sen leddes kon ut i lagården, sedan man först lagt en kniv eller lie vid tröskeln." (NM HA: Kreaturens skydd och trevnad, II.)

I en skildring från Malingsbo i södra Dalarna som Ellen Lagergren tecknade upp 1933 efter en 70-årig kvinna återfinns vi

ritualen med husmoderns underkjol i en något annan form, liksom den tidigare exemplifierade nyckelritualen: "Det var mycket som skulle göras då en ko var nyköpt. En skulle le' na motsols tre gånger kring en jolsten hemmave gåln, och på sten skulle en ha satt den gamlest grytan som fanns i huset, och i botten på grytan skulle en lägga alla gamla nycklar som hörde te huset. Sen la en sleker över det där: potatisskal och mjöl och lite salt. Då hon hade slickat i sej det där, så var hon fästad och läster ve gåln. Innan moran ledde in na över tröskeln i lagåln, så tog hon av sej underkjolen som kon fick gå över, då vart hon tillgiven moran. Och hon viska i vänstra örat på na:

Byn ä bränd
å bonn ä hängd,
gack allri dit mer.

Då längta inte kritera." (ULMA 6049 s 44.)

I vissa uppteckningar har "ljugandet för kon" krympt till bara ett par korta ord. Det gäller framför allt sådana som gjorts sent. En 60-årig värmlänning i Trankils socken gav 1952 den här livfulla minnesbilden av en episod med en trånande ko: "Hemma i Grunnerud hade vi en ko som vi hade köpt i Björkvika, och hon ville inte trivas utan längtade. Då kom profossen en dag, han var något slags tingshusvaktmästare och han gick ikring i bygda och hämta tionde. Mor berättar detta med koa för honom och han sa: 'Det var då för väl att de kom att tale om dette för mig, det är lätt avhjälp't. De måste stjäla e klättrasa ifrån det stället koa har kommit ifrån, från hennes gamla matmor, och så får de bake nån deg och stoppe trasa i den degen och få koa å äte opp'et, å jämt som ho sväljer så ska de viske i öra på henne: Gården har brunne. Det hjälper.' Men mor sa: 'Kan dette verkligen hjelpe?' – 'Å, tänk att de kan fråge så', sa profossen." (IFGH 5701 s 13.)

Könsdelarnas och kroppsutsöndringarnas kraft

En återkommande detalj i flera av de beskrivningar som har citerats härovan är att

husmoderns förkläde, kjol eller underkjol spelar en viktig roll. Det kan vara fråga om att djuret skall äta hö som husmodern har lagt i förklädet, eller att hon stryker kon över mulen med underkjolen, eller att hon lägger den vid ladugårdströskeln, så att kon kliver över den. Vanligast har seden varit att djuret skulle kliva över husmoderns förkläde, kjol eller underkjol när det leddes in i ladugården; den finns dokumenterad från ett flertal landskap i Svealand och Norrland. I Värmland, Västergötland och Finlands svenskygder har ett par korslagda strumpeband använts på samma sätt. Föreskriften att djuret skulle äta ur husmoderns förkläde har främst varit spridd i Götaland. I Norrland, berättar Johan Nordlander, trädde man en av husmoderns kjolar med kjortelöppningen upptill över en gryta, i vilken man lagt salt. Grytan ställdes på en jordfast sten, och kring den ledde man kon tre varv och lät henne för varje varv sticka in huvudet i kjortelöppningen och slicka i sig litet av saltet (Nordlander 1878, 128). Något liknande upptecknade Ella Odstedt i Ångermanland: "När man har nyköpt en ko, skall hon som sköter ladugården på kvällen ta utav sig sin innersta kjol och binda den om halsen på kon för natten, så otrives hon aldrig." (NM HA: Kreaturens skydd och trevnad, II.)

I en artikel med titeln "Byxorna, kjolen och förklädet" har K Rob V Wikman behandlat dessa magiska bruk. Han påpekar att det rör sig om plagg som står i intim kontakt med kroppens könsdelar och som har så att säga impregnerats med deras magiska kraft. "Liksom byxorna representera mankönets egenskaper, så är förklädet en 'symbol' för den kvinnliga fruktsamheten." (Wikman 1915, 64.) De ovan anförda bruken skall dock knappast uppfattas som renodlad fruktbarhetsmagi utan snarare som metoder att magiskt befrämja djurets trivsel och binda det till plaggets ägarinna.

Tron på att man kunde binda husdjuren till sig med ett plagg som hade haft beröring med kroppens könsdelar är inte det enda eller ens det viktigaste exemplet på den magiska kraft som man trodde utgick från den

egna kroppen. Den kanske allra vanligaste metoden när man ville få ett nyansskaffat husdjur att trivas var att ge det en brödbit, som man låtit ligga i armhålan så länge att den sugit till sig svett. Uppteckningar från hela Sverige berättar att man kunde lägga brödbiten i armhålan redan när man gick för att hämta det nyinköpta djuret. Denna metod att förhindra tränad användes inte bara för kor utan också för hästar och hundar. Jag har själv hört en traditionskunnig man i Kyrkhult, Blekinge, berätta att han har gjort så med alla sina jakthundar. Men hans förklaring till varför han gjorde det innebär en rationalisering av den ursprungliga bindemagin: man påverkade hundens väderkorn på detta sätt; när den nosade på brödbiten och åt upp den, så lärde den sig husbondens lukt.

Ett fåtal uppteckningar nämner i stället att man skulle lägga salt i armhålan. I Arnäsavall i Ångermanland berättade 1917 en 80-årig man för Ella Odstedt: "Vi sålde en gång en ko till en annan bonde här i byn, men den kon otrivdes och skulle jämt hålla sig till våra kor. Han som köpt henne tog då och 'städde' henne till slut. Han tog en saltpåse och lade i armgropen, och så gick han ute och slog tills det där blev svettbränt. Sedan gav han det åt kon, och då blev hon bättre." (NM HA: Kreaturens skydd och trevnad, II.) I Norge har salt som legat i armhålan varit ett vanligt medel mot kreaturs tränad. Receptet förekommer redan i svartkonstböcker från 1700-talet (Bang nr 375, 376), och saltet har fått speciella namn som "tryggsalt" (Storaker 1938, 126) eller "gløymesalt" (Heurgren 1925, 345).

Förutom svetten har man använt blodet och urinen för att binda boskapen. Från svenskygderna i Finland berättas: "Djurets nye ägare sticker sig med en nål i vänstra ringfingret. Några droppar blod stryks på en bit bröd, som gives åt djuret. Detta sätt praktiseras även, då en hund köpes. Medlet används dock sällan, emedan det anses vara en stor synd." (Forsblom 1927, 658.) Ett exempel på att man har tilltrött urinen samma bindande egenskap är en uppteckning från Grimeton i Halland:

”Vid inköp av ett nytt djur till gården skulle detta, då det först kom dit, av husmodern fågnas med en bit bröd som hon fuktat med sitt eget vatten.” (EU 30910, Tro och sed II.)

Tidigare återgav jag ett citat ur en finlandssvensk samling magisk folkmedicin som tydligt visade att trånad var en åkoma som kunde drabba både människor och husdjur. Metoderna att råda bot för längtan visar också stora överensstämmelser. Även drängar och pigor kunde fästas till gården om de gavs att äta något som härrörde från husbondfolkets kroppar: ”Mot ’dryft’: värdinnan mjölkar tre eller nio gånger av sin egen bröstmjölk, som ges i kaffe åt den person, som skall börja vistas på gården. — — Mot ’drygslon’: sockret, som bjudes den nykomne till kaffet, har av husbonden eller värdinnan därförinnan hållits under vänstra armen, tills det blivit genomfuktat av svett. Husbonden ’lagar om’ åt en dräng, värdinnan åt en piga.” (Forsblom 1927, 659.)

Steket är inte långt till att dessa magiska bruk tillämpas på någon av det motsatta könet som man vill binda till sig. Det är just vad som har hänt: den folkliga kärleksmagin är full av recept på hur man får makt över den man åtrår genom att lura i vederbörande ett kärleksmedel från den egna kroppen. I hela Norden har unga, förälskade män försökt få de utvalda flickorna att äta ett äpple som de låtit ligga i ena armhålan, och unga kvinnor har serverat kaffe innehållande en droppe menstruationsblod till de drängar som de har velat få till män, eller de har vispat in finklippta hemlighår i pannkakssmet och bjudit männen på pannkakorna. Det har bevarats flera rättgångsprotokoll från 1700-talet i vilka män anklagar kvinnor för att ha fått makt över dem på dessa sätt.

En traditionell bindemagi

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att folktron om kreaturens trånad grundar sig på en mängd verkliga iakttagelser av husdjurens beteende, som har tolkats som att de längtade tillbaka till sin tidigare uppe-

hållsort. I denna tolkning ingår ett drag av förmänskligande av djurens känslor, som kanske framkallar ett roat leende i våra dagar. Men ur ett moraliskt perspektiv tycks mig våra förfäders inställning överlägsen vår egen tids förtingligande av husdjuren, när man på grund av ekonomiska intressen fränkänner dem alla känslor. I bondesamhället fick husdjuren riklig del av de känslor som i våra dagar reserveras för sällskapsdjuren. Ibland var det kanske rentav så att de fick ta emot ömhetsbetygelser som människorna hade svårt att utväxla sinsemellan.

De många ceremonier som man har utfört för att förebygga och bota trånad ger en provkarta på magiska tankegångar i äldre tid. Där finns exempel på ett slags kontinuitetsmagi, när man har velat att djuret skulle få med sig grimman, en hötapp eller något annat från det gamla stället. Riterna innebär en överföring av trivseln från det gamla hemmet till det nya. Samtidigt måste den föregående ägarens makt över djuret brytas, vilket skedde t ex genom att något som tillhörde honom stals, eller genom skyddsmagi såsom stål i fähusets tröskel.

Framför allt är riterna uttryck för en traditionell bindemagi. Den engelske religionsforskaren Frazer skilde på sin tid mellan två huvudformer av magi, den homeopatiska eller sympatetiska, som grundar sig på principen ”lika framkallar lika”, och den kontagiösa, grundad på principen ”pars pro toto”. Den senare innebär att man tror sig få makt över en annan varelse om man kommer över dennas naglar, hår, kläder eller annan tillhörighet. De folkliga husdjursriterna tillhör i stor utsträckning den senare formen, men makten över djuren uppnås på två helt motsatta sätt. Dels har man velat symboliskt binda djuret vid gården genom att plugga fast några tagelstrån från dess svans i ett hål eller knyta dem kring något som utgör en mittpunkt i hemmet, t ex eldstadens spjäll eller matbordet. Dels har man trott sig kunna binda djuret till sig själv genom att överföra något från sin egen kropp, t ex svett, eller låta djuret få kontakt med den skyddande och lycko-

bringande sexuella sfären av kroppen. Exempel på principen att lika framkallar lika finner vi främst i de riter som bygger på en folklig symbolism. Den jordfasta stenen symboliserar den orubbliga bundenheten till en plats, nycklarna symboliserar fastlåsthet vid samma plats, eldstaden eller matbordet inne i stugan är symboler för det hem som djuret nu tillhör och skall trivas i.

De magiska riter som vi har fått exempel på i den här artikeln har naturligtvis haft mycket större betydelse för de människor som utförde dem än för de husdjur som blev föremål för dem. De har dämpat männi-

skornas oro för djurens välbefinnande och gett dem en känsla av att ha gjort vad de kunnat för att säkra djurens trivsel.

För värdefulla veterinärmedicinska synpunkter ber jag att få tacka Arvid Uggla.

Källor

Otryckta

Uppteckningar från Nordiska museet (NM HA = Hammarstedtska arkivet, EU = Etnologiska undersökningen) och folkminnesarkiven i Göteborg (IFGH) och Uppsala (ULMA).

Tryckta, se s 211.

Pining animals

Sweden in the eighteenth century was ravaged by several livestock epidemics. The agrarian population tried to stem them by means of primitive, magical methods like driving the animals over fire, generated by friction, or burying an animal alive. The epidemics also prompted the establishment of veterinary medicine in Sweden. The first training establishment for vets was founded in 1775 in Skara by Peter Hernquist. A lecture which has come down to us from another pioneer of more modern methods of treatment, Arvid Henrik Florman, gives examples of the superstition at that time attaching to the treatment of disease in horses. This popular tradition survived in Swedish rural communities right down to the present century and has been codified in two books edited by Paul Heurgren.

The popular animal healers made frequent use of magic spells. One formula of pre-Christian origin against dislocations, known as the second Merseburg formula, was still very widespread at the beginning of this century. Illness among animals was frequently put down to their zest for life having been sapped by witchcraft or their having been ridden by a nightmare or attacked by a milk-stealing being made and brought to life by a witch.

The article goes into particular detail on the pathological state affecting livestock and once known as pining. The opinion used to be that a domestic animal which changed hands could pine for its previous home, this being revealed, for

example, by loss of appetite or efforts to return.

There is a very abundant tradition concerning ways of preventing pining by magically binding the animal to the new farm and its new owners. When the animal was led home after it had been purchased, something from its old stall had to be taken along and put into the new one. On arrival at the new farm it had to be led three times round a stone set in the ground before being taken into the cowshed. There were also cases of the animal being led into the farmhouse, where it would be given something to eat or allowed to nuzzle the stove or chimney. The commonest sort of magical formula used for the prevention or cure of pining gives a daunting description of conditions at the old place ("the village is burned, the farmer is hanged" etc). When these words were whispered in a cow's ear, this was known in some places as "lying to the cow". Popular magic in this context is blithely corporeal. One very common method was to give the animal a piece of bread which had previously been placed in the owner's armpit to absorb sweat. Similar methods were also used in order to cure farm hands and servant girls of pining and to arouse the affection of a person of the opposite sex.

The main significance of these magical rites was that they allayed people's concern for the wellbeing of livestock and gave them the feeling of having done what they could to ensure that the animals would feel at home.

Kvinnor och kor

Annika Österman

”En del kor fäste sig vid mjölkerskan, så att de stod alldeles stilla under mjölkningen, som om det varit en njutning för dem. Man tog alltid ett djur bättre med vänlighet. En del människor hade ett visst handlag med djur.”

Så skriver Lisen Johansson som är bondhustru och bonddotter, född 1871 i Kimstad i Östergötland i sitt svar på en frågelista från Nordiska museet.

Museet har i sitt arkiv ett stort och rikt material som berättar om äldre tiders husdjursskötsel. Huvudsakligen består det av svaren på de många olika frågelistor som museet skickat ut men också av intervjuer som gjorts och fotografier som tagits av museets tjänstemän vid resor i landets olika delar.

Frågelista om boskapsskötsel

1941 skickade museet ut en frågelista som hette Boskapsskötsel. Frågorna gällde både hästar, nötkreatur, svin, får, getter och höns. Den resulterade i 350 svar, ofta mycket ingående och långa skildringar, skrivna av människor som då var gamla och hade erfarenheter av lantbruk och boskapskötsel. Deras berättelser rör huvudsakligen förhållandena kring sekelskiftet, men någon ger också i andra hand uppgifter om hur det var längre tillbaka, exempelvis under nödåren i slutet av 1860-talet.

Frågelistan som är åtta foliosidor lång ställer många och viktiga frågor: om ladugård och sommarfåhus, utfodring och vattning under vintern, nödfoder, vallsläppning, vallning och betesgång under sommaren, om raser, avkastning, betäckning,

mjölkning, redskap osv. Men listan saknar ändå frågor som man idag tycker borde ha ställts. Det frågas om hur djuren sköttes men inte något om hur människor såg på detta arbete, hur de värderade eller rangordnade de olika djuren och sysslorna, vad det var som gjorde arbetet tillfredsställande eller motsatsen, vilka relationer de hade till djuren. Det är ju välkänt att skötseln av korna i större delen av Sverige tidigare varit en kvinnoyssla. Det var endast på herrgårdar och andra större gårdar med stora djurbesättningar som man hade manlig arbetskraft till ladugårdssysslorna. Mjölkningen var dock undantagen, den sköttes av statarhustrurna tills mjölkningmaskinerna kom, därefter skötte de eftermjölkningen. Om statarkvinnornas mjölkningsplikt eller den ”vita piskan”, har Ivar Lo Johansson skrivit men också andra svenska författare.

Om kreatursskötsel finns en hel del skrivet i etnologisk litteratur och hembygds-skildringar, likaså om fåbodlivet. Jag går i den här artikeln därför inte närmare in på själva vården av djuren, jag ger endast exempel på den genom att citera frågelistsvar som jag trots allt tycker särskilt väl belyser relationerna mellan kvinnor och kor. Många av dem som besvarar en frågelista – de som är verkligt goda upptecknare – berättar nämligen också om sådant som frågeställaren inte uttryckligen frågat efter men som ändå har anknytning till det efterfrågade. Värderingarna märks indirekt, i sättet att uttrycka sig och de går också att läsa mellan raderna i svaren. Av de 350 skildringarna är det tyvärr endast ett 30-tal som formulerats av kvinnor. Orsaken till denna snedfördelning är att det bland

Detta odaterade och okommenterade foto från Nordmark i Värmland är intressant för att gårdens kor för en gångs skull fått vara med på en gruppavbildning. Vanligtvis är det ju statusdjuret hästen som brukar vara med. För att korna skall hålla sig stilla under fotograferingen har de försetts med varsin spann med "kogodis".

museets skrivande medarbetare vid den här tiden ännu inte fanns så många kvinnor (nu 1986 är det kvinnorna som dominerar). Men de kvinnor som fanns bland 1940-talets meddelare hade – vilket är vanligt bland pionjärer – ordet i sin makt. Några av dem får komma till tals här.

Kvinnfolks- och karlgöra

I så gott som samtliga uppteckningar, inte bara de kvinnliga, talas det om att skötseln av korna men framför allt mjölkningen var "fruntimmersgöra". Vad som kan vara för-

klaringen till detta skall jag inte gå närmare in på, det finns för övrigt säkert flera förklaringar. Men det kan i sammanhanget vara intressant att nämna att en förordning från 1686 hade föreskrivit att man skulle använda kvinnliga vallhjon i stället för pojkar. Det har i den etnologiska litteraturen spekulerats över seden med enbart vallkullor som vaktar kreaturen på fåbodarna. Hörde den samman med att man inte ville utsätta herdarna för risken att begå och anklagas för tidelag? Det är intressant att i uppteckningarna läsa om vilken förvåning eller snarare indignation det väckte när män började mjölka. Vad hade den sin

grund i? Så här berättar en öländsk kvinna för en manlig upptecknare:

”Den första som mjölkade här, så att det blev uppmärksammat, var Oll-Niss, en gammal bonde i byn. Då var hans hustru sjuk, så hon kunde inte, och då fick vi se Oll-Niss mjölka. Det väckte uppseende. Jenni – en kusin till mig, som var hos oss – kom hem och sa till min far: ’Vet ni morbror, jag har sett något så egendomligt nere i gårdet, så jag kunde knappt tro, att det var sant. Där satt en karl innanför en mur och mjölkade.’ Detta var något av de allra första åren på nittonhundratalet, för Oll-Nissan dog 1906, och då hade hon legat några år. Det var så pass på den tiden, att om det var någon kar, som mjölkade, så ville inte folk dricka mjölken. Likväl var det då någon enstaka, som hade mjölkat inne i ladugårdarna, när de hade korna inne. Men det visste inte folk så vida. Jonsson – Karl-Jons – mjölkade ju. Han hade varit i Amerika, och där var det vanligt att karlarna mjölkade, så han hade lärt sig det. Han kom till Ålebäck redan 1887. Han hade ju mjölkat, men inte så att någon såg det precis. Men de visste ju det i alla fall, och de skratade åt honom, men det brydde han sig inte om. Han hade ett sådant där skämtsamt sätt – han tyckte precis om litet att man skrattade, och så hade han ett sådant där självständigt sätt.”

Johanna Lundström – Sörmland

Oviljan att dricka den mjölk som hade mjölkats av en man, som den här öländskan nämner, berättar också andra uppteckningar om. Att det är hemvändande svenskamerikanare som gett våra svenska män modet att sätta sig på mjölkpallen, framgår inte heller endast i ovanstående skildring, många av kvinnorna har noterat den saken. Det gör bl a Johanna Lundström, en torparhustru från Västra Vingåker, född 1864, som här ger en lång och målande beskrivning av sina mjölkningserfarenheter: ”En del kor var så bra te mjölka, en del svåra, en del lösmjölka, en del mycket hårdmjölka. En del stod stilla som lamm, en del

sparka så man måste ha knep för sig, ett ris i båset. Såg di det så stod di still. En ko vi köpte som ingen annan kunde mjölka där di födde opp henne, den hängde jag en rock över huve på var gång jag mjölka. Då rörde hon inte en led, eljest sparka hon vilt. Det blev en snell ko, å den som sålde kvigan till oss ångra sig så, för hon mjölka tjugofem liter när hon blev ko, det blev di när di kalvat tredje kalven. Man skulle tala vel till dom, så sleppte di bättre till mjölken. Men elaka kor, om man slog dom hållde di mjölken. Jag börja mjölka då jag var tio år, sen hållde jag på till jag var sjuttio. Man satt på en låg pall med venster hand åt svansen, di båda spena lengst fram mjölkas först. Jemnt skulle man mjölka, inte rycka, en ko kende på sig om det blev en ovan som mjölka. På sista åren hjälpte min man mig, men det gilla kona ej, di skrek å var oroliga. På 1900-talet började kara mjölka, då var det ingen skam längre. Det var Amerikanare som helsade på som lerde våra men mjölka, det gjorde di, det var ingen skam.”

Det sätt att mjölka som Johanna Lundström så kortfattat nämner, där hon tar båda framspenarna först, har sin förklaring, även om hon själv inte ger den här. Det var ett sätt att pacificera den ko som hade benägenhet att sparka. Andra uppteckningar berättar om liknande knep, om att tex ”mjölka i kors”, som tillämpades på sådana kor. Mjölkerskan tog helt enkelt och mjölkade en fram- och en bakspene men inte på samma sida av kon utan på motsatta sidor. Kon visste då inte med vilken fot hon skulle sparka, antingen den högra eller vänstra. Mjölkerskan visste av erfarenhet att om hon på samma gång med bägge händerna mjölkade den närmast henne varande högra juverhalvans båda spenar så hade kon sparkat med sitt högra bakben. Hade hon mjölkat båda spenarna på vänster juverhalva samtidigt så hade kon sparkat med vänstra bakbenet. Denna kvinnokunskap var kanske för självklar för Johanna Lundström för att orda om.

Om hon själv hade goda relationer till och ett gott ”samarbete” med de kor hon ägde var det inte alla kvinnor förunnat. Hon ha-

de sett motsatsen och fortsätter sin berättelse: "Det fanns en snickarhustru vid Sävsta som mjölka hela sin tid. När hon blev enka å fick flytta till enkehuset Kåringehov vid samhället gick hon varje morgon klockan fyra i ur och skur i djup snö tre gånger om dagen. Om kona ville sparka så sparka hon igen så hennes kenger var som skridskor i tåna. Hon mjölka tills hon sjukna å dog 1920, hon började mjölka 1860."

Här återgår Johanna Lundström till de egna erfarenheterna och berättar om långa och tålmodsprövande promenader med kor för att låta betäcka dem: "Det var inte många bönder som hade tjur, till den som hade, kunde det komma många på en gång. Det hende att en del fick gå en halv mil med sina kor. Det var ingen kar som gick med en ko, det var kvinnfolkens göra. Det var inget lett göra, hade kon stått inbunden i flere månader så blev det en språngmars. Var det på sommaren då tjuren gick i vall fick man lov te vara två, den ena te hålla kon, den andra te sleppa ut tjuren från di andra djuren. Men det var verre te få in honom, det var så liten avgift så det var inte många som ville ha det besväret. Den som kom sist kunde få venta i flere timmar å då var det inte sekert att kon blev tung ändå. Jag tjente hos en bonde när jag var sexton år, min kamrat och jag var bort med samma ko sex gånger. (Det kostade) 25 öre två gånger när man kom många gånger. Min mor gick bort till tjur med en ko tolv gånger, men året därpå när hon sinat slakta di henne. Hon var då nitton år, så länge hade di en ko. Tjugofem öre var den vanliga avgiften på 1870 och 80-talet. Före den tiden var avgiften en tjock kaka utan hål, men då skulle tjurn ha kanten för att han skulle bli morsk. Kanten fick sen namnet 'kåtkanten', det sades 'tjurn ä så kåter', när det inte varit någon ko där nyligen." Denna intressanta lilla etymologiska utredning av ordet "kåtkanten", får avsluta Johanna Lundströms bidrag.

Signe Forsgren – Uppland

En annan kvinna som i sin skildring låter värderingarna skymta fram och som jag

därför valt att citera heter Signe Forsgren och är född 1898 i Valö i Uppland. Hon ägde inte heller – i likhet med den snickarhustru som tidigare berättats om – de kor hon dagligen måste mjölka. Som ung var hon piga på en större bondgård i Harg och berättar här om det. Men hon nämner också något om mjölkningen på en herrgård i trakten.

"Vid Sandika i Harg (---) var det förr (före 1920) vanligt att man mjölkade ute hela sommaren. Det finns en stor äng som ligger mellan sjöarna och den kallas Ön. Där hade varje bonde sin remsa som är inhägnad och försedd med lada. När höet var inkört brukade man fösa dit hela byns kor och sedan rodde flickorna dit och mjölkade morron och kväll. Vägen från båtplatsen och hem var inte så kort att gå med mjölken som måste bäras på ok. Och så måste man ju opp före fem för att hinna hem innan åtta när mjölken skulle köras till Östhammar. Nu skulle ingen flicka åtaga sig något sådant, och det förekommer inte heller numera. Mjölkmaskiner finns i varje gård, en bondpiga är sällsynt nu, så allt arbete sker i ladugården nu och (görs) mest av män. År 1916 var jag hos en bonde i Sandika men vi rodde inte till ön utan hade både kor och ungnöt i ett skogsområde nere vid östhammarsfjärden. Klockan fem varje morron startade vi med ok och flaskor, och gick så en genväg (---) ner mot sjön där korna mest höll till (---). Det var inte så lätt att få ihop en 10–12 kor och få dem mjölkade utan bindslen och allt, men med vänliga ord och brödbitar gick det (---). Mjölkningen har i alla tider bara utförts två gånger om dagen på vanliga bondgårdar och småställen. Bara de första dagarna efter kalvningen har man ansett sej behöva 'dra av' kon även på middagen (---). Själva sittningen på pallen har väl alltid varit lika som nu, vid kons högra sida. Gamla gummor brukade ju ofta sätta huvudet mot kons ljumske och hålla fast 'rumpan' där, men det gick också att ha den under armen. Att mjölka ute var ingen konst om korna var vana och snälla, men var det en ung kviga och myggen var svår så var det ett elände. Här i Valö har man knappt någonsin mjölkat ut-

Sommartid mjölkades korna på många håll ute på betesmarken utan att man hade bindslen och ofta också utan mjölkpall som dock den här kvinnan hade. Bilden togs 1934 i Stora Sinnerstads by i Småland av R. Odencrantz.

omhus, men i Sandika Harg som jag förut nämnt var jag själv med 1916–1917. På morronen när det var svalt, var det så ljuvligt att sitta och mjölka nere vid sjökanten, korna låg och väntade på sin tur och allt gick så bra, men kvällarna var värre. Vi hade ingen pall utan satt på huk eller stod på knä bredvid den obundna kon. Kom det då bara en broms på någon av de andra korna då, så var det färdigt. Då gick hela raden bara sin väg och den man satt hos också förstås. Lite ute från land låg en ö som kallades 'Öra, dit kunde ibland hela raden marschera ut och då måste vi traska efter med ok, flaskor och allt, fast vattnet stod över skorna (---). Men när det regnade var det ruskigt att mjölka ute. Vi hade stora bleckflaskor med lock som gick bra att bära på oket, 15 liter gick det i dem. Efter

gammalt bar man alltid vatten med ok, samt även de stora tunga träåmbaren som man bar vatten och skulor till djuren i (---) och då var kanske oket till någon hjälp. Men ont i axlarna får man av ett sådant. Jag skulle vilja se den 17 års flicka som nu ville bära ett sådant hjälpmedel. I herrgårdsladugården vid Borggårde fanns i början av 1900 och förut 5 mjölkerskor. De hade alla 14 kor att mjölka två gånger om dagen, och två av dem mjölkade också middag varje dag. De bästa och mest högmjolkande korna stod vid ett särskilt bord och mjölkades 3 gånger. Kalvkorna mjölkade ladugårdsförmannen ibland själv, eller hjälpte åtminstone till (---). Här har mjölkningen ända till de senaste åren bara utförts av kvinnor. Men när bristen blev så stor på pigor, och mjölkmaskinerna också

började komma, blev även detta arbete karlgöra. Nu finns det många bondflickor som inte suttit hos en ko, på 1800-talet var detta otänkbart.”

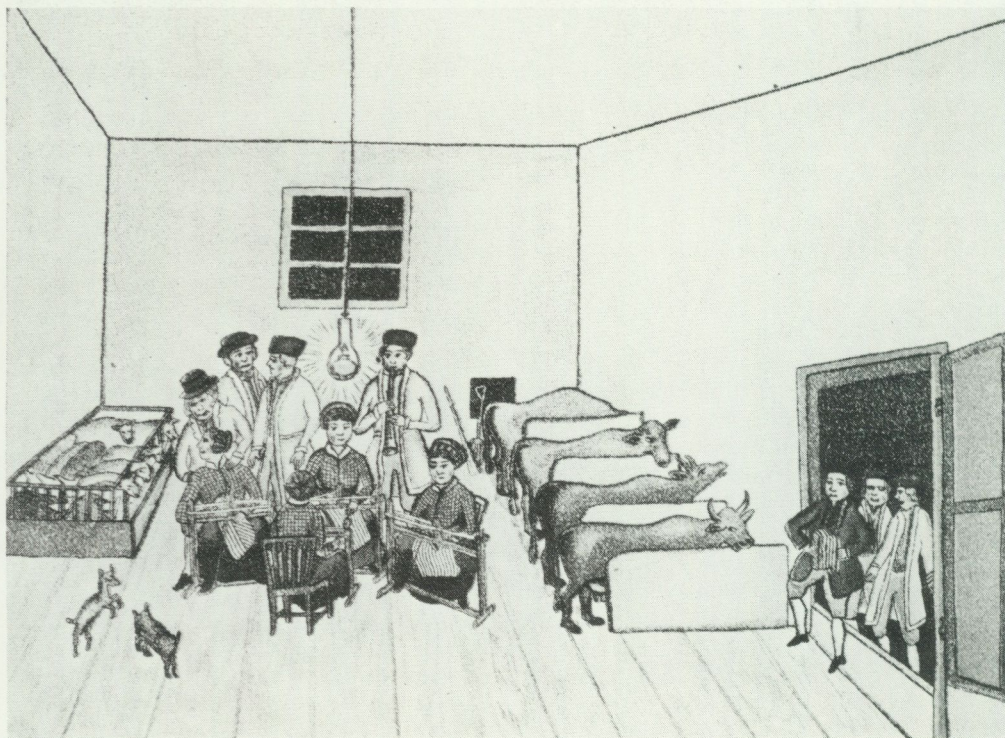
Ladugårdar – inte bara för kor

Det finns bland uppteckningarna sådana som skildrar en kontakt och ett umgänge mellan människor och djur som är både djupare och närmare än våra dagars. Skötseln av djuren tog mer tid i anspråk än nu, även om djuren var färre och det innebar många turer per dag ut i ladugården för kvinnorna. Avsaknaden av sådana moderniteter som vattenledning gjorde att vatten måste bäras in eller också skulle djuren lösas och

föras ut för att dricka, kanske två gånger om dagen. Sådant tog tid.

Men det var också många andra kvinno- sysslor, som inte hade med kreaturen och deras vård att göra, som ändå utfördes i ladugården. I uppteckningarna nämns att där försiggick sådant som klädtvätt, kvast- bindning och kardning och spånad av ull. Arbeten som hade med linet att göra omtalas i flera skildringar från Hälsingland. Men även sysslor som hade med matberedning att göra nämns som tunnbrödbak och drickabrygd. Med nutida hygienbegrepp förefaller det otänkbart att sitta i ladugården och handarbete men framför allt att där syssla med andra matvaror än mjölken. För de kvinnor som här citeras var det helt na-

”En oppsittkväll i Leksand”. Målning av Sämskar Lars Larsson i Tibble. Efter akvarell av E. L. Bosaeus. Tidigare var det många textila arbeten som i nord- och mellansverige sköttes i ladugården. Här sitter gårdens flickor och väver på sina bandvävstolar medan de uppvaktas med musik av trak- tens pojkar.

Nordiska museets norrländska uppteckningar berättar om att man tidigare höll till med många sysslor i ladugården som inte hade med djurens vård att göra. Bilden visar tunnbrödsbak och togs 1915 i Älvros socken i Härjedalen av Nils Keyland, en av museets tjänstemän. Tv skymtar spismuren som var grundförutsättningen för att bak skulle kunna försiggå i ladugården.

turligt. Det faktum att de tillbringade så mycken tid i ladugården tillsammans med sina djur, tycker jag i sig visar hur nära de stod dem. De många exemplen på "icke-ladugårdssysslor" som gjordes i ladugården kommer från nord- och mellansverige. Att man höll till i ladugården med sådana arbeten hör troligtvis ihop med bruket av sommarladugård där och att man hade korna i fäboden under sommaren. Vinterladugården skurades då varje vår, vitkalkades ibland och fick sedan stå och luftas ur under sommarmånaderna. Den var följaktligen renare än den ladugård som användes året om och det är säkert en av förklaringarna till att exempelvis tunnbrödbakning någon

gång kunde försiggå där. En annan förutsättning var naturligtvis att där fanns eldstad och ugn. Eldstad i någon form var enligt uppteckningarna vanligt i nord- och mellansverige. I ladugårdsgrytan skulle för övrigt vatten till kornas dagliga "sörpa" värmas. Så här berättar Karin Jonsson, som är född 1873 på en gård i Ljusdal i Hälsingland:

"De gamla ladugårdarna voro till en del boningsrum, där ungdom och tjänstefolk hade liggplats, och där vi om dagarna vintertid satt med spinnrocken. Finaste lingarnet spann i fäxet (detsamma som fähuset), där det ej var så torr luft. God ventilation med enkla fönster och öppen spis framför

Bild från Ångermanlandskusten som visar hur det går till när korna föres över Mjältösundet i båt till sommarbetet. Foto av V. Lundgren.

'murpanna'. Detta i vanliga bondgårdar, både större och mindre."

En sagesman från Jämtland skriver att eldstad i fähuset där var vanlig överallt, "för det mesta kombinerad med en murpanna och en öppen spis. Förr så var det vanligt med en bakugn i föuse (fähuset), nu finns inga dylika kvar, de sista försvann för ett tiotal år sen." Tvätt skedde enligt sagesmannen regelbundet i fähuset på vintern och "fähusspisen gick ju bra att använda för en del ändamål, smörja skor t ex. Min mormor brukade ofta sitta i föuse och karda och spinna, lärde mig läsa där. Ränningen av väv brukade ske i ladugården. Mindre vanligt var att den användes som sommarbostad men det förekom. Men då var ju ladugården tom för (från) kreatur. En renskurad ladugård går väl an att bo i. De brukar ju renskuras även om man inte tänker bo i dem, och stå tomma över sommaren."

Men även i trakter där ladugården saknade eldstad hände det att en del kvinnliga

"icke-ladugårdsarbeten" sköttes där. En manlig upptecknare från Blomstermåla i Småland berättar att eldstad aldrig funnits där men att "förr när det odlades lin på gårdarna, brukade fruntimren sätta sig där och häckla lin, på laggårdsfloen (stora gången mellan båsen tvärsigenom ladugården), för värmens skull, ty häcklingen företogs alltid strax efter Trettondedagshelgen och då var det för det mesta kallt". Att kvinnorna för värmens skull skötte linhanteringen i ladugården, som den här sagesmannen skriver, är knappast hela förklaringen. Visserligen utstrålar djuren en viss värme, men den främsta orsaken till att kvinnorna höll till i ladugården är nog den, som hälsingekvinnan kommer med ovan: den fuktiga luften, som gjorde att det gick lätt att handskas med de spröda linfibrerna.

Slakt

Kvinnorna nämner i sina skildringar ibland vad som var mödosamt eller fysiskt tungt i

arbetet med djuren, men de berättar sällan om det som var tungt eller svårt på annat sätt, psykiskt. Jag tänker då särskilt på att de vanligtvis måste delta i slakten av djur som de kanske hade vårdat länge och som de kände tillgivenhet för och av. Slakten berörs inte i frågelistan om Boskapsskötsel, den hade det frågats om i en tidigare lista så det finns en förklaring. En del hade också besvarat den. Men för Amelie Persson, en skånska som är född 1890, är det naturligt att i det här sammanhanget också ta med de plågsamma slaktminnen som hon hade:

”Jag tjänte på ett ställe, vi skulle slakta en stor vit ko. Dom ledde in henne i en trång port. Slaktaren slog henne med en slägga i pannan och kon reste sig på bakbenen innan han kunde få tag på någon större slägga att slå med, skaftet rök visst av den. Ja sen när han fick slagit ner henne så sparkade hon så vilt i väggen så vi kunde inte bara komma nära henne. Jag min stackare skulle ta blodet (vispa blodet som uppsamlades i ett kärl så att det inte stelnade), jag var alldeles vettskrämd, jag var bara ungefär femton år då. Vi fick se mycke djurplågeri på den tiden jag var barn. När dom slaktade får, kalvar och grisar utan bedövning. Fanns där då inga drängar så fick pigorna hjälpa till att hålla djuren. En tyckte det var så tråkigt när vi skulle slakta så man sov knappt något natten innan.”

Agnes Westerberg – Stockholms skärgård

Från Stockholms skärgård kommer följande skildring som skrivits av Agnes Westerberg som är född på Björkö-Arholma 1888. Hon levde hela sitt liv på ön med undantag för de år hon gick på seminarium i Stockholm. Som lärarinna återvände hon till hembygden som hon skildrat i många upp-teckningar.

”När mororna före lantmäteriet 1868–70 gemensamt förde bort sina kor efter Urbanus (den 25 maj) till den största ön intill Arholma, Villösan, så samlades eller stannade truppen, omkring 50 kor, ungnöt dess-

utom, vid Koberget på Stenbacksnäs. Där mötte man med en båt, kanske flera, och så föstes korna i vattnet. Ungdjuren som inte varit i sjön förr, kunde vara gensträviga nog, men de motades i vattnet. Då ville mororna bestämma efter som storleken på deras hemman var. Västgumman, som ägde 1/2 mantal, ville bestämma över de andra, som hade mindre hemman. ’Storbonde jag’, sade hon och menade, att de andra skulle göra som hon ville. Snart hade korna summit över Villöströmmen, som alltid är strid men ej så bred. Och så kommo de upp på land och begynte beta. Mororna stannade kvar en stund och översåg situationen, pigorna voro också med. De fingo ro och springa med motsträviga ungdjur. Det var fröjd på både folk och få. Djuren visste så väl, vart det bar. De hade minne av föregående sommar. Ungdjuren följde de stora efter. Ja, nu hade man sluppit ifrån stillabekymren för det året, Gud ske lov. För hellre svalt man väl själv, än djuren skulle det. Det värsta en husmor som stillade, kunde få höra var, att djuren råmade efter mera mat, än hon kunde giva dem. Det var det värsta, hon kunde få höra. Mororna stillade själva. Hagasmor-Greta Ahlström född 1848 haltade iväg till fähuset ännu vid 80 års ålder för att svepa till givan. Dottern fick knya (se knia = rycka upp gräs med händerna till foder åt djur) fram hö och lägga ned halm, men gumman svepte givan åt dottern att bära för korna. Så länge de orkade och kunde gå, voro de med i fähuset.”

I fortsättningen av sin berättelse nämner Agnes Westerberg ett sätt att hålla värmen i den oeldade ladugården som många andra upp-teckningar beskriver: att låta bli att skotta ut gödseln när det var kallt. Hon förklarar det som att man ville undvika att kalla vindar strömmade in när gödselgluggen stod öppen. Andra sagesmän påpekar att gödseln i sig bevarade en del värme, den fick ligga kvar 2–3 dagar ibland av den orsaken.

”Man skottade ut kväll och morron. Var det mycket blåsigt, och vinden låg i gluggen, skottade man inte ut den dagen, ty det

blev för kallt i fähuset, om nordan svepte in länge med fart. Florn (golvet) sopades med en hemgjord björkkvistkvast på käpp (— —). Det hände aldrig, att en karl mjölkade den tiden, det blev senare. För en 20–25 år sedan. När barnen – flickorna – voro åtta år, brukade de få mjölka för att kunna den konsten. De fingo börja på vårkor, som mjölkade litet om hösten. När jag själv var tio år, fick jag ensam ro till holmarna och mjölka gårdens fyra kor. Jag måste se efter, att kursen var rätt på sjön. Sedan sprang jag med flaskorna då de voro tomma för att ej vara för länge borta. Ville vara lika fort hemma som Hagas voro det. Vid bryggan hakades flaskorna på oket ty jag rådde inte med dem eljest (— —). Man mjölkade blott två gånger per dag. Men det kunde hända att man någon vecka efter kalvningen kunde mjölka tre gånger, om kon syntes lida av för mycket mjölk i juvret. Kalvade en ko ute sommartid, blev det två gånger per dag som man mjölkade. Dels var det långt till holman, det kunde taga två timmar åt gången att ro och mjölka. Skulle man mjölka tre gånger, fick man inte göra annat än ro och mjölka hela dagen. Men var en ko sjuk, då blev det annat. Då måste man offra hela dagarna om så var, ty det var dels ett dyrbart djur och dels stor skada, om något hände till det sämre (— —). Korna fördes ut till holmarna efter Urbanus. En gång berättade Hagasmor-Greta att sedan de en vår släppt ut korna på Vedlösanen holme – Villösan sade man – blev det ett snöväder. Man for ut dit och band på eller om korna skinnfällar och säckar och vad man hade för att skydda dem för kylan och snön.”

Så långt Agnes Westerberg som finner det viktigt att också berätta om småflickornas inövning i kvinnorollen. I hennes uppteckning – liksom i många andras – ordas det inte mycket om känslorna för djuren, men de finns där ändå och tar sig uttryck i praktiskt handlande. Som att tex fara ut till holmen och bre på korna skinnfällar när det blir snöyra. Andra upptecknare ger andra exempel. Flera berättar om att när korna efter att ha stått inne hela vintern

släpptes ut första gången förde man dem till en myr för att de skulle få blöta upp klövarna som blivit alltför långa då de inte nöttes under stillaståndet. Följande exempel kommer från dalkarlen Sven Gustav Persson i Lima som också beskriver vad vallkullorna gjorde mot insektsplågan:

Vallning i skogen

”Första resan man gjorde med korna, uppsökte vallflickan någon mossmark i skogen, så korna fick blöta sina torra klövar, som även behövde uppmjukas, så att det skulle gå bättre att avverka förväxta långa klövändar innan korna foro till fäboden... Om dagarna hade man särskilda vilplatser för korna där man gjorde upp eldar, över vilka man lade granris och våt mossa så det skulle röka duktigt och driva åtet från korna. Platsen kallades ’standhol’, elden ’stand-äl’ och själva vilan för boskapen kallades att ’lä stand’ (låta stånda). Denna tilldragelse var alltid vid middagstiden och varade en timme till kreaturens stora förnöjelse. Dessa standholar bibehölls alltjämt, varom korna visste om. På ’standholar’ lade sig korna för att idissla, vila och såva. Även vallflickorna såva på ’standholar’ när det var vackert väder.”

Korna trängs kring husmor

Avslutningsvis får en annan dalkarl komma till tals, Fräs Erik Andersson, som är född 1868 i Boda, häradshövding och riksdagsman. Han hör till Nordiska museets genom tiderna flitigaste och mest uppskattade skrivande medarbetare. Över trehundra uppteckningar av mycket hög klass renderade honom Hazeliusmedaljen 1944. Jag har valt ett parti i hans uppteckning som berättar om den festliga dag på våren då gårdens kor släpptes ut och de alla trängdes för att kunna komma närmast husmodern som var hans egen mor.

”Djuren visade visserligen sin stora glädje över att äntligen få komma ut i det fria, men på samma gång även sin ovana med att gå samt svårighet att fritt och obehind-

Karin Sundkvist vallar sina kor på Edebergets sluttning i Jämtland, där hennes gård ligger. Sommarens fäbodvandring skall strax anträdas och hon har den för vallaren obligatoriska saltväskan på magen. Foto Lars Palmqvist 1942.

rat röra sig. Stundom tog sig glädjen och ysterheten uttryck i att försöka stängas och väsnas, varför man hade ett fasligt bestyr med att hålla reda och ordning och avstyra våldsamerheter under de första glädjetryckningarna. Efter att någon stund hava skumpat omkring allt efter som de ovana lämmarna det tilläto, började de söka efter någonting matnyttigt på marken, varvid de tillgrepo och tillgodogjorde sig av det allra enklaste och spädaste som spirat från marken.

Andra dagen brukade husmodern, med biträde av någon annan av gårdens folk, en flicka eller pojke, stundom flera av barnskaran, begiva sig ut i de närmast intill byn belägna omgivningarna av hemlöten (bysn gemensamma betesmark) för att der på egen hand, och utan att släppa djuren tillsammans med de andra gårdarnas kreatur, gå vall i sakta mak för att låta kreaturen vänja sig vid utevistelsen.

Upptecknaren härav bevarar ännu i ljusaste minne dylika dagar liksom högtidsdagar, och även kreaturen visade oförtydligt tecken på sin glädje och tillfredsställelse med vårens ankomst och betesgångens förnyelse. Det var i hög grad både lustigt och intressant att iakttaga hurusom varje en av

korna ensam för sin del ville söka tillförsäkra sig husmoderns sällskap och gunst, erhålla en vänlig klappning och ett uppmuntrande ord och sitt namn nämnas, varvid de knappast unnade någon annan ko att komma i allt för omedelbar närhet av husmodern, sökande att knuffa undan varandra, allt under det de någon gång då och då erhöilo någon giva ur den medhavda slekskräppan (pung eller väska för sleket, en blandning som innehöll salt och var till för djuren att slicka på). Då slekskräppan äntligen var tom, envisades korna stundom ändå att liksom förvissa sig om huruvida verkligen så var fallet och att ingenting mera fanns kvar som kanhända i så fall kom någon annan ko tillgodo.”

Syftet med att plocka fram de här citaten ur ett gammalt frågelistmaterial, som handlar om djurens förhållanden för snart 100 år sedan, är framför allt att ge läsaren en uppfattning om de speciella relationer som tidigare rådde mellan kvinnor och kor. I någon mån är det också för att belysa djurens betingelser. I det senaste årets debatt om våra husdjur har röster höjts som talat om att de på många sätt hade det bättre tidigare, och att de levde i större har-

moni med människan. Det som kommer fram i uppteckningarna stöder dessa tankar. Djuren hade det visserligen fysiskt sämre, t ex var det knappt med mat ibland. Men de förde ett mera omväxlande liv och hade mera att göra med de kvinnor som skötte om dem. Att djur i alla tider varit utsatta för både vanvård och misshandel är ju känt, men i frågelistsvaren berättas det – av lättförklarliga skäl – mycket litet om den saken.

Källor

Källor för artikeln har varit huvudsakligen svaren på Nordiska museets frågelista nr 60, Bockapsskötsel. De som citerats i texten är följande:

EU 23 164 Lisen Johansson

EU 18 154 Amelie Nilsson, intervjuad av Lage Nilsson

EU 25 279 Johanna Lundström

EU 33 527 Signe Forsgren

EU 15 427 Karin Jonsson

EU 33 968 Per Andersson

EU 29 976 C G Nilsson

EU 32 968 Amelie Persson

EU 20 784 Agnes Westerberg

EU 19 653 Skans Gustav Persson

EU 18 945 Fräs Erik Andersson

Förf har gjort minsta möjliga retuscheringsav meddelarnas språk, enbart där så behövs för att göra citaten mera lätlästa.

Women and Cows

This article is based on replies to the questionnaire on cattle herding distributed by the Nordic Museum in 1941 to its "correspondents". That questionnaire elicited 350 replies, mostly from people who were old at the time and had had experience of cattle farming in earlier times. Their recollections concern conditions from the last decades of the 19th century. The article does not go into detail concerning the actual tending of

animals. Instead it raises a question which was not expressly asked in the questionnaire but which was nonetheless answered, both directly and indirectly, by some of the respondents, namely that of relations to animals. In the present case, relations between women and cows are illustrated by selected quotations from the replies to questionnaires.

”Ha det förspänt”

– med häst eller ox som dragare?

Pablo Wiking-Faria

Nils Holgersson flög fram över Östgötaslätten. Långt under sig såg han plöjande oxar. ”Oxarna rörde sig så långsamt på åkrarna, att det inte kunde märkas, att de flyttade sig, och gässen ropade till dem: ’Ni kommer inte fram förrän nästa år. Ni kommer inte fram förrän nästa år.’ / . . / På några ställen drogs plogarna av hästar. Dessa gick fram med mycket större iver och hast än oxarna, men gässen kunde inte låta bli att retas med dem heller. ’Skäms ni inte att sköta

oxagöra?’ – ’Skäms ni inte att sköta oxagöra?’ ” (Lagerlöf, s 223).

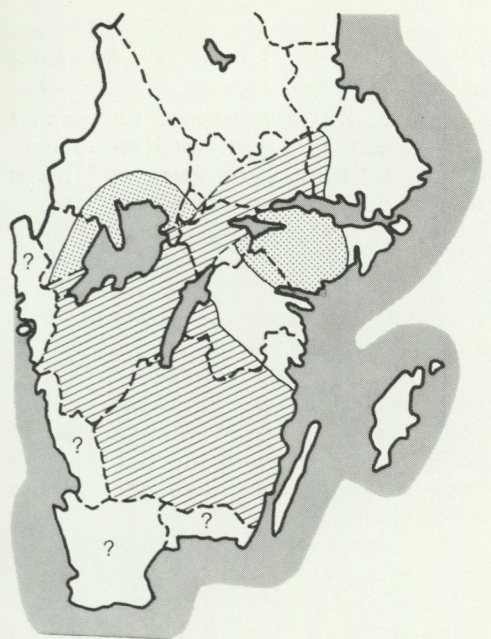
År 1906, då Selma Lagerlöfs bok kom ut, höll hästarna på att ta över oxarnas roll vid plöjningen. De gjorde nu det som förut var ”oxagöra”. Hästens frammarsch var en process som pågick i hela södra Sverige runt sekelskiftet.

Men var det att oxarna ”rörde sig långsamt”, som gjorde att de blev utmanövrerade? Denna artikel ska undersöka och disku-

*Mjölken transporteras snabbt och lätt till mejeriet. Det tunga vedlasset får ta lite längre tid på sig. Troligen är detta vid Hölö kyrka i Södermanland.
Foto A. Blomberg.*

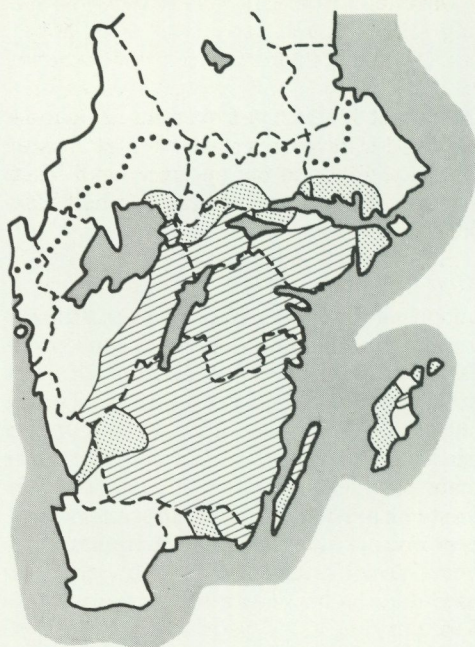

Karta 1. Dragdjur i Sverige 1571.

- Fler oxar än hästar
- Fler hästar än oxar, men ganska många oxar
- Hästen helt dominerande
- Landskapsgräns

Karta 2. Dragdjur i Sverige 1902.

- Fler oxar än hästar
- Oxarnas antal 50–100 % av hästarnas
- Hästen helt dominerande
- Landskapsgräns
- Sydgränsen för fåbodrar - "fåbodgränsen" - vid 1800-talets slut

Anm: Det fanns även en del hästar i oxområdet.
Källa: Lundman.

Källa: Sveriges jordbruk s 191–193.

tera orsakerna till att oxen ersattes av hästen. Artikeln behandlar också varför man längre tillbaka i tiden föredrog oxar som dragare i vissa landsändar medan man i andra valde att använda hästar. Det är lantbrukets dragare som behandlas. Textstädernas eller militärens dragdjur tas inte upp.

Aven om flera olika orsaker har nämnts till varför landsbygdens befolkning valt att hålla sig med den ena eller den andra typen av dragare, har nästan ingen systematisk undersökning gjorts. Den som mest noggrant har analyserat frågan är nog BH Slicher van Bath i sin bok om Västeuropas agrarhistoria från 1966. Denna artikel blir

ett bidrag till analysen utifrån främst svenska exempel.

Var hade man ox resp häst?

Bertil Lundman har med hjälp av skatteuppgifter till Älvsborgs lösen 1571 kunnat göra en utbredningskarta över oxars respektive hästares förekomst. På karta 1 ser vi att oxen var det dominerande dragdjuret i Småland, Västergötland och Närke-Västmanland. Ganska vanlig var oxen också i östsverige samt i södra Dalsland-Värmland. Hästen var totalt dominerande i norra Sverige. Eftersom de sydligaste och västligaste delarna av landet inte tillhörde Sveri-

ge 1571, har vi inga uppgifter därifrån.

Därefter dröjer det 300 år innan vi har några heltäckande studier av olika dragares förekomst. På karta 2 ser vi situationen 1902. De mest anmärkningsvärda skillnaderna mot 1571 är, att oxen nu är dominerande på Östsvriges slätter och att hästen ensam tagit hand om spelrummet i Västsvrige. Vi ser också att Skåne är helt häst-dominerat.

Hur förhållandena var under 1600-, 1700- och 1800-talen har vi bara spridda uppgifter om. Mälardalen verkar rätt tidigt ha blivit oxdominerad. Nordgränsen för oxens utbredning vid 1800-talets mitt tycks enligt uppteckningsmaterial ha gått något norr om vad karta 2 visar, dvs något norr om Mälaren. Likaså var oxen enligt detta material betydligt mer använd i västra Västergötland-Bohuslän. I gränzonen mot norr (jag har bara undersökt Uppland och Värmland) har oxar funnits mest på herrgårdar och torp, medan bondgårdarna hållit sig med hästar. Hästen var helt dominerande norr om fäbodgränsen, även om det fanns enstaka områden med en mindre andel dragoxar.

Antalet dragdjur per gård är nästan helt undersökt, men det tycks ha funnits ett ganska stort område i Mellansverige, där en del bondgårdar kunde hålla sig med två par dragare, alltså både hästar och oxar. På 1700-talet hade man tex på Skaraslätten 1 par hästar och 1 par oxar per gård, medan man i Falbygden hade 3 hästar och 1 oxe i genomsnitt.

För Skånes del är uppgifterna motsägande. De flesta bilder från landskapet från 1700-talet, visar oxar som dominerande

dragare. Samtidigt finns det uppgifter om att bönderna höll många hästar. Även för Danmark är bilden motsägelsefull. Klarlagt är emellertid att hästen var dragdjuret nummer 1 i norra Tyskland, Nederländerna, nordligaste Frankrike och i England. I övrigt dominerade oxen i Mellan- och Syd-europa. I Norge, större delen av Finland samt i Ryssland användes hästar.

Oxens minskade betydelse i hela Sverige från slutet av 1800-talet kan studeras i tabell 1. Från att det 1880 fanns nästan lika många dragdjur av de båda sorterna, minskade oxarnas andel drastiskt – speciellt efter sekelskiftet – och var 1944 mindre än 1 % av antalet hästar. I Småland levde bruket av dragoxar kvar längst; åtminstone till år 1977 enligt Barometern. Men då hade också hästen nästan överallt fått vika för traktorn.

För- och nackdelar med olika dragdjur

Här följer en diskussion som, utan krav på att vara fullständig, söker ge en bild av varför lantbrukaren valde det ena eller andra dragdjuret.

Kostnaden för foder

"Oxen var även lättföddare och nöjde sig med mindre och sämre foder än hästar", säger en meddelare från Uppland (EU 21407). Så gott som alla sagesmän instämmer i detta och betonar oxens billigare foder. Hästen krävde hö och säd (havre eller korn), medan oxen nöjde sig med halm och lite hö. Hästen var alltså mycket dyrare i drift.

Tabell 1. Antalet hästar och oxar i Sverige 1880–1944 (i tusental).

År	1880	1890	1900	1910	1920	1932	1944
Vuxna hästar	395	409	453	491	528	530	424
Oxar	289	254	219	153	58	13	3

Källor: Jordbruksatlas 1937 o 1952, Juhlin-Dannfelt s 84.

Lindeqvist anser att hö vore bäst även för oxar "men kommer sällan i fråga... emedan det i så fall vore bättre att underhålla hästar". (s 37.)

Gårdens ekonomi var därför viktig för, om man kunde hålla häst eller ej: "Oxtorpet var mindre än hästtorpet" (EU 18972). Likaså var det av stor betydelse om man bodde i skogsbygd med gott om ängsmarker, eller om man hade sin gård på slätten. I skogsbygden fanns det mer hö till hästarna, på slätten mer halm till oxarna.

Ett alternativ för skogsbonden var ju att – som i Småland – använda höet till oxuppfödning, dvs att ha fler oxar än vad man behövde för gårdens drift och sälja för avsalu.

Slättbondens enda möjlighet att få fram tillräckligt med säd och hö för hästar var att höja sädesproduktionen, och helst att införa ett cirkulationsbruk med vallväxter till hö. Slicher van Bath kopplar samman tresädets införande i nordvästra Europa med hästens införande som dragare på slätterna där. Tresädet gav så mycket säd att hästar kunde födas på det.

Både frågan om gårdens bärkraft, ängsmarkstillgången samt åkerproduktionens utveckling fick alltså betydelse för om man skulle välja häst eller ox. Men i samtliga fall var oxen billigare.

Köttvärdet

Otvivelaktigt var oxens köttvärde vid slakt många gånger högre än hästens. "En häst var värdelös då den blev obrukbar" (EU 21407). Vikingarna åt gärna hästkött, men med den kristna trons införande blev hästköttet mer eller mindre tabubelagt. Slaktvärdet blev minimalt och har så förblivit ända in i vår tid.

För att föda upp oxar till slakt behövdes det dock en marknad. Närhet till städer eller bruksbygder kunde därför stimulera oxuppfödning. Småland och angränsande områden hade både närhet till städer och en viss hötillgång för att kunna göda slaktoxar. Man byggde upp ett helt förädlings-system, där småbönder och torpare födde

upp stutar och tämjde dem till oxar. Efter ett par års utnyttjande som dragare såldes de till större bönder, vilka också använde dem som dragare en tid för att därefter lägga på dem till slakt. "En ox växte i pengar." (Erik Andersson.)

I ett senare skede, när köttproduktionen specialiserats än mer, övergick man till att föda upp speciella köttdjur istället för dragoxar. Ett dragdjur är ju egentligen inte byggt för köttproduktion: det har sitt framparti mest utvecklat, medan det viktigaste vid köttproduktion är en stor bakkropp.

Dragkraften

"Stark som en ox" och "lägga manken till" (manken = oxens nacke), säger vi, men några liknande uttryck finns mig veterligt inte om hästens styrka.

Jag har inte stött på några mer vetenskapliga mätningar av skillnaden i dragförmåga mellan hästar och oxar i äldre tid, men det verkar allmänt som om oxen anses starkare. Enligt Slicher van Bath krävde tunga jordar och tunga redskap oxar. Med lätta jordar eller lättare plöjningsredskap kunde hästar användas. En meddelare från Värmland berättar: "På herrgården satte de oxar i par, om det var något tungt som skulle köras. Oxen var starkare och uthålligare än hästen. /.../ Så körde vi allt grovt med dem /oxarna/. Vi hade dem tex att köra järn till Grums med." (EU 18972.)

Två faktorer spelade dock en väldigt stor roll för dragkraften: djurets ras samt anspänningsmetoden. Det är främst för hästen som förhållandena ändrats. Den äldre svenska hästrasens historia är ganska dunkel. I södra Sverige verkar den ha varit av en mycket liten typ, ganska snabbfotad, men med rätt svag dragförmåga. Eventuellt var hästen i Nordsverige något kraftigare, i vilket fall var den nordsvenska hästen mer anpassad till förhållandena i sin omgivning. Den nordsvenska hästen blev ju kvar (om än i förädlad form), medan den sydsvenska i stort sett försvann efter det att ardenneren införts. Ardenneren var minst

Oxar var genom sin styrka utmärkta till plöjning. Här på slätten i norra Västergötland 1931. Foto John Granlund och Tage Heimer.

lika stark som en oxe.

Hästen, i motsats till oxen, gick utmärkt att klövja – en fördel i väglöst land, tex på väg till fäbodrar och i skogstrakter. Å andra sidan, vilket bl a White har påpekat, så var länge hästens anspänning för åkdon eller redskap ineffektiv. Först när halsselen avlöstes av bröstselen vid medeltidens början kunde dragförmågan anses någorlunda utnyttjad. Lokorna innebar ytterligare ett framsteg.

Oxar drog nästan alltid i par med ett ok mellan sig. Hästen hade fördelen att den lätt kunde dra i enbet. Detta kunde vara en fördel tex när man började skaffa de nya maskinerna vid 1800-talets slut, som hästräfsa, slättermaskin etc. Dessa skaffades då först i en billigare enbetsversion. Att här reda ut hela frågan om selning och okning blir dock alltför komplicerat.

När man i äldre tid behövde stor dragkraft var oxar alltså att föredra. Detta gällde främst vid plöjning och harvning, men även vid tunga foror, tex järntransporter.

Snabbheten och användbarheten vid långfärd

Hästen var betydligt snabbare än oxen. Från 1500-talets Frankrike finns det uppgifter om, att en häst var 3–4 gånger så snabb som en oxe. Kanske detta är överdrivet, men påpekanden som, att ”man satte värde på hästens större snabbhet” (EU 33052) eller, att oxen ”blev snart trött vid längre resor och för tålmodsam med dennes saktare gång” (EU 21407), är mycket vanliga. Oxen sprang bara när den fick styng – en sorts bromsbett. – Att några meddelare framhåller oxarnas snabbhet,

Att sko en oxe var en ganska knepig uppgift. För att hovslagaren skulle komma åt klövarna hissades oxen upp i läderremmarna i ett skostall. På bilden ett skostall från Vist socken i Östergötland 1931. Foto S. Erixon och O. Ekberg.

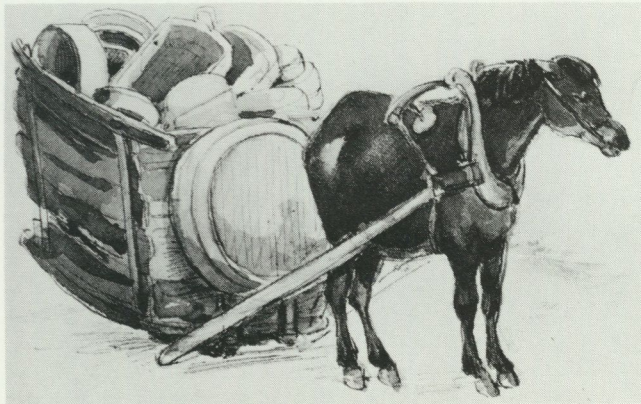

får nog snarast anses bero på att frågelisatorna om dragoxar gått till de få som fortfarande på 1940-talet hade hand om oxar och därför kanske ibland haft en tendens att idealisera dessa.

Vid vilka tillfällen behövde man då ett snabbare dragdjur? På gården kunde det vara en fördel att jordbrukets bråda arbeten klarades av snabbt, tex att man kvickt fick in hö och säd. ”Med Hästen lider Åkerbruket särdeles Bärningen mycket fortare”, skriver 1600-talsförfattaren Rålamb

(ur Granlund s 150). Även när slåttermaskiner och såningsmaskiner började utnyttjas gällde det att hinna med att använda dessa under den bästa väderleken.

Vid alla längre transporter var snabbhet en fördel. Men ett första hinder för att ge sig ut på långfärd med oxen var, att den då måste skos. Annars skulle klövarna förstöras. En häst i arbete var ju alltid skodd, medan en oxe normalt inte var det. Skoning av en oxe var dessutom en komplicerad affär. I de flesta fall måste ett speciellt sko-

I norra Sverige användes hästen bl a för att avsätta hemslöjdsalster. Här är det svepkärl från Dalarna. Teckning av Fritz von Dardel (1817–1901).

stall användas. Oxen hade nämligen – i motsats till hästen – svårt för att lyfta upp ett ben, när den skulle skos. Skostallet var en sorts stöd- och lyftanordning, något som inte kunde finnas på alla gårdar, utan bara t ex hos smeden.

Långfärdsresor kunde behövas för att transporter vara till och från gården. T ex hade man i skogs- och fåbodområden hö i lador långt borta, vilket måste forslas hem. Det kunde också vara så att gården hade produkter som måste avsättas: slöjdvaror eller jordbrukets överskottsprodukter och i senare tid – skogsprodukter. Man kan nog säga, att ju mer marknadsinriktat jordbruket var – ju större behov av hästar hade man.

Körslor med träkol och ved för bruk, gruvor, skogsbolag etc kunde ge inkomster. Transporter kunde även vara påtvingade, t ex skjutsning av resande eller skjutsdagsverken man måste göra åt en herrgård.

Om nu det utförda arbetet gick snabbare återstod en fråga – kunde den intjänade tiden användas till något? Här hade slättbyggsbonden ofta en annan situation än skogsbonden. Den förstnämnda hade ju ofta inga bisysslor att ta till, han kunde knappast heller ge sig till att arbeta med nyodling eller stenbrytning, medan skogsbonden alltid kunde hitta en alternativsysselsättning. En liknade situation hade vi när hästen skulle ersättas av traktorn. Traktorförsäljaren ”förespeglade intjänade timmar, men glömde att tala om vad dessa timmar skulle användas till”. (Larsson/Johansson s 13.)

Ytterligare en viktig faktor kopplad till behovet av snabbhet var arbetslönen. Hade man anställda körkarlar, så var det av betydelse om dessa hade låg eller hög lön. Hade de låg lön spelade det ingen roll om arbetet gick sakta. Men att ha en bättre avlönad kördräng bakom ett sävligt oxpar – det kunde inte löna sig.

Hade man få transporter, blev det inte heller särskilt viktigt med en snabb häst – den var ju uteslutande ett dragdjur. Oxen kunde alltid ge sitt värde vid slakt. Och hade man bara oxar, så fick man givetvis

använda dessa till kvarnen eller staden de gånger det behövdes.

Vinterarbetet och skogsarbetet

Förvånande få av meddelarna och författarna tar upp vinterarbetet. Kanske beror detta på att det var så självklart att hästen var bättre anpassad till snö och is än oxen. Oxen verkar ha haft lätt för att få in is mellan klövarna, vilket hindrade gången.

På vintern måste man ha broddade skor för att djuret inte skulle halka. Som nämnts var det lättare att sko en häst än en ox. Visst fanns det även broddade vinterskor för oxar. Men för hästar utvecklades ett helt system med broddskor, speciellt i norra Sverige. Var det djup snö kunde hästar utrustas med en sorts snöskor, trygor, vilket inte oxar kunde.

Något som inte riktigt framgår någonstans, men som måste ha varit en nackdel på vintern, var att oxarna nästan alltid gick i par och därmed behövde en dubbelt så bred plogad väg som en häst i enbet.

Vinterarbete hänger ihop med *skogsarbete* på så sätt, att det senare mest utförs om vintern. Några meddelare framhåller oxens fördel i skogsarbete, bl a att den var lägre än hästen. Möjligen är även detta påståendet från de sista ”oxentusiasterna” (se avsnittet om Snabbheten). Oxar i par kan knappast ha haft det lätt att ta sig fram i skogen. Och hade man väl tämjt en ox till parkörning, så gick det inte att tämja om honom till enbet.

Erik Andersson från Rönö i Östergötland körde själv oxar till 1928. Han berättar, att när ved skulle hämtas från skogen, kunde man köra fram oxarna på åkern och hämta veden utmed gärdeskanterna, medan hästen användes om man blev tvungen att ge sig in i skogen. Hästens flexibilitet gjorde att den kunde lirka sig fram.

Förmodligen har oxar, där dessa använts i skogsbruket, mest körts i enbet samt mest nära hemmet. Hästen verkar ha varit det helt dominerande skogsarbetsdjuret. – Att komma ihåg är dock att modernt skogsbruk i större skala är något som först hör det

Skogsbrukets industrialisering möjliggjordes av hästen. Nordmarks socken i Värmland. Foto Carl Ohlin.

sena 1800-talet till, varför behovet av skogskörslor inte tidigare hade någon stor betydelse vid valet av dragdjur.

Sank eller stenig jord

Det kunde finnas andra naturliga hinder än snö. Sank mark anses av de flesta meddelare klaras bättre av oxar än av hästar. Klövar sjunker inte lika lätt som hovar. Å andra sidan kunde man sätta trygor på hästarna även sommartid. Trygor användes tex i Värmland vid plöjning och harvning på särskilt sura myr- och mossodlingar. Men överlag var alltså oxar enklare att använda på sumpiga marker.

Mats Rehnberg sa en gång vid ett samtal, att den förmodligen viktigaste orsaken till att man använde oxar i Småland var, att

åkrarna var så steniga där. Oxarna slet inte sönder plogar eller årder. Harald Andersson i Långasjö socken uttryckte samma tanke så här: "Och kommer de /oxarna/ till en sten, då stannar de till, och när jag lyft stenen, då går de sta' igen utan ett ljud. /.../ En häst bara rusar på." (Larsson/Johansson s 149.) Hästen kunde alltså lätt slita av en lina eller sönder ett redskap, när man körde på en sten vid plöjandet.

Men det kunde också vara en fördel med en häst på steniga åkrar. Om det nämligen fanns många fasta stenar att sick-sacka mellan och om det var backigt, kunde en häst manövrera mycket bättre än oxar. En häst kunde också backa, vilket oxar inte klarade av. Jag vet därför inte om man med bestämdhet kan säga, att oxen passade bättre på steniga åkrar.

Lättheten att köra

Att, för en som inte närmare sysslat med oxar och hästar, ge sig på att karakterisera deras lynne, kan synas väl djärvt. Jag ska i alla fall göra ett försök. Som jag förstått det hela var huvudskillnaden, att oxarna var mer "tröga" i sitt sinne än de mer "dynamiska" hästarna.

Oxarna hade samma takt framför lasset antingen det var tungt eller lätt. Oxarna var därför fina på att dra raka jämna fåror på åkern. De var också utmärkta att använda tex vid tröskvandringar. Det oxar "en gång lärt, det sitter. Det är nästan omöjligt att ta bort det, vare sig det är ett ofog eller en bra sak." (Larsson/Johansson s 148.) Oxen kunde därför hitta på en hel del förtret för sin kördräng: blev en oxe "för trött av arbetet så lade han sig ner där han gick och tog sin vila i lugn, det hjälpte då inte att slå'n. /.../ Oxen steg vanligen godvilligt upp sedan han fått vila sig en kvarts timma och drog iväg med lasset." (EU 21407.) Det är förmodligen sådana situationer uttrycket "lat som en oxe" kommit av. "Det fanns oxar, som när de hörde vällingklockan ringa helt enkelt gick hem till oxhuset." (EU 33052.) Oxar måste ha munkorg på sig vid färd på väg annars skulle de stanna och beta i vägkanten. Oxen hade alltså en bestämd kapacitet och ett envist lynne. Det spelade därför inte så stor roll vem som körde oxarna, de gick rakt fram i sin takt antingen man bara gick med eller visslade och slog. Inte heller kunde man genom större körskicklighet undvika oxarnas eventuella lynnighet. Att köra dem kunde därför ofta överlätas åt barn eller andra ovana.

Hästen var mer dynamisk. Den kunde användas på ett mer varierat sätt, men kanske viktigast av allt: den krävde ett personligt engagemang från sin tämjare och förare. "Det sades att den som skulle köra hästar måste vara mantalsskriven, dvs en fullgod karl; man var annars rädd för att hästarna skulle skena." (EU 33052.) Det fanns en större kontakt mellan häst och karl. Detta kan ha varit en av orsakerna till

att herrgårdarna så länge föredrog oxar. Där kom ju torpare eller stutare, som ofta bytte arbetsplats, och körde djuren. Det engagemang i arbetet och den kontinuerliga kontakt som en häst skulle ha krävt, fanns inte.

Oxbygd och hästbygd på 1700-1800-talen

Vi kommer så till frågan, varför man i olika grupper och bygder i Sverige före "avoxningen" valde det ena eller det andra dragdjuret. Detta spørsmål är alltför stort och komplicerat för att här ge ett slutgiltigt svar på, men låt oss ändå summera lite och ställa upp några troliga samband.

För åkerbrukets körslor plöjning och harvning var oxen med sin stora styrka den lämpligaste dragaren. Den var praktisk att sätta lejd arbetskraft att sköta. Den åt billigt foder och gav ett bra slaktpris. Hästens fördel låg i dess större snabbhet och smidighet, och att den var mer lämpad för vinterföre. Hade man inga större behov av transporter över längre sträckor var oxen alltså att föredra. Bodde man i ett område med vinterföre en stor del av året samt med behov eller möjligheter till långa transporter plus en rätt rik hötillgång var hästen att föredra. Och var det en stor gård kunde en kombination av hästar och oxar vara en fördel.

Vi vet ju inte exakt hästens resp oxens utbredning på 1700- och 1800-talen, men vi kan urskilja ett par huvudområden. (Skåne och Västsverige har fått uteslutas här p g a brist på uppgifter från dessa områden.)

I norra Sverige – i stort sett norr om fäbodgränsen – hade man en lång vinter, många bisysslor som ofta krävde långa transporter samt fäbod- och myrslogsystem med dess frakter av bl a hö över långa avstånd. I Bergslagsområdet hade man dessutom de många vinterfororna. Det var ofta långa avstånd till sockencentrum och städer. Ett outbyggt vägsystem gjorde att vintertransporterna blev proportionellt sett ännu viktigare. Hästen blev en nödvändighet.

Kolkörslor kunde ge goda inkomster. Bild från Värmland. Foto Ölander.

Den sociala strukturen hade också en betydelse. De allra flesta var småbönder, som just lagom hade råd med en häst. Man hade inte råd att även hålla sig med ett par oxar hemma på gården. Istället fick åkerredskapen göras lite lättare att dra. Man hade också tvåhjuliga kärror istället för fyrehjuliga vagnar. En hel redskapsuppsättning för enbet byggdes upp. I norra Sverige hade man gott om hö, trots små gårdar, att föda en häst med.

I södra Sverige var oxen det viktigaste dragdjuret. Många gårdar hade bara oxar, men en del gårdar hade även ett par hästar. Vi vet inte hur pass vanlig den ena eller andra varianten var.

Om man nu bara hade råd med ett par dragare kunde valet av oxar orsakas av, att man inte behövde så många transporter. Det var mer ett självhushållningssystem och de transporter som behövdes var korta.

I södra Sverige fanns det ofta inte heller så mycket hö att tillgå, och sädesproduktionen hade ännu ej utvecklats så att den räckte att föda annat än människor med. Oxarna hade då fördelen att de var billigare, gav förtjänst vid försäljningen, var starkare samt klarade slätternas ofta sumpiga marker.

I Småland och angränsande landskap fanns det speciella anledningar att hålla dragoxar; att ha dessa som ett led i en uppfostring för försäljning.

En grupp som var stor i södra Sverige, och som var speciellt intresserad av att ha ett billigt dragdjur, var torparna. För dem var oxen idealisk.

En del bönder i södra Sverige hade både oxar och hästar. (Några kanske t o m bara hade hästar.) Det fanns ju en hel del transporter som måste skötas även i södra Sverige. Det fanns ett skjutsväsende, som var

speciellt utbyggt där, till vilket bönderna måste ställa upp med hästar. En del bönder hade också en överskottsproduktion att avyttra på marknaden. Det fanns även inkomstbringande foror av olika slag. Hade man väl både hästar och oxar på en gård, användes de senare främst vid jordbearbetningen, medan man körde med hästarna

vid lättare jordbruksarbeten. Hästen användes givetvis dessutom till de längre transportererna.

Oxarna gick nästan alltid i par. Det byggdes i södra Sverige upp en hel redskapsuppsättning för parkörning. Vagnen var det viktigaste åkdonet. Anpassningen till oxen som ledande dragdjur blev ibland tom

Vatten hämtas till gården. För dessa kortare transporter kunde oxar utmärkt användas. Rinna socken i Östergötland 1909. Foto K. O. Karlsson.

Åtta par oxar på ladugårdsbacken på Ballingsta gård i Huddinge socken, Södermanland. Oxarna levde länge kvar på herrgårdarna. Med statarnas ökade löner efter första världskriget upphörde dock oxarna att vara lönsamma – arbetet gick för långsamt.

hindrande för hästens införande. Så användes i södra Sverige (liksom i Danmark) länge det ineffektiva och ofta djurplågande bukaket för hästar. Detta för att det lätt kunde anpassas till oxokets redskap.

En särskild gårdstyp i södra och mellersta Sverige var adelsgodsen. Dessa höll sig, som det verkar, främst med oxar. *En* anledning var förmodligen, att man hade arrendebönder som svarade för gårdens transporter. Från Sätuna i Uppland, som vid sekelskiftet 1900 hade 25 oxpar och 2 hästpar, berättas: "Således använde de stora herrgårdarna sig av oxar, men de mindre jordbrukarna använde företrädesvis hästar /.../ Men vad beträffar Sätuna gård så hade de cirka 25 arrendebönder samt /.../ 62 torpare. Alla dessa /.../ skulle utföra körningar på väg. Fororna skulle ibland till Stockholm, och ibland till Gefle, Forsbacka eller så" (EU 32667). Arrendeböndernas hästar var en resurs. – 1600-tals adelsmannen Rålamb såg däremot arrendeböndernas hästar närmast som ett hot. Han verkar ha varit rädd att mista inkomster från de underlydande böndernas åkrar. Rålamb skrev att hästar är "den gemena Mannen ett tillfälle att alldeles försumma Åkerbruket, i thet

the bruka them till andra Körtzler och Krogereesor så myckit att när Hästen skall på Trässgården /trädesåker/ orkar han heelt intet mehr. Där emoot när Landtmannen litar mäst på Oxar, nödgas han blifwa wijdh Byn, och då sköta sin Åkers tarfwer" (ur Granlund s 150). Om detta speglar två motsatta sätt för adelsmannen att se på bondens hästar – som en resurs eller som ett hot – eller om de olika ståndpunkterna kan förklaras av en förändring av adelsgårdens produktion över 200 år från mer självushållande till mer marknadsinriktad, kan man ju fundera på.

Oxarnas försvinnande kring sekelskiftet 1900

Varför valde man då att upphöra med dragoxar i södra Sverige? Det finns ganska många åsikter om detta. En vanlig är: "Att oxen undanträngts av hästen tycks mycket vara en modesak. /.../ Drängarna ansåg sig vara liksom lite förmer om de fick köra hästar" (EU 33052). Och i en annan variant: "Att köra med oxar ansågs förr bra mycket simplare än att köra med hästar. Vid Hallsjö gård kördes oxarna av gamla torpare och statare. De yngre männen talade med

en viss anstrykning av förakt om Hallsjö-oxgubbarna" (EU 24658). Statusfrågan skulle alltså varit avgörande. Jag tror dock inte på denna förklaring. Det verkar dessutom som om hästarnas status kom först som en följd av den förändring som pågick. Istället var "den fullvärdiga oxen... den äldre bondetidens trygga symbol för välmåga". (Larsson/Johansson s 13.) Enligt Matyas Szabo började hästen i södra Sverige inte heller att utsmyckas vid stadsresor, förrän den hade gjort sitt intåg i jordbruket och därmed vunnit sin ställning som viktigaste dragdjur. Men om det inte var statusfrågan, vad var det då som påverkade förändringen?

En rad faktorer samverkade, men den

viktigaste var förmodligen jordbruksutvecklingen. Med större skördar av både hö och säd hade bönderna nu råd att hålla sig med hästar. Man behövde också dessa för den ökade marknadsinriktningen; mycket mer måste köpas och säljas. Dessutom blev skogsbruket en avgörande bisyssla för de flesta bönder. Till dragoxens nackdel verkade också att kött började produceras effektivare av rena biffkor än av oxar, samt att täckdikningen gjorde åkrarna mindre sanka. Vad som saknades var bara en tillräckligt stark häst. 1874 fanns alla förutsättningar klara för att ta emot de första ardennerhästarna i Sverige. Inom 50 år blev denna nya hästras helt dominerande i Sydsverige.

I Småland hade man specialiserat sig på oxuppfödning. Oxen dröjde därför kvar länge. Men på 1900-talet ersattes slaktoxen alltmer av biffkor, och denna småländska binäring försvann. Oxfora vid Vimmerby 1945. Foto Tage Ekelöv.

I Nordsverige fanns troligen redan från början en starkare hästtyp än i Sydsverige. Man hade där satsat mer energi på att föra in goda hästsorter från Norge och på att föda dem väl. Nordsvenska hästen åt inte heller lika mycket säd som ardennern. Den kom alltså att i en förädlad form bli kvar i norr, där man med småjordbruken inte hade råd att föda en så stor häst som ardennern, samt behövde nordsvenskens snabbare steg.

Oxen verkar längst ha dröjt kvar på herrgårdarna samt på vissa småbruk. På herrgårdarna kan orsaken ha varit att skjutsningarna, som ovan nämnts, länge sköttes av arrendatorernas hästar. Dessutom var, som också har nämnts, oxar en fördel om man hade tjänstefolk och dagsverkare att sköta dragdjuren. Först med arbetslöner-

nas höjning efter första världskriget fick herrgårdsinnehavarna ett motiv att få arbetet snabbare utfört. Kanske kom det då också att utföras med mer motiverade arbetare. I "Jordbruksatlas över Sverige" anses den ökade arbetslönen t o m som den viktiga orsaken till oxarnas försvinnande.

"Att ha det förspänt" – men med vad? Det har varit en fråga för bönderna genom århundraden.

Källor

Otryckta

Nordiska museet, Etnologiska Undersökningen, Uppteckningar./I citat har normalstavning införts./

Samtal med: Erik Andersson, Rönö sn, Östergötland. Mats Rehnberg, Institutet för folklivsforskning.

Horse or ox as draught animal?

Before the mid-nineteenth century, the horse was the most important draught animal in the north of Sweden, while the ox predominated in the south of the country. This article attempts to explain the reasons for farmers' choices of draught animals.

The horse was excellent to use in the winter, which was an advantage in *northern* Sweden, where it was easier to travel by sleigh over snow and ice than by cart or carriage over gravel and clay. Then again, the horse had the speed that was necessary for long journeys to the shielings, to remote hay barns and for the delivery of home-craft products. The horse was a more expensive eater than the ox, demanding hay instead of straw. But although farm holdings in the north were small, there was hay enough to be had in their forests. Because they could only afford to keep *one* horse, they modified all their implements for single harness. And because the horse was weaker than the ox, they tried to make up for this by reducing the weight of their implements.

The ox was stronger than the horse, its slaughter-house value was much higher and as a straw-eater it was much cheaper to feed. In *southern*

Sweden the ox was found to be the most suitable draught animal because winters there were shorter and farmers did not have to carry loads for such long distances, added to which, hay was less easy to come by in unforested areas. Some of the larger farms, though, could afford to keep both horses and oxen, in which case the horses would of course be used for passenger and other transport.

Several conditions had to be met before the horse could supersede the ox as a draught animal everywhere in the country. It was not until the agrarian revolution that plainland areas also became capable of producing sufficient hay and corn to feed horses. The growing commercial emphasis made long-distance transport increasingly important. Forestry, a winter-time occupation, grew in prominence. As a result, where a really strong working horse—the Ardennes—was introduced in Sweden in 1874, it very quickly supplanted the ox. Oxen were retained longest on small holdings and manor farms but as agricultural wages improved, manorial farmers could no longer afford to let work continue at the leisurely pace of the ox.

Tjuren Potter

Yvonne Olrog Hedvall

Tjuren Potter av Carl Conrad Dahlberg. Foto Sven Nilsson.

I Kungl Skogs och Lantbruksakademiens bibliotek hänger en målning föreställande "Tjuren Potter". Den är utförd på 1860-talet av Carl Conrad Dahlberg och skänktes till akademien av konstnärens sonson, häradshövding Knut Dahlberg.

Då Potter räknas som den mest betydande stamtjuren till den holländska svartvita rasen i Skåne och ofta hänvisas till i lantbrukslitteraturen, kan det ha sitt intresse

att något närmare presentera honom. Viktiga upplysningar i ämnet står att hämta i tex en broschyr med titeln "Om Potterstammen på Dybeck" (1901) och i statsagronomen Alfred Nathorst's uppsats "Om Holländska boskapsstammen på Dybeck" i "Kongl Svenska Landtbruksakademiens handlingar rörande Landtbruket och dess Binäringar" (1868). Som framgår av det sistnämnda arbetet härstammade Potter

Tjuren Potter efter Carl Bøgh's oljemålning. Foto Kungl. Biblioteket.

från Holland, närmare bestämt från provin- sen Groeningen. Troligen har han uppkal- lats efter den kände holländske djurmåla- ren Paulus Potter (1625–1654).

En föregångsman inom det skånska jord- bruket och boskapsskötseln var godsägare A B Wallis på Dybecks säteri. Sålunda var Wallis bland de första att importera krea- tur från utlandet och lät redan 1824 hämta kor och tjurar både från Friesland och, av den rödbrokiga breitenburgerrasen, från Holstein samt, ca 20 år senare, även skotska ayrshiredjur. Den holländska eller friesiska rasen visade sig snart överlägsen i mjölkavkastning men drabbades på 1840- talet av tuberkulos. År 1850 övertogs be- sättningen av Wallis son, Albrect B Wallis, som genom noggrann skötsel och kontroll fick den att tillfriskna.

För att bryta den sedan länge drivna in- aveln hade Wallis i början av 1860-talet planer på att skaffa en rastjur från Holland,

där en utbredd lungsjuka bland boskapen dock medförde att företaget gång på gång blev uppskjutet. Likväl räddes han av pro- fessor Hjalmar Nathorst att på en kreaturs- utställning i Hamburg 1863 inköpa en viss tjur med "särdeles vackra former", och ge- nom förmedling av ett holländskt hushåll- ningssällskap övergick djuret – Potter – tre år gammalt, för en summa av 115 thaler i Wallis ägo.

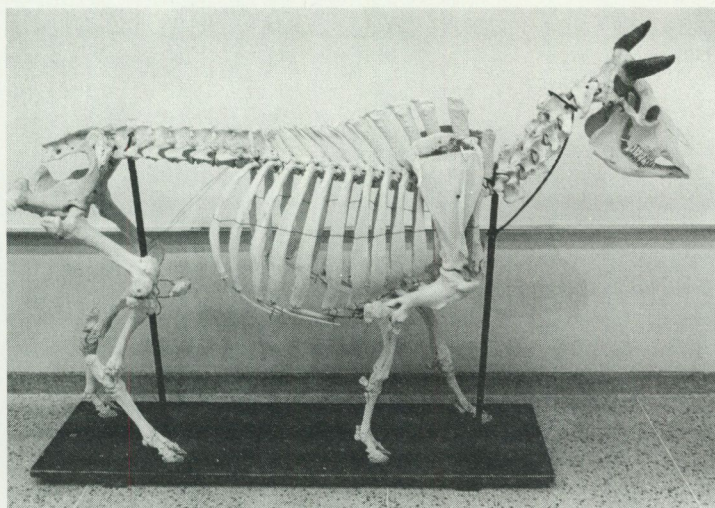
Potter förväntades och skulle snart också visa sig vara en god investering. Enligt en beskrivning, återgiven i A Nathorst's upp- sats, som köparen erhöll från Holland här- stammade han "från en ras, som varit kon- stant i nära 280 år. Det är en trakt ungefär af 4 kvadrat mil, hvarest denna stam hålles ren och äkta. Djuren hafva alla en typ samt urarta aldrig derifrån: färgen svart med all- tid hvita hufvuden, nedre delen såväl af svansen som benen vanligen hvita. I mjölk- afkastning mycket goda och ega, äfven vid

en mindre rik utfodring, ganska god köttansättning." Potter prisbelönades på utställningen i Hamburg och skulle senare många gånger ges liknande utmärkelser i Sverige. I bla "Elfte allmänna svenska landbruksmötet i Malmö 1865", "Tolfte skånska landtbruksmötet i Ystad" och "Tolfte allmänna svenska landtbruksmötet i Stockholm 1868" lämnas uppgifter om Potter och hans avkommas olika belöningar. A B Wallis samlade i en år 1901 utgiven broschyr olika berömande omdömen och kommentarer om Potterstammen. Mellan 1865 och 1867 föddes 134 kalvar fallna efter Potter och ännu 1871 förtecknas i en katalog från allmänna lantbruksmötet i Göteborg samma år åtskilliga avkomlingar. I samma publikation återfinns även en kort biografisk beskrivning över stamfadern själv. Samtliga ättlingar hade det typiska, vita huvudet, vit hjälm och vita strumpor. "Potterboskap" blev snart nog ett begrepp och stammen på Dybeck bekant i hela landet, i synnerhet dock i Skåne där man to m avsåg att bilda en Potterförening. Hjalmar Nathorst skriver i "Landtbruket i Skåne" (1896) om den på Dybeck "välkända stammen af Potters blod" och i sin bok om Kungl Lantbruksakademien (1913) betonar H Juhlin Dannfelt den "ädla prägel" Potter satte på den holländska boskapen i Sverige

samt den goda mjölkavkastning korna gav. Även bilder av Potter och hans ägare ingår i arbetet. Så sent som 1945 framhålls i "Husdjursaveln i Skåne" förvärvet av Potter till Dybeck som en av de mest "uppmärksammade låglandsimporterna".

Potter tjänstgjorde på Dybecks säteri i 10 år och avlivades 1873. Hans skelett skänktes till Kongl Veterinär Inrättningen i Stockholm och togs enligt A B Wallis med tacksamhet emot av Kongl Direktionen. Tack vare värdefull hjälp av professorerna Sven Dyrendahl och Gösta Bengtsson samt av VMD Ivar Dyrendahl har Potters skelett spårats till Sveriges lantbruksuniversitet, Ultuna, där det idag kan beses på Veterinärmedicinska fakulteten. Skelettet visar att Potter var ett kraftigt djur och att han hade benpålagringar framförallt runt sen- och muskelfästen.

Potter avbildades både av dansken Carl Bøgh (1827–1893) och, som nämnt, av Carl Conrad Dahlberg (1805–1870). I konst med motiv från bondens liv spelar ofta djuren en större roll än människor. Beställningar gjordes hos de sk "gåramålarna", till vilka Dahlberg kan räknas trots sin tid som elev vid Konstakademien i Stockholm. I förordet till katalogen över en utställning på Waldemarsudde 1973 presenteras han av Bo Lindwall som "den visserligen akademiskt

*Skelettet av tjuren Potter.
Foto Mats Gerentz, Sveriges lantbruksuniversitet.*

Våren i Vemmenhög av Carl Conrad Dahlberg. Foto Malmö Museum.

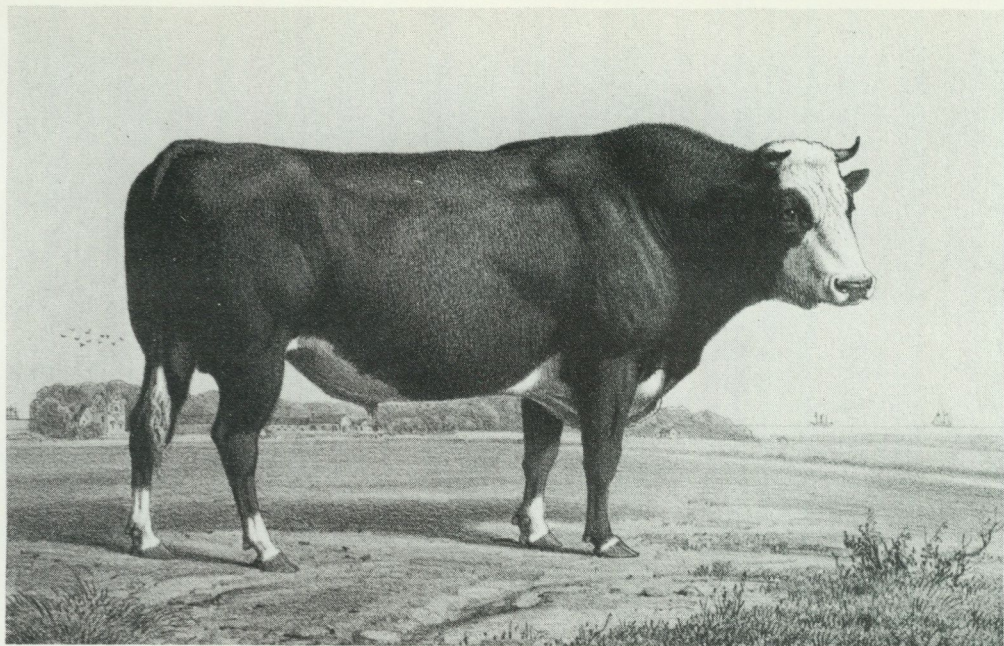
Sommaren i Vemmenhög av Carl Conrad Dahlberg. Foto Malmö Museum.

Hösten i Vemmenhög av Carl Conrad Dahlberg. Foto Malmö Museum.

Vintern i Vemmenhög av Carl Conrad Dahlberg. Foto Malmö Museum.

Tjuren Potter efter Carl Bøgh's oljemålning. Foto Kungl. Biblioteket.

utbildade men likafullt genuint naive 'gåramålaren' Carl Conrad Dahlberg". I Malmö fornminnesförenings årsskrift 1945 berättar häradschef Knut Dahlberg om sin farfar och talar med goda skäl om honom som en tusenkonstnär. Bland andra syssel-sättningar ägnade sig Dahlberg åt utförandet av laterna-magica-bilder och dimbilder, vilka 1848 presenterades i ett kosmorama i Altona tivoliträdgård i Malmö. (Enligt Nordisk Familjebok är ett kosmorama "en optisk inrättning, som visar perspektiviska avbildningar av de förnämsta städer och utsikter på jorden".) Vidare tillverkade Dahlberg leksaker av papiermaché och, tillsammans med urmakaren Hoppe i Ystad, landskapsklockor med rörliga bilder.

Förutom akademiens målning av Potter utförde Dahlberg för Dybecks räkning även en större oljemålning av den mäktige tjuren.

Dahlbergs årstidsmålningar från Ö Vemmenhög bör också nämnas i sammanhanget, mindre på grund av deras konstnärliga värde än som dokumentation över skånsk

jordbrukshistoria. De beställdes ursprungligen som dörröverstycken för att pryda stora salen på Dybecks säteri, där konstnären vistades i perioder hos godsägare Wallis. Så sent som våren 1985 visades de vid en utställning på Liljevalchs, kallad Livet på landet. Alla dräkter, redskap etc anses vara korrekt återgivna. Här framgår hur plöjning, harvning och sådd gick till i början av 1800-talets Skåne. På bilden av våren ses ett klinhus under uppförande och i bakgrunden Dybecks slott med dess karaktäristiska gavelrösten. På sommartavlan tvättar man i ån och hämtar in hö. Höstbilden visar spannmålsforor vid Hörte vattenmölla. På vinterbilden firas gille. Bilden återger interiören från storstugan med typiskt hörnsåp, pendylklocka på väggen och vid fönstret en spinnrock.

Carl Bøghs porträtt av Potter med Dybecks säteri i bakgrunden ingår i dåvarande hejderidarens eller herrgårdsskogvaktarens på Tosterup, Christian Burrau (1808–1887), "Min biografi" (utg med inledning av B Stjernsward, 1966) och utfördes

år 1866 under en resa i Skåne. Originalen tillhör Vemmenhög's härads fornminnesförening, Svaneholm. Signerad av "J W Tegnéer och Kittendorff" föreligger även en litografi som haft Bøghs målning till förlaga.

Enligt A Nathorst's uppsats ansågs både i Holland och annorstädes "såsom goda egenskaper hos en tjur": "långsträckt kropp, god muskelbyggnad, rak rygg, låren ej tjocka, vare sig från sidan eller bakifrån sedda, små och fina horn, slätt hår och svart färg med hvit bläs, samt härkomst från en god mjölkko." Jämför man de två porträtten av Potter ses att han väl uppfyller dessa krav, och att han varje gång återges från sin högra, säkerligen vackraste sida. Även fotografiet föreställande Potterboskap uppvisar de karaktäristiska dragen.

Utan tvivel har tjuren Potter haft stor

betydelse för svenskt lantbruk i allmänhet och för det skånska i synnerhet. Att han dessutom var ett tacksamt motiv för flera konstnärer är naturligt, då tidens godsägare ofta lät sina värdefullaste djur "avtagas" i bild. Dessutom är och har tjuren varit ett lockande motiv för konstnärer i alla tider och setts som symbol för styrka, fruktbarhet och mod. Det var knappast en slump att Zeus valde att förvandla sig till en tjur när han närmade sig den feniciska prinsessan Europa. Det fruktade odjuret på Knossos bar ett tjurhuvud etc. Slutligen kan påminnas om att ett tjurhuvud ofta prydde slakteributikerna förr i tiden och att vissa köttfabriker ännu har ett tjurhuvud som emblem. Signifikativt är även att avelstjurar ofta bär namn som Poseidon, Prinsen av Wales – eller Potter.

*Potterboskap. Fotografi i Om Potterstammen på Dybeck av A. B. Wallis.
Foto Hans Pettersson.*

Potter the Bull

Starting with C. C. Dahlberg's painting of the Dutch bull Potter, this essay describes the circumstances in which the bull was purchased in 1863, by Mr Wallis for his Dybeck manor farm. The essay also describes Potter's influence on breeding and as the ancestor of the black and white Dutch breed of cattle in Skåne known as Potter cattle. In addition, the author reproduces statements concerning the qualities of the bull

and his descendants and points to the similarity between descriptions of his appearance, Dahlberg's painting and other depictions. As concrete evidence of Potter's role in Swedish agricultural history, it is recorded that his skeleton has been preserved and is now to be seen at the Faculty of Veterinary Medicine of the Swedish University of Agricultural Sciences in Uppsala.

På höga hästar

Hästen som maktmedel och statussymbol

Janken Myrdal

Medeltidens stridshingst

Den 11:e april 1390 satte frälsemannen Jöns Magnusson sitt sigill under ett brev där han förklarade sig skyldig 140 mark för en hingst han hade köpt. Denna summa motsvarade kostnaden för 96 kor (nittio-sex!). För att genomföra köpet pantsatte han två av sina gods i Värmland, det ena i Nor och det andra i Grava socken. 140 mark räckte till att köpa två bra gårdar. Vad var det för en märkvärdig häst Jöns hade köpt?

Visst var det en dyr häst, men den var inte helt unik. I brev från medeltiden nämns ofta hästar som kostat 80 mark, 100 mark eller ännu mer. Vanliga hästar kostade dock omkring 5 mark, och den Jöns hade köpt var en stridshingst. (Ston användes sällan som stridshästar.)

Allmogens hästar var små och liknade dagens islandshästar, men adelns hästar måste kunna bära en man i rustning och var därför betydligt större och kraftigare. Under Magnus Erikssons regentskap utfärdades 1345 en stadga i Tälje (nuv Södertälje) där det preciserades vad en adelsman skulle göra för att få skattefrihet på sina gårdar, dvs för att kunna räkna sig som adelsman och frälseman. Denna bestämmelse togs sedan in i den nya riksgiltiga lag som kungen lät utfärda ett par år senare:

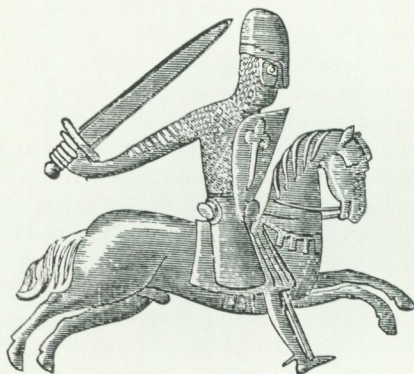
”Den som vill hava sin egendom frälse, vare sig han är riddare eller sven, ingen undantagen, han skall hava en så god häst att den är väl värd fyrtio marker penningar, bättre och ej sämre, därtill sadel för stridshäst, färdig hjälm och fulla vapen, bå-

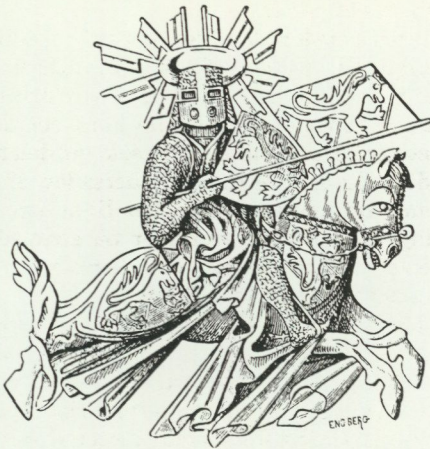
de på kroppen och benen, intet undantaget av det som en fullgod man må värja sig med.”

Att ha en stridshäst och vara rustad till krigare var det som skilde den världsliga överheten från det gemena folket. Detta hade stadgats i mera allmänna termer redan i Alsnö 1280. Ännu i våra dagar talar man om att någon sätter sig på sina höga hästar och enligt Pelle Holm går detta uttryck troligen tillbaka till medeltidens stora stridshästar.

Riddartiden är inte enbart en hopplöst romantisk benämning på medeltiden. De beridna krigarna och de stora stridshästarerna hörde till de ekonomiska och sociala grundfaktorerna i den tidens samhälle.

Ryttarbilden på jarlen Birger Brosas sigill från slutet av 1100-talet är ett tidigt belägg på det bepanrade rytteriet i Sverige (Ur Sveriges historia 2, Sth 1905).

Sigillbilder på hertig Valdemar (t v) och hertig Erik från 1300-talets första år. En jämförelse med föregående bild visar en utveckling av rustningen. Ringbrynjan ersattes gradvis av rustningar som bestod av järnplåtar, rikare riddare skaffade sig heltäckande hjälmar med ögonspringor. Detta bidrog till att ytterligare öka tyngden för hästen. (Ur Sveriges historia 2, Sth 1905).

När det tunga rytteriet infördes under 1100- och 1200-talen medförde detta en helt ny stridsteknik. Som tunga pansarvagnar bröt de metallklädda ryttarna och deras hästar genom hopen av lätt beväpnade soldater i bondeuppbådet. Flera gånger under tidig medeltid visade sig pansarrytteriets överlägsenhet vid fältslag som exempelvis vid Hova 1275. Med rytteriets hjälp kunde adeln etablera och stärka sitt välde över land och folk.

I striden var hästens förmåga lika avgörande som ryttarens. I början av Magnus Ladulås regering möttes en dansk och en svensk ryttarhär i en strid vid Ettak i Västergötland, och Erikskrönikan räknar de stridande i antal stridshästar. Det står att där var mer än hundra danska och ungefär två hundra svenska stridshästar i slaget. Krönikan beskriver kampen och berättar bland annat:

De danske blev där fångna de flesta, (men) herr Bengt av Alsö var den bäste riddare som där på slagfältet var,

man sa att han tog priset ("priset bar"). Han hade en häst som var så god, jag tror han hade använt den förr. Vart han vände sig mot en skara ("en rote") så föll den ned i en hög ("en bråte") för den häst han satt uppå.

Det tunga rytteriets styrka var anfallet, dess svaga punkt kom när ryttaren hade sittit av. Dessa väl bepansrade elitsoldater krävde därför skyddade platser för rast och vila. Borgbyggandet tog fart parallellt med det tunga rytteriets införande. Torn, palissader och murar började resas på små och stora borganläggningar runt om i landet.

Till förutsättningarna för det tunga rytteriet hörde rent tekniska förändringar. Den viktigaste av dessa var stigbygel som gjorde det möjligt för ryttaren att sitta säkert i sadeln även när han stötte med sin lans eller på annat sätt var inblandad i hårdare handgemäng. Sadlarna hade redan i hundratals år varit utformade så att ryttaren skulle sitta säkert i sadeln med höga

bommar fram och bak, men hästskor infördes under tidig medeltid och bidrog till att de tunga hästarna kunde ridas hårt utan att deras hovar slets ut. En än mer grundläggande förutsättning än dessa i och för sig viktiga tekniska förändringar var dock att tillräckliga mängder överskottsproduktion kunde samlas i händerna på det fåtal som utrustade denna dyrbara stridsapparat. Och en social omvandling som medförde detta skedde också i Sverige på 1100- och 1200-talen då ett regelrätt skattesystem byggdes ut och ett landboväsande infördes. De inkomster som detta förde till adelsklassen i det nydanade samhällssystemet gick till stor del till att bygga upp och upprätthålla rytteri och borgar.

Bara för anskaffning av hästarna krävdes som nämnts stora investeringar. Eftersom en hästs livstid är begränsad måste också regelbundet nya införskaffas, och under perioder av krig gick hästarna åt i stort antal. Under inbördeskriget på 1360-talet när Albrekt av Mecklenburg med tyska riddare och svenska anhängare ur högadeln försökte rycka åt sig makten från Magnus Eriksson pågick tidvis häftiga strider över stora delar av landet. Albrekt hade förlänat Nyköpings län till tysken Raven von Barnekow och denne lät föra mycket noggranna räkenskaper. Dessa visar att under åren 1365 och 1366 förlorade denne länstagare omkring hundra hästar, de flesta troligen i strid. Genomsnittsvärdet för dessa hästar var över tjugo mark och de dyraste kostade åttio. Rytthärens bestod både av de dyrbara stridshästarna och av andra hästar.

Stridshästarna var inte bara dyra att anskaffa, de kostade också mycket i drift. Under ett avbrott i inbördeskriget, vid nyår 1366–1367, samlades flera hundra stridshästar vid Nyköping som låg centralt i det av Albrekt kontrollerade området. Det har säkerligen varit en ståtlig syn med färgglada baner, stolta ryttare och frustande hästar. Härläget har kanske sett ut som vår dröm om riddartiden, men det fanns också en mera prosaisk sida av denna scen. Under de vinterdagar hären låg vid Nyköpings slott konsumerade bara hästarna tre till fy-

ra ton säd per dag.

Andra medeltida räkenskaper från adliga storgårdar i slutet av 1400-talet visar att en bättre ridhäst då den var i användning kunde konsumera 5–6 kilo korn per dag. Det var korn och inte havre som vid den här tiden var den viktigaste fodersåden eftersom havre odlades i mycket liten omfattning. Dessa kraftfodergivor på senmedeltiden är fullt jämförbara med dem som 1800-talets tunga arbetshästar fick.

Under 1400-talet infördes en ny skatt, eller kanske snarare övergick från att vara oregerad till att bli fastställd. Den innebar att kronan och även andra större jordägare kunde ställa in sina hästar vintertid hos de underlydande bönderna, där varje bonde fick ansvar för en, två eller fyra hästar under en tid. Hur mycket foder varje häst skulle ha reglerades, det rörde sig om flera kilo säd per dag. Bönderna klagade vid upprepade tillfällen över denna påлага och det förekom också lokala resningar med vapen i hand. Att bönderna klagade över att de skulle ta hand om några hästar kan tyckas smälsint, men när man också tar hänsyn till vilka sädesmängder som dessa stora stridshästar slukade får man en större förståelse för böndernas klagomål.

Förutom säd fick medeltidens bättre hästar också hö och halm. Sommartid gick de, då de inte var i användning, på betesmarkerna. De försågs då ofta med hopphällor som kopplade samman frambenen för att de inte skulle ge sig av allt för långt, och på dessa hällor satte ägarna gärna lås som försvärade stöld av de dyrbara hästarna.

Många av de största stridshästarna har förmodligen varit importerade men den inhemska aveln var också betydande. Från vår moderna synvinkel tycks denna avel oorganiserad, men för sin tid har den säkerligen varit effektiv. Avelsdjuren fick nämligen gå som utgångsdjur på skogen. Ett antal ston utvaldes att tillsammans med en noga utvald hingst gå i ett så kallat stod, som vildhästar i en flock. Hingsten fick försvaga sin flock mot vilddjur och andra hingstar.

Enligt Skånelagen bestod ett stod av tolv

Målning i Dädesjö kyrka i Småland från slutet av 1200-talet. Bilden visar det apokryfiska skördeundret, som berättar att säden på en åker växte upp på en dag och att bonden lurade Herodes soldater genom att säga att de flyende Josef, Maria och Jesus passerat när säden såddes. Redan i berättelsen men än mer i bilden finns ett drag av motsättning mellan bonden och soldaterna. Bilden visar sin samtids pansarklädda ryttare.

hästar, men även mindre stod nämns i medeltida dokument. Ur avkomman från dessa frigående hästflockor valdes hingstfälar lämpliga att tämja till stridshästar och även föl till andra dyrbara hästar. Stoden värderades högt och tillhörde de värdefullaste ägodelar en storman kunde ha. De nämns ofta i testamenten och gåvobrev.

De frigående hästhjordarna lämnades inte utan kontroll. Biskop Hans Brask föreskrev i början av 1500-talet att stodhästarna skulle lönmärkas, dvs märkningen skulle vara svår att hitta och därmed också att ändra för en hästtjuv.

Hästen som statussymbol

Den medeltida stridshästen och dennes ryttare blev en viktig del av riddaridealet och de riter som knöts till detta, exempelvis begreppet "riddare" som utvecklades till en beteckning på ett överskikt inom adeln med initiationsriter som dubbning av kungen, och ett annat exempel är de socialt betydelsefulla tornerspelen. Hästen hade inte en-

bart en roll som stridsmedel och ekonomisk investering utan var också en statussymbol. Med sin häst uttryckte en man sin sociala position i högre grad än vad som är möjligt med exempelvis en bil i vår tid. Detta märks inte minst på den serie av beteckningar som utvecklades för olika typer av hästar.

Förutom beteckningar på arbetshästar och namn som angav ålder och kön fanns också *sömare* (bättre lasthäst), *rännare*, *slädhästar* (ofta dyrbara), *gångare* (eleganta ridhästar) och *örs* (stridshästar). På latin var beteckningarna än mer varierade, stridshästar kallades *caballus* eller *dextrarius*, gångare för *ambulator*, *gradarius* eller *palifridus*. Gångarna, ofta ston, var lyxhästar som kvinnor och präster gärna red och som riddare kunde använda på väg till striden för att spara stridshingsten.

Dessa beteckningar tillämpades inte alltid helt stringent men visar ändå att samtiden ganska väl har kunnat skilja olika typer av hästar från varandra, och detta måste ha underlättats av att de dyrbara ridhäs-

tarna och stridshästarna även i rent fysisk bemärkelse höjde sig över mängden. När högre präster, adelsmän eller adelskvinnor kom ridande till marknader, fester eller stadsbesök var den häst de red inte bara ett transportmedel utan också något som skulle bli begäpat av kringstående allmog.

För en adelsman och hans familj som skulle uppträda på ett socialt acceptabelt sätt måste de personliga ridhästarna och slädhästarna vara dyrbara och stridshästen skulle vara både en effektiv stridsmaskin och ett prestigefyllt statusobjekt. Detta krav på dyrbara hästar kom att bli en tung börda för många lägre adelsmän. Det finns flera exempel på adelsmän som drivits närmare ruinens brant genom dyra hästköp. Så klagade Gertrud Bondedotter år 1415 att hon hade svårt att betala den häst som hennes framlidne man köpt för 100 mark. Mannen var död, hästen död eller osäljbar och två gårdar pantsatta.

Ridande herrskap

Med den slutande medeltidens militärtekniska utveckling blev det tunga rytteriet mindre betydelsefullt. Pansarbrytande vapen som armborst och eldvapen förbättrades och spreds, infanteriets stridsteknik förändrades till stora tämligen välorganiserade formationer som kunde stå emot rytteriet. Arméerna omvandlades till väldiga hoppar av marscherande knektar med tillhörande lättroliga ryttaravdelningar, allt bekostat av en mera centraliserad och effektiv statsmakt. Hästen förlorade en stor del av sin militära betydelse och innehavet av en dyrbar stridshäst upphörde också så småningom att vara det avgörande kännetecknet för en adelsman befriad från skatt. Den samhällseliga och militärtekniska utvecklingen i slutet av 1400-talet och början av 1500-talet förvandlade riddaren med rustning till något förgånget.

Manöver till häst i sköna damers åsyn, på Ljungbyhed 1860.

Trots detta fortsatte hästen som riddjur att spela en mycket viktig roll för de högre samhällsskikten och trådarna tillbaka till medeltidens stora stridshästar är fullt synlig. Bland adeln hölls drömmen om medeltiden levande i teatraliska riddartorneringar. Trots att rytteriet efter medeltiden degraderats från att ha varit de adliga arméernas kärna och tyngdpunkt till att bli de statliga armeernas spjutspets behöll kavalleriet en hög status och kavalleriet kom länge att i hög grad vara särskilt knutet till adeln.

Ridkonsten, ridningen som konstart, kom att utvecklas till ett prerogativ för samhällets högre skikt, och inom ridkonsten utformades under 1600- och 1700-talen olika skolor och stilbildningar. Ridandet övergick från att under medeltiden ha varit en social och ekonomisk nödvändighet för adelsmän som ville behålla sin position till att bli en av samhällets överskiktets främsta nöjesaktiviteter. Detta kan beskrivas som en adelns kulturfixering vid hästen, en kulturfixering som går tillbaka till den tid då stridshästen hade en stor betydelse för upprättandet och stärkandet av adelsväldet.

Ur ridkonsten uppkom därefter, under 1800-talet, ridsporten som således indirekt kan sägas leda sina traditioner tillbaka till medeltidens höga hästar. Men att ridningen blev en sport öppnade också vägen för dess förändring under 1900-talet, då denna sport liksom många andra med stigande levnadsstandard allt mer förfolkligades. Till det för ridsporten säregna hör att detta till en början mansdominerade tidsfördriv efter andra världskriget till stor del erövrats av kvinnorna, tonårsflickorna (vilket dock snarare gäller övandet än tävlandet). Men detta är en förändring som måste studeras mot bakgrund av bland annat tonårskulturens framträdande i vår tid.

Jag skall här istället återvända till frågan om hästen som statussymbol och i vilken mån den varit det inte bara för samhällets övre skikt utan också för bredare folklager.

Bondens ögonsten

Under 1800-talet och säkerligen också tidigare var hästen det privilegierade bland bondens husdjur. Detta framgår tydligt i Nordiska museets uppteckningar. En meddelare från Skåne berättar att "hästen var bondens ögonsten och sparades så mycket som möjligt utom vid kappkörningar, hvilka ofta förekom vid stadsresor och andra äckor /= resor/" och han fortsätter med att "drängen var lika kär i sina hästar. Det hände ofta att drängen 'stal te hästana', dvs gav dem mera än det bestämda" (EU 34663). I en annan uppteckning från Småland står att "Man ansåg det för en heder att ha en så välryktad och välfödd häst som möjligt, och när det gällde kyrkfärd eller att fara på kalas skulle hästen skina av puts och välmåga. Och framför allt: vara trimmad att trava friskt" (EU 34524). Att ha en häst var så viktigt för bonden att han ibland kunde lockas hålla häst fast han egentligen inte hade råd. Från Dalsland berättas att det "hölls hästar på små gårdar allt för små så att ägaren ofta blev ruinerad, därav ett gammalt ordspråk lydde också: 'Kon håller bonden vid gården, men hästen drar den ifrån'" (EU 34674).

Det var männen som körde hästarna, och det var också alltid männen som skötte hästarna, fodrade och ryktade. Hästen var det enda husdjuret som någorlunda regelbundet fick större mängder säd, det hände också att man stack till hästen en brödkaka. Efter medeltiden hade havre blivit det typiska hästfodret. Ryktning utfördes ibland varje dag och i andra fall mera sällan, men denna vård var ändå något som endast tillkom hästen och ytterst sällan fick andra större husdjur, exempelvis kor, tillnärmelsevis samma omvårdnad.

I skönhet uttrycks tillgivenheten, och männen gjorde fästmöräfsor och linfästen åt kvinnorna, selbågar och lokor åt hästarna, därför är också våra folklivsmuseer fyllda med linfästen och selbågar eftersom museimännen till en början samlade det vackraste. På Nordiska museet finns närmare tusen selbågar från Sverige, och detta är

utan tvekan en av de till antalet största föremålsgrupperna. Selbågarna är utsirade med lejon, fantasidjur, akantusblad, rosetter och liknande. Folkkonsten fick på dessa en av sina främsta skådeplatser. En del av dessa selbågar har tillverkats hemma men det har varit specialiserade bygdesnickare som burit upp en stor del av detta skapande. Men det var inte enbart av kärlek till hästen som bonden lät snida och bemåla seldonen, han ville också kunna visa upp sig med vagn och vackert selad häst vid högtidliga tillfällen.

Hur kommer det sig då att hästen fick denna privilegierade ställning och att den fick en roll också för bonden som statussymbol? Kanske rör det sig här i viss mån om en kvardröjande förkristen föreställningsvärld. Sagor och arkeologiska fynd visar att hästen hade en central ställning i kulten under förhistorisk tid. En modern utforskare av seldon, Marit Monsen som studerat norska selbågar, menar sig i selbågarnas ornamentik finna reminiscenser av ett förkristet symbolspråk. Men även om delar av en sådan undertryckt föreställningsvärld kan ha haft betydelse under en lång period är det dock knappast troligt att detta har varit en av de viktigare orsakerna till hästens särställning bland husdjuren under 1800-talet.

En viktigare orsak är den ekonomiska roll hästen spelat för bönderna. Detta gällde i synnerhet de nordsvenska områdena där hästen användes som enda dragdjuret och därigenom kom att inta en betydande plats i den manliga arbetsfären, som arbetsmedel men också som arbetskamrat. I stora delar av södra och mellersta Sverige användes hästen i konkurrens med oxen som dragare, och hästen brukades då främst till lättare arbeten och längre transporter (se Pablo Wiking-Farias artikel i denna bok). Även inom dessa områden fick dock hästen den bästa behandlingen, om det också är troligt att hästens ställning som privilegierat husdjur ytterligare stärktes i och med att oxarna under senare delen

Selbågar ur Nordiska museets samlingar.

*Hästar rids ut på bete,
Gotland 1932.*

av 1800-talet gradvis trängdes undan. Att hästar behandlades bättre än oxar kan ha haft flera orsaker. Hästen krävde mera och bättre foder än oxen och var även dyrare i inköp, vilket kan ha medfört en bättre behandling även i övrigt. Det ansågs också roligare att köra hästar eftersom dessa gick fortare.

Ytterligare en orsak till att hästen behandlades särskilt väl och fick en ställning som statussymbol bland bönderna kan dess roll för samhällets högre skikt ha varit. Att ha en välskött häst skulle i så fall i viss mån vara en strävan till att efterlikna adel och andra ståndspersoner. Men de högre skiktens intresse för hästen gällde snarare denna som riddjur än som dragdjur, medan det för bönderna var hästen som dragdjur som var det centrala. Den givna frågan blir då om bönderna använde sina hästar som riddjur eller om de i detta viktiga avseende skilde sig från ståndspersonernas nyttjande av hästen?

Folket rider

Nordiska museets uppteckningsmaterial hänvisar i första hand till 1800-talets senare del. I Skåne var det vid denna tid vanligt att allmogem red. Både drängar och pigor red till utmarken på arbete”men då var det

ju utan sadel och blott för att slippa gå” (EU 612). Även vid längre resor red man gärna. ”Bönderna redo mycket om de skulle något ärende in till stan /Ystad/ och till Sjöbo red man” (EU 4041). I en annan uppteckning heter det att ”Ridning förekom mycket av bönderna, i synnerhet i brådslande ärenden. Det reds både med och utan sadel” (EU 232).

I övriga Sverige var ridning däremot sällsynt vid denna tid. Då det någon gång förekom var det oftast då ungdomar skulle hämta hästarna från eller föra dem till betesmarkerna. ”Ridning förekom hos de högre stånden, hos bönderna tycks den endast sparsamt ha förekommit” (EU 436 Västergötland). ”Ridning förekom ytterst sällan och kanske endast vid tillfällen då hästarna fördes till och från betet” (EU 248, Småland). Och i en uppteckning från Östergötland heter det att det var ”bara de unga adliga fröknarna på Kimstad som red” (EU 203).

Samtidigt är många av dessa meddelare övertygade om att ridning tidigare varit vanligt. ”I gamla tider kringom 1840 förekom ridning ganska mycket. Det var väl till följd av vägarnas dåliga beskaffenhet. De ännu levande personer som är födda omkring 1840 talar om att bönderna red till kyrkan. De dyrbara sadlarna förvarades i

vapenhuset" (EU 474, Blekinge). "Ända till mitten av förre århundradet redo både män och kvinnor, därom talade de gamla och visade den mängd av ridsadlar, både för man och tvärsadlar för kvinnor, som funnos på varje auktion på bondgårdarna" (EU 240, Småland). "Bönderna här i Klövsjö begagnade mycket ridsadlar i gamla tider då inga vägar voro anordnade annat än för ridning. Hos oss fanns det på 1700-talet inga sommarvägar och skulle man till en annan by tog man fram ridsadeln. Även kvinnorna red" (EU 4115 Jämtland).

Här speglar uppteckningarna en betydande förändring. Det finns ett antal litterära belägg från 1700-talet för att allmogen red. Bland andra Linné talar om hur bönderna red till kyrkan och själv tillbringade han förmodligen större delen av sin restid i sadeln. Att folk ridit till kyrkan visas också av de så kallade stigstenarna som ofta fanns vid kyrkogårdsmurarna för att underlätta uppsittandet på hästarna. De av Nordiska museets ridsadlar som är daterade är också förhållandevis gamla, huvudde-

len av dem är från 1700-talet, jämfört med selbågar och lokor som till största delen är från en senare period. I denna fråga har Carl-Johan Gadd gjort en genomgång av bouppteckningar i Västergötland och kunnat visa att ridsadlar funnits på varje gård i mitten av 1700-talet, men i början av 1800-talet hade andelen gårdar med ridsadel minskat betydligt och i mitten av 1800-talet noteras mycket få ridsadlar i bouppteckningarna. Gadd kan här inte påvisa någon större skillnad i förloppet mellan slättbygd och skogsbygd, men vad gäller klövjesadlarna som försvann ungefär samtidigt fanns dessa kvar något längre i skogsbygden.

Det allmänna ridandets försvinnande kan, utom i Skåne, dateras till århundradet omkring år 1800. Den viktigaste orsaken till att bönderna i stort sett slutade rida var att vägarna förbättrades och att det därigenom blev möjligt att färdas med större komfort i vägnar eller kärror.

Redan på 1600-talet skedde en förbättring av de viktigaste huvudvägarna i landet, inte minst av militära skäl, men den

Fredrik Johansson med klövjad häst, Oviken i Jämtland 1938.

egentliga vägförbättringsperioden i Sverige är senare delen av 1700-talet och början av 1800-talet då inte bara de stora landsvägar-
na utan också många av bygdevägarna som
ledde från gårdarna till kyrkor och mark-
nadsplatser blev farbara med vagn.

Även vagnarna förbättrades under 1700-
talet, hjulen försågs med järnskoning och
järnaxlar började införas. En annan tek-
nisk förbättring var att lokselen, som tidigt
dominerat i Nordsverige, under 1700-talet
även spreds till Mellansverige och södra
Sverige (utom Skåne). Lokselen, eller bog-
träselen, ersatte den tidigare helt domine-
rande bröstselen.

Dessa betydande investeringar i vägför-
bättringar medförde en mindre revolution
inom transportväsendet som förvandlade
ridandet till något opraktiskt jämfört med
de nya resurser som stod till buds, både för
varu- och persontransport. Men det vore
inte korrekt att påstå att svenska folket
innan denna förändring var ett folk till
häst, ständigt i sadeln vid alla längre och
kortare resor. Man har nog försökt spara
hästarna när snabbhet inte varit nödvändig
och säkerligen ofta gått bredvid de lastade
hästarna. I Nordsverige fortsatte man ännu
i slutet av 1800-talet att klövja bördor på
hästarna vid färder på skogsvägarna, ex-
empelvis till fåbodarna, samtidigt som det
var mycket ovanligt att man red hästarna.
En sagesman från Dalarna berättar "Rid-
ning synes icke hava förekommit annat än
när någon pojke red hem från betet, eller
bakom klövjebördan av barn och kvinnor
som tröttnat" (EU 4307), och en annan "Av
ålder har klövjning varit allmän på orten . . .
Bönder red sällan" (EU 3906). Vandrandet
har säkerligen varit det vanligaste trans-
portsättet både under 1700-talet och dess-
förinnan då man ibland red, och under
1800-talet då man ibland åkte vagn.

Det folkliga ridandet har även då det var
som mest utbrett troligen i stor utsträck-
ning varit begränsat till högtidliga tillfällen
som stadsresor och kyrkfärder. Det är
också karakteristiskt att ridandet längst
levde kvar i sedvänjor som staffansritt vid
jul eller i samband med bröllop. Från Got-

land berättas att "Ridning förekom i huvud-
sak endast vid bröllop samt i enstaka fall
om hösten då fåren samlades" (EU 4183).

Ridandet har därför också hos bönderna
och övrig allmoge liksom hos adel och övri-
ga ståndspersoner varit förknippat med ett
uppvisande av status. Många sadlar är
också rikt utsmyckade och då i synnerhet
kvinnosadlarna. Men vid den tid då bönder-
na nådde sin starkaste ekonomiska position
och kunde offra mest på överflödskonsum-
tion hade ridandet redan börjat avta i bety-
delse och utsmyckningen av seldonen är
också som regel mycket rikare än utsmyck-
ningen av sadlarna.

De sadlar som bönderna använde var
bomsadlar, av i princip samma konstruk-
tion som varit i bruk under mer än tusen år.
Men under 1700-talet utvecklades i Eng-
land den typ av sadel som idag är den helt
dominerande med högt säte och utan mar-
kerade bommar. Detta är en sadel mera
avpassad för ridningen som konststart och
nöjesridning än för tämligen långsam
transportridning. C G Wrangel, en av sin
tids främsta kännare av hästen, skrev i bör-
jan av 1900-talet:

"Bomsadeln, en präktig sittplats för be-
kväma och – oss männer emellan kunna vi

*Bomsadel från Dalarna ur Nordiska muse-
ets samlingar.*

Ridande herrskapsfolk 1837, teckning av C. Staaf.

ju säga det – ängsliga ryttare, har redan sedan länge äfven i Sverige af modet och de praktiska behofven blifvit förvisad till Nordiska Museum.”

Avslutning

Hästens samhällseliga ställning kan sägas nå en topp under medeltiden då den både som maktmedel och statussymbol var central för samhällets härskande. Även efter medeltiden var de högre skiktens intresse till stor del fokuserat vid hästen och ur detta sprang sedan konstridningen och ridporten.

Också bland bönderna var hästen ett älskat husdjur, det som mannen i familjen satte framför andra djur. Hästen var för bonden inte bara ett nyttodjur utan också i viss mån en del av hans överflöds konsumtion och en statussymbol. Detta har förmodligen sin huvudsakliga orsak i den centrala

roll som hästen spelade i arbetslivet och då särskilt i den arbetssfär som var mannens. När hästarna under 1900-talets början och mitt ersattes av bilar respektive traktorer förlorade de också nästan helt sin position i böndernas liv, med undantag av de arbetshästar som ännu används i skogen.

En bidragande orsak till hästens ställning kan möjligen förkristna föreställningar som kvarlevt i mer eller mindre medveten form ha varit. En annan bidragande och troligen något viktigare orsak har hästens roll som statussymbol bland de högre skikten varit. Fram till och med 1700-talet då både bönder och adel red och då hästen som riddjur för båda dessa grupper varit en bärrare av status har förmodligen bönderna tagit ett visst intryck av herrskapsridandet.

Men under 1800-talet har ridningen minskat bland bönderna. Detta har dels ineburit att dagens ridsport i ytterst liten grad kan föra sina traditioner tillbaka till

det ganska allmänt utbredda ridandet under 1700-talet och dessförinnan. Både utrustningen, framför allt sadlarna, och ridtekniken tillhör en annan tradition. Dels har det inneburit att hästens roll som statussymbol för allmogen under senare delen av 1800-talet troligen i allt mindre grad blev beroende av de högre skiktens utnyttjande av och syn på hästen, samtidigt som

hästens ställning bland bondebefolkningen med dess ökade ekonomiska betydelse och böndernas allmänt höjda standard blev allt mer central. Sista ordet i denna uppsats skall överlämnas till en av Nordiska museets meddelare, från Värmland (EU 3943):

”Ridning förekom just ingenting bland bönderna. Det var blott herrskapsfolk som roade sig med detta.”

On a high horse—the horse as power medium and status symbol

The social status of the horse can be said to have peaked during the Middle Ages, at which time it was vitally important to the ruling class of society, both as a means of power and as a status symbol. In post-medieval times as well, the interest of the upper classes focused to a great extent on the horse, thus eventually giving rise to dressage and equestrian sports.

Among farmers too, the horse was a much loved domestic animal, favoured by the man of the family above all others. The farmer saw in the horse not only a working animal but also, to some degree, part of his affluence and a symbol of his standing. This, presumably, was mainly due to the central role of the horse in working life, and especially in the working life of men. When, in the early mid-twentieth century, horses began to be replaced by cars and tractors, they were almost entirely relegated from farmers' lives, except for the heavy horses which could still be used for forestry work.

Pre-Christian ideas, persisting at various levels of awareness, may have contributed towards the status enjoyed by the horse. Another contributory, and probably somewhat more important reason may have been the role of the horse as a status symbol for the upper classes. Up

to and including the eighteenth century, when farmers and aristocrats both went about on horseback and the horse was a vehicle of status for both of them, the farmers presumably tended to take after the equestrian activities of their social superiors.

But riding among farmers diminished in the nineteenth century. As a result, riding today incorporates very few traditions indeed which can be traced back to the early riding practices among the lower classes of the eighteenth century and earlier periods. Both the equipment—saddles especially—as riding techniques belong to a different tradition. The role of the horse as a status symbol for the agrarian population during the second half of the nineteenth century probably became less and less dependent on the equestrian attitudes and practices of the upper classes, at the same time as the horse became increasingly vital to the farming population in an economic sense and as part of the general rise in their living standards. The last word in this essay can go to one of the informants of the Nordic Museum, from Värmland (EU 3943):

”Farmers didn't ride at all. That was just an amusement for the gentry.”

Kohållning i bondemiljö

Ur några tidiga mjölkkningsjournaler

Jonas Berg

I ett mycket omfattande dagboks-material från Folkärna och angränsande socknar i sydligaste Dalarna, som fn är under bearbetning vid Nordiska museet som en del i projektet Svenska bondedagböcker, har påträffats några mjölkkningsjournaler. Det är fråga om fyra olika handlingar förda på en och samma gård, Hyttbäcken i Folkärna, strödda år under en 35-årsperiod.

Den äldsta är en boskapslängd för 1843 med vissa uppgifter även för 1844. Den är förd av Anna Jansdotter, som sedermera blev moder till Erik Axel Karlfeldt. Hon var 1843 13 år gammal och enda dotter på gården. Hennes bror Anders Jansson hade 1840, 12 år gammal, börjat skriva dagbok. Man får förutsätta att det var fadern, Jan Andersson, som inspirerade barnen till dessa insatser. Han hade själv 20 år tidigare upprättat en stambok för hemmanet Hyttbäcken, som finns bevarad, men veterligen skrev han aldrig själv dagbok. Han var en beläst man och efterlämnade ett ansenligt bibliotek. Även om det är vanligt att dagboksförfattare börjar ganska tidigt, ofta i tonåren, är barnen i denna familj extremt tidigt ute. Det vittnar gott om skrivkunnigheten vid denna tid, men man bör notera att familjen hör hemma i något slags socialgrupp 2 av blandad borgerlig-bergsmanna-bondsk karaktär. Det är ur denna miljö Karlfeldts alter ego Fridolin är sprungen.

Den andra är betitlad "Mjolkregister 1856". Den innehåller uppgifter rörande perioden 1855–1859, varvid de yttersta åren är ofullständigt täckta. Det är tills vidare ej klarlagt vem som fört denna journal. Anna

gifte sig 1851 och flyttade till Karlbo så hon kan ej komma i fråga. Brodern Anders eller svägerskan Anna Stina Enlund, hon som figurerar hos skalden som "den vårögda fränkan", har troligen fört journalen.

Den tredje journalen heter "Mjolkregister 1874, 1875, 1876, 1877, 1878" men här torde förluster av lägg ha skett, ty innehållet täcker perioden 1877/78. Här står namnet Anders Jansson på omslaget och allt tyder på att han själv fört journalen.

Den sista och fjärde heter "Mjolk-journal 1879–1880" och följer alltså direkt på den föregående.

Sviten täcker alltså helt åren 1843, 1856–1858 och 1877–1880, vilket innebär 8 år av 36 eller cirka 20%. Efter det första året följer en lucka på 12 år och mellan de andra två finns nära 20 tomma år. Icke desto mindre är det möjligt att binda samman journalerna och att dra vissa slutsatser. Det finns parallella dagbokssviter från Hyttbäcken och från åtminstone en av granngårdarna, men dessa har tills vidare inte utnyttjats i detta sammanhang.

En redogörelse för Hyttbäckens historia faller utanför denna framställning, men några uppgifter måste ändå ges här, för att det skall vara möjligt att rätt bedöma journalernas uppgifter. Gården var ursprungligen en avstyckning av Dicka by. Under 1820-talet tillköpes gården Markusbo längre norr ut i socknen, Olmåshagen, som sedermera avstyckades som gården Olsmossen, alldeles intill, och ytterligare 1/3 hemman. En del av dessa parter kan ha använts vid arvsskiftet efter Jan Andersson 1825, 79 år gammal blev han. Sonen

och brukaren Anders Jansson dog kort därpå, 1829, men här fanns bara en son, Jan Andersson.

Ur bouppteckningar kan hämtas några uppgifter om kreatursstockens storlek genom tiderna. Här hålls i äldre tid hästar, aldrig oxar. 1721 finns 9 kor, 1731 och 1777 15 kor och 1829 26 kor, hela tiden därutöver ett halvt dussin kvigor. Får och svin hålles alla åren i viss utsträckning, medan getter i ett relativt stort antal förekommer alla åren på 1700-talet, men inte 1829.

Åren närmast efter 1843 köpes ett antal hemmansdelar upp, varav två egendomar i Dicka och en i Grytnäs kyrkby. 1851 gifter sig Anders Jansson med Anna Stina Enlund från Skaffarbo, som förefaller föra denna gård med sig. När fadern Jan Andersson dör 1852 utlöses halvbrodern Johan Jansson med egendomar i Dicka, där han under mer än 50 år brukar gården Ångsholm, och systemen Anna Jansdotter i Karlbo med egendomar i Grytnäs Kyrkby och i Östanbyn. Anders Jansson stannar i besittning av Hyttbäcken, men det kan inte utslutas att gården nu blivit mindre avseende foder till nötkreatur, vilket kan förklara den något mindre kreatursstocken 1857 i förhållande till 1843. Veterligen undgår Hyttbäcken inte några storleksförändringar mellan 1857 och 1880. Anders Jansson lever till 1889 och får åtta barn.

Besättning 1843

Kalvar oräknade omfattar kreatursstocken 38 djur, en överraskande hög siffra. 31 är kor, 2 tjurar och 5 kvigor födda 1841 och 1842. Under året föds 34 kalvar, av vilka 11 är kokalvar, 20 är tjurkalvar och 3 nämnes utan könsbestämning. En del av kalvarna är dödfödda eller dör kort efter födseln. Att det är fler kalvar än kor förklaras därigenom att två kor hinner med dubbla kalvningar och en får tvillingar. På månader fördelar sig kalvningarna på följande sätt:

	1843	1844
januari	0	1
februari	4	1
mars	2	2
april	1	
maj	4	
juni	1	
juli	0	
augusti	5	
september	6	
oktober	1	
november	5	
nov/dec	2	
december	3	

För 1844 redovisas bara kalvningar intill mars månad.

De pålagda kvigorerna från 1840 är tre och de kalvar alla tidigt på våren, två i februari och en i mars. Detta kan möjligen tolkas så att man eftersträvat vårkalvningar, eftersom förstagångskalvarna troligen lättare kunde styras tidsmässigt. Ålderssammansättningen i besättningen är anmärkningsvärd med ett stort antal äldre kor.

22 år	2 kor
19 "	3 "
17 "	1 ko
15 "	1 "
14 "	1 "
13 "	2 kor
11 "	3 "
10 "	2 "
9 "	1 ko
8 "	1 "
6 "	1 kor
5 "	2 "
4 "	6 "
3 "	4 "
2 "	2 kvigor
1 "	3 "

Måhända tors man tolka dessa siffror så att en omläggning skett något år efter 1830-talets mitt som inneburit att man ökat antalet mjölkkor genom påläggning av kalvar i större utsträckning än tidigare.

Ur besättningen avgår under året två

35 Färna		36 Appelsås	
född år 1832 af		född år 1839 af Färna	
maj 7	kalvade en kokalvar	Febr	mjölkatte 4 bunk
maj 9	mjölkatte fulla bruskun.	Maj 2	ledes i din
okt 18	slaktade denna Färna	okt 6	kalvade en stor kalv
1844		okt 17	X
		1844	
		Mars	6 kalvade en kokalvar

Uppslag ur boskapslängd 1843 (-44) fördd av 13-åriga Anna Jansdotter på Hyttbäcken. En sida per ko med åldersuppgift, datum, kalvningar, mjölkkvantiteter, sinläggningar, kalvars död och avslutningsvis slakt.

äldre kor och en yngre tjur. I juni säljes en nittonårig nykalvad ko och i oktober slaktas dels tjuren, dels en elvaårig ko som kalvat i maj månad.

Två kokalvar förloras i februari månad 1843, en fem dagar efter Docka, en åtta dagar efter Böne. Förmodligen någon form av infektionssjukdom.

Beträffande 21 av korna ges ingen uppgift om härstamning, 2 är inköpta från andra gårdar och 14 är fallna efter namngivna mödrar i den egna ladugården.

Sommaren 1843 kvarstannar 19 kor, företrädesvis de äldre, i Hyttbäcken, liksom

den yngre tjuren Prins. Den 13 juni skickas till Markusbo, som tycks brukas under huvudgården, 9 kor, 3 kvigkalvar och den äldre tjuren, Greven. Korna var med ett undantag yngre än tio år. Undantaget var den femtonåriga Brunkulla, som får förutsättas ha tjänstgjort som skällko. De flesta korna kom tillbaka den 10 oktober, men några hade kommit hem tidigare, antingen efter eller inför kalvning. Till Dälja sändes två kor i juni och de återkommer den 16 oktober. Slutligen sändes en ko och de två kvigorna från 1841 till Norberg, där de vistas från juni månad intill den 4 september.

Besättning 1856

Kalvar oräknade omfattar kreatursstocken 31 djur. 23 är kor, 2 tjurar och 6 kvigor födda 1854 och 1855. Ålderssammansättningen har förändrats väsentligt sedan 1843, de gamla korna är färre. Denna förändring fortgår under de redovisade åren på femtiotalet, så att 1858 2 kor äldre än tio år återstår i besättningen.

<i>Ålderssammansättning</i>	
1856	1858
19 år: 1 st	21 år: 1 st
14 " 1 "	
13 " 1 "	
11 " 1 "	
10 " 3 "	12 år: 1 st
8 " 1 "	10 " 1 "
7 " 1 "	9 " 1 "
6 " 2 "	8 " 1 "
5 " 5 "	7 " 3 "
4 " 2 "	6 " 1 "
3 " 5 "	5 " 4 "
2 " 3 "	4 " 3 "
1 " 3 "	3 " 3 "
	2 " 3 "
	1 " 6 "

Ur besättningen avgår 1856 tre kor: två måste slaktas (en äldre på grund av lungsjukdom och en yngre sedan hon druckit saltvatten) och en äldre säljes, troligen som sinko. Året innan har en ko – Bleka, född 1840 – dött av lungdot. 1857 avgår fem kor: en slaktas efter att ha fått tarmvred medan fyra försäljes; i åtminstone tre av fallen nykalvade.

Av de 23 korna saknar åtta uppgift om moderns namn och om en gives endast uppgiften "från Skaffarbo", de övriga liksom redovisade kvigor är fallna efter namngivna kor i den egna besättningen. Undantaget är köpt som kalv 1856 från en granngård, Veddarsbo.

Uppgifter om mjölkkvalitet

Endast i denna journal och vid ett tillfälle, i början av 1857, ges sammanlagt 18 st upp-

gifter om mjölkens fetthalt, noterad var ko för sig. Fetthalten uttryckes i procent grädd, vilket inte kan tolkas i absoluta tal. Där emot kan värdena för de olika korna jämföras med varandra. Värdena differerar mellan 6 % för en förstagångskalvare och 18–20 % där de sex bästa korna återfinnas. Tre kor har 9 %, en 11 %, två 12 %, en 13 %, tre 14 % och en 15 %. Korna med de högsta värdena är undantagslöst äldre kor och de flesta med låga värden är första- och andra gångskalvare, men två kor som uttryckligen kallas stamdjur har också relativt låga värden: Baronessa 53, 9 % som förstagångskalvare och Sköna 51, 11 %.

Uppgifter om mjölkkvantiteter

Sådana uppgifter föreligger såväl från 1850-talet som 1870-talet. De värden som anges är antal kannor (en kanna = 2,61 liter) per laktationsperiod, vilket inte utan vidare låter sig förvandlas till årsproduktion. Från 50-talet föreligger för sex kor en uppgift och för två kor två på varann följande uppgifter, alltså totalt tio uppgifter. I särklass högst värde redovisas för Docka 46 med 706 kannor. Det var den ko som måste slaktas för lungsjuka 1856. Övriga redovisade värden ligger mellan 300 och 500 kannor. De två kor som det finns två uppgifter för visar olika tendenser: Sköna 51 ökar från 328 till 343 medan besättningens nestor, Julgås 37, minskar från 492 till 463, men med detta fortfarande ligger i topp. Ett annat stamdjur, Brunetta 49, uppnår 442 medan de övriga stannar under 400 kannor.

Mjölkkvantiteter, 1870-tal

Uppgifterna ges i antal kannor per laktationsperiod, och för 20 kor redovisas totalt 42 värden. För en ko uppges 4 värden, för sex 3 värden, för sju 2 och för sex 1 värde. Två kor, Vandra och Tunta, mjölkar ca 800 kannor (2 100 l), fem kor 650–750 (1 850 l), sex 525–625 (1 500 l), tre 450–500 (1 250 l) och fyra 300–400 (950 l). De lägst givande korna är en utgående ko och i övrigt första- och andragångskalvare.

11. 9. 6. Grefvinnna
född 1845. af Bokulla.

1856	Jan 16	Mjölks		$\frac{7}{8}$	$\frac{7}{16}$	$\frac{2}{16}$
	Febr 6	S:		$\frac{5}{16}$	$\frac{14}{16}$	$\frac{1}{2}$
	— 16	Mjölks		$\frac{9}{16}$	$\frac{13}{16}$	$\frac{2}{16}$
	25	S:		$\frac{7}{16}$	$\frac{10}{16}$	$\frac{2}{16}$
	Mars 4	S:		$\frac{1}{8}$	$\frac{7}{8}$	$\frac{1}{4}$
	Apr 7	Lagdi i sin				
	Maj 20	Kallvade				
	Juni 29	Mjölks		$\frac{17}{16}$	$\frac{1}{2}$	
	10	S:				
	Sept 11	Mjölks				
	Okto 22	S:		$\frac{1}{21}$	$\frac{8}{80}$	$\frac{7}{8}$
	Nov 10	S:		$\frac{5}{16}$	$\frac{7}{16}$	$\frac{1}{8}$
	Dec 2	Mjölks		$\frac{7}{16}$	$\frac{7}{16}$	$\frac{5}{8}$
	10	S:		$\frac{7}{16}$	$\frac{10}{16}$	$\frac{1}{8}$
	1857	19. juni gradda		$\frac{7}{16}$	$\frac{7}{16}$	$\frac{1}{4}$
	Jan 13	Mjölks		$\frac{1}{8}$		$\frac{1}{2}$
	Apr 19	Lagdi i sin				
	Maj 16	Kallvade en ko som skall betas på				
	Juni 8	Mjölks		$\frac{15}{16}$	$\frac{1}{8}$	$\frac{2}{4}$
		fädd till ovanstående				

Sida ur mjölkregister 1856. En sida per ko med namn, ålder och moder samt i vänstra hörnet bås-beteckning. Till vänster kolumn för datum och till höger morgon- och kvälls-summering för dygnet. I mitten sinläggning, kalvning, mjölkens fetthalt och slutligen försäljning.

Besättning 1878

Kalvar oräknade omfattar besättningen 28 djur: 20 år kor, 6 kvigor och 2 tjurar. Två år senare finns 21 kor, 6 tvåårskvigor, förmodligen ytterligare några förstaårskvigor och fortfarande 2 tjurar.

Sent på året 1877 säljes en nykalvad åtta-årig ko, men tidigare avgångar detta år kan inte avläsas. I juni 1878 säljes två nykalvade kor: en sjuåring och en sexåring, i augusti en femårig nykalvad ko och i september

en nioårig icke nykalvad ko för ett pris som är så pass högt att kon troligen såldes dräktig. 1879 avgår ur besättningen bara ett djur, en nykalvad elvaårig ko som sändes till Skaffarbo.

1880 säljes under våren tre nykalvade kor: två 16-åriga och en nioårig. På hösten säljes ytterligare tre djur, tydligen till slakt: två kvigor 13 och fyra år gamla och en tvåårig kviga som tydligen aldrig tagit tjur.

Ålderssammansättning

1878		1880	
14 år:	2 st	16 år:	2 st (båda sålda 1880)
13 "	1 "	15 "	1 "
11 "	1 "	13 "	1 "
10 "	1 "	12 "	1 " (såld 1880)
9 "	3 "	11 "	2 " (en såld 1880)
8 "	4 "	10 "	4 "
7 "	4 "	9 "	3 "
6 "	1 "		
5 "	3 "	7 "	1 "
4 "	0 "		
3 "	0 "		
2 "	1 "	4 "	1 " (såld 1880)
1 "	5 "	3 "	5 "
		2 "	6 "

Kors namn på Hyttbäcken

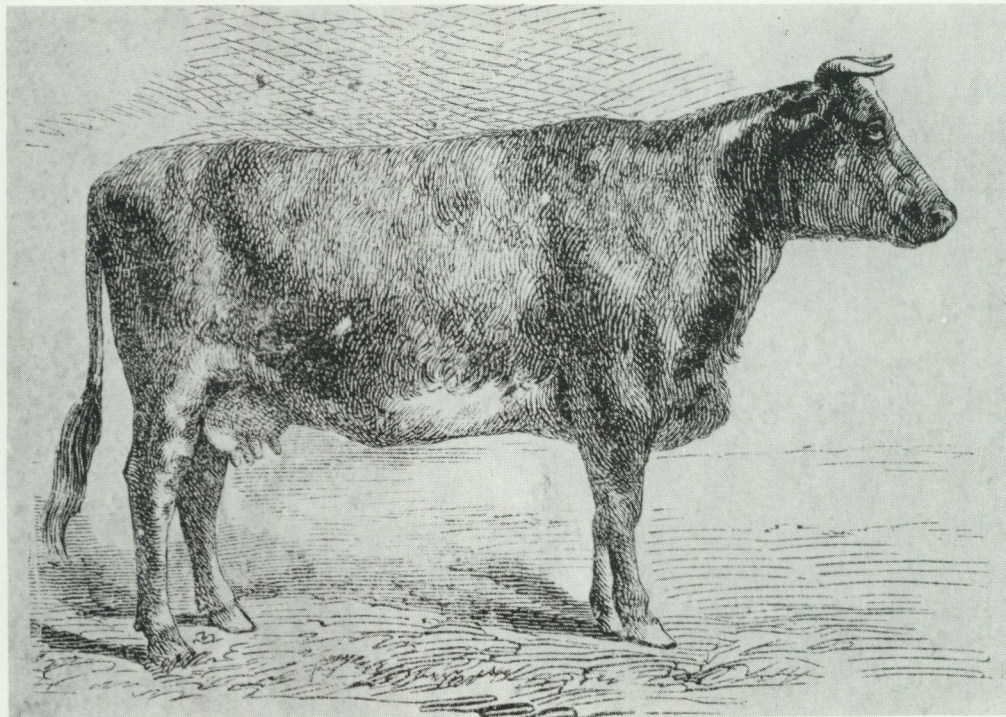
Ungefär 70 konamn finns representerade i materialet och av dessa förekommer drygt

Praktko av det som kom att bli SRB. Träsnitt från omslaget på A. M. Segerdahl, Om Ladugårdsskötsel och mjölkhushållning, Stockholm 1867.

hälften bara en gång; och ungefär en fjärdedel bara två gånger. Fem kor lystrar till namnet Docka, fyra heter Brunetta, Hjertros och Salgås, tre gånger uppträder åtta konamn och av dessa finns Flyttros, Fröjda, Fröken, Grevinna och Snälla under alla tre perioderna.

På 1800-talet uppkallades inte alla kokalvar automatiskt efter sina mödrar på det sätt som nu sker. Dock synes i denna besättning ha varit sed att ge en kos sista kvigkalv moderns namn, ett tiotal exempel föreligger. Oftast framgår av namnsättningen att försäljning av kon varit planerad, men i något fall döper man om en kalv då modern försäljes, så med en kalv efter Grevinna som först heter Greja och sedan Grevinna.

Det litet speciella namnskicket avseende utifrån förvärvade djur bör observeras, av de sju exemplen heter tre Flyttros, en Res-

kulla och en Välkommen, medan två har de ur flyttningssynpunkt mera neutrala konamnen Brunetta och Pigga. De markerande namnen går endast i begränsad omfattning i arv till kvigkalvar.

Tre konamn synes, åtminstone ursprungligen, syfta på kalvens födelsetid, nämligen Aprilla, Majros och Julgås.

Ett mycket stort antal av namnen, 42 stycken, har den vanliga svenska feminina ändelsen -a. De vanligaste ändelserna i övrigt är -gås, 14 st och -ros, 5 st. Föga feminina förefaller oss Nyttig och alldeles särskilt Rön(n)mark.

Medan efterleden antyder rik mjölkning som -gås, välbefinnande som -ros eller karaktäristiska kroppsdelar, ofta i samklang med förleden, som -stjerna, -hövda, -sida, -kinna etc, är de flesta förleden färgangivande: Blanke-, Brun-, Gull, Hvit-, Rö- (vanligast, sex olika) och Snö-.

Namnskicket synes i stort överensstämma med de exempel från södra Dalarna på 1700-talet som Karl Trotzig anfört i en uppsats 1924, bl a uppträder samma dominans för ändelsen -gås där.

Tjurar och tjurkalvar

I boskapsboken 1843 uppträder som tjänstgörande tjur Greven 40 efter Brunkulla, som följer med de yngre korna till Markusbo under perioden 13 juni–16 oktober 1843. Troligen tjänstgör sommaren 1843 hemma på gården tjuren Prins 42 efter Molika. Han bör i så fall vara född tidigt på året 1842. Prins gick i så fall med de äldre korna och bör vara fader till de kalvar som Krongås, Gullstierna och Äppelgås föder i februari och mars 1844. Prins(en) slaktas sedan i oktober 1844.

Under 1843 föddes på gården 20 tjurkalvar och fyra utan att könets finns angivet. Av tjurkalvarna var två dödfödda: en i april och en i september, och en dog elva dagar gammal i maj. I nio fall finns uppgifter om slakt av tjurkalvar. I februari slaktas en tio dagar gammal, i augusti/september en tio dagar och i november en 22 dagar. Vidare uppges två slaktade i augusti och en i no-

vember utan att det framgår hur gamla de var vid slakttillfället. Slutligen slaktas den 20 januari 1844 inför en stockholmsresa tre tjurkalvar, av vilka en bör ha varit 30 dagar och de övriga troligen omkring 21 dagar och födda mellan jul och nyår och angivna bara som kalv i boken. I ett tiotal fall finns ingen uppgift om vad som hände kalven. Flertalet av dessa tio blev av allt att döma också slaktade. En av 1843 års tjurkalvar torde ha lagts på, eller kanske två, eftersom Prins 42 bör ha ersatts.

I journalen 1856–58 får man fler uppgifter om tjurar och tjurhållning. Tjänstgörande är Frese 53 efter Docka intill december 1857 då han slaktas, och Prinsen 55 efter Snälla intill sin slakt i december 1858 och rimligen därefter Björn 56 efter Brunetta.

Sammanlagt upptages sex tjurar, alla födda på gården. En av dessa, Löhman 54 efter Lögerås, kan möjligen ha tjänstgjort någon tid. Han slaktas i november 1856. De andra två, Brunström 54 efter Fröken och Kullman 55 efter Rökulla, gällas samtidigt i februari 1856 och försäljes på senhösten 1857 respektive 1856. Möjligen gjordes ett försök att köra in stutarna som par, vilket i så fall torde ha misslyckats. Löhman anges uttryckligen som kullig, medan Kullman hade horn. Egendomligt nog uppträder alla de tre kor som hade defekta juver som tjurmodrar. Snälla och Rökulla hade tre spenar, Lögergås bara två.

De äldsta korna i 1876 års besättning är tre kor födda kring årsskiftet 1864/65 och resultatet av betäckningar våren 1864 med Jupiter. Denna tjur är den enda fader som är nämnd vid namn i 70-talets journaler och han måste ha ansetts som framgångsrik. Korna var Krona 64 efter Fregås, Julgås 64 efter Ögås och Fröken 65 efter Fröken.

I 70-talets journaler användes fortfarande rätt unga tjurar, men nytt är att en del av dessa har förvärvats utifrån; av fem är två inköpta eller tillbytta. Huvudtjur åren 1875–77 är Kronhjelm 73 efter Krona, som slaktas i februari 1878, då slaktvikten anges till 35 lispund och hudens vikt till 4 lispund 14 pund. Tjuren var då styvt fem år gammal, den högsta tjurålder som förekom-

mer i hela journalmaterialet. Kronhjelm efterträds för en kortare tid av Rossén 76 efter Rosengås och därefter av den som kalv från en granngård (Hanspers i Dicka) inköpta Bismark 77, som är huvudtjur från sommaren 1878 till mars 1880, då han slaktas. Bismark synes åtminstone ett av åren ha varit med korna till Markusbo. Som andratjur tjänstgjorde från hösten 1878 Snällman 77 efter Snälla, som dock bortbytes mot följande när man beslutar att låta slakta Bismark. Bylén 78 (?) kommer från Rosö i grannsocknen By och användes året 1880 ut, för att sedan försäljas.

Ur avelssynpunkt kan noteras att Kronhjelm's morfader var den ovan nämnda tjuren Jupiter och att en ko Hvithöfda u å var moder till Snälla 67 och mormoder till Rosengås 71, som blev mödrar till Snällman respektive Rossén.

Medveten kreatursavel?

Eftersom gården är ganska stor kan materialet ge ett visst underlag för besvarandet av en sådan fråga, som ju eljest ytterst sällan kan kommenteras utifrån historiskt material. Det framgår att man arbetar med unga tjurar, födda och uppvuxna i den egna ladugården. På 1870-talet förvärvas också tjurar från grannskapet. Vid påläggning av kalvar till tjurar synes man föredra vissa kostammar.

I 1843 års besättning finns fyra pålagda kalvar efter Snögås 24, två efter Grevinna 21, Krongås 21, Molika 26 och Brunkulla 28 samt en efter Julgås 37 och Reskulla 34.

Det framgår också, att man relativt säl-

lan förvärvar livdjur utifrån, men att det förekom. Av 1843 års 31 kor är bara två förvärvade utifrån: Flyttros 33 från grannbyn Veddarsbo och Reskulla 34 från Blomstras (otolkat om större ort åsyftas, möjligen byn Blomsteräng i Enåkers socken i Västmanland).

Av de totalt 42 korna i 50-talsmaterialet finns döttrar till de ovan nämnda, men också tre nya förvärv, Välkommen 51 från Skaffarbo med noteringen "fadern halv korthorn" och Brunetta 49 från Skaffarbo "stamdjur av bättre race". Båda dessa har tydligen kommit till gården med den nya husmodern 1851 Anna Stina Enlund från hennes fädernegård. Därtill en ny Flyttros 56, köpt från Veddarsbo som kalv.

Av de totalt 34 korna i 70-talsmaterialet är två inköpta, ytterligare en – Flyttros 77 – köpt som kviga av Nordins och Pigga u å kommen från Forslunds och kalvande första gången i september 1877. Vid inflyttningen i den nya ladugården som skedde tidigt i november 1879 hade man tillgång till 28 båsplatser, varav till en början drygt hälften torde ha upptagits av mjölkande kor. Det synes framgå av materialet att på Hyttbäcken (och på Skaffarbo) redan vid mitten av 1800-talet pågick ett trevande, men medvetet avelsarbete med avsikt att förbättra nötkreatursstammen genom påläggning av vissa kostammar och viss inkorsning av material utifrån, t ex korthorn. Stammen får förutsättas vara rödkullor, även om detta inte uttryckes klart. Raserna var ju inte klart utskilda och definierade vid denna tid.

Dairy Farming

This essay, based on milking records from a farm in Dalarna during the nineteenth century, describes various aspects of livestock farming, e.g.

bullkeeping, breeding, naming, slaughtering and sale. This unusual material has emerged from the Museum project "Swedish Farmers' Diaries".

Statarna och grisen

Ivar Lo-Johansson

”Söndagarna använde statarna till att stå och se på hur deras grisar åt.” Det var ett talesätt bland annat avsett att visa statarnas måttliga intellektuella anspråk, ännu långt från något ABF. Men den som sagt det först kunde gott ha varit en klurig statare, och jag vet inte, om godsägarna var så mycket mer kulturskapande. I vart fall kunde man bakom uttrycket se ett stycke av statarkårens sociala landskap. I staten ingick ännu på 1930-talet två hundra kilo blandsäd. Havren maldes till gröpe. Till sammans med avfallet från köket, potatis-skal, skulor och dylikt, räckte det merendels till att hålla en gris någorlunda vid liv från vår till framåt jul. Fläsket saltades ner i en tina. Det utgjorde statarfamiljens främsta lyx och borde räcka tills man fött upp en ny gris. Grisen var statfamiljens enda egna husdjur.

Godset hade sitt svinhus för sig. Till statanställningen hörde smärre ekonomibyggnader, förutom vedbod och avträde en stia för grisen. På de större godsena var dessa utrymmen sammanbyggda ungefär som statarlångorna var det för människorna fast det var olika på olika platser. I svinhusen hade familjerna sina avbalkningar. Det ansågs med tanke på mathållningen som självklart att statfamiljerna inte kunde ha svinen gemensamt i ett, då man inte skulle vetat om man matat sin egen gris. Det kunde ju också vara något av djuren som inte ville sig, som tvinade bort och till och med dog. Då skulle man inte ha vetat vilken gris som var vems.

Ett annat motiv skymtade bakom männen som på söndagarna som fritidssysselsättning stod och såg på hur familjens gris

åt. Det var att de under veckan inte hann med att ägna den saken tid och intresse. Att sköta grisen tillhörde hustruns arbetsområde. Mellan hustrun i familjen och grisen kunde uppstå ett slags vänskapsförhållande, där mannen kände sig utomstående. När han var lös och ledig ville han kompensera bristen. Genom att klia grisen på ryggen med en bräda eller något annat föremål kunde han få djurets erkänsla genom ett grymt. Någon rengöring i vanlig mening utom att mocka och kasta in ett fång ströhalv bestods merendels aldrig en gris. Sin hygien fick den sköta själv.

Merendels såg mannen enbart ekonomiskt på familjens gris. Han tänkte på djurets tillväxt. I andanom såg han fläskskivorna redan hoppa i flottet i stekpannan. Det fanns benägenhet hos grannarna att tävla i att se sina grisar växa och mannen betraktade djuret som en sparbössa. Det var inte av slump man förfärdigade sparbössor i form av porslinsgrisar med en springa i ryggen. En statgris kunde trots all ompyssling aldrig konkurrera med godsets svin i den stora svingården och bli någon hundrakilosbjässe. Kunde man få den att nå upp till sjutti, sjuttifem kilo var det storlaget.

Grisens livscykel var, om man såg det ur frihetsperspektivet, en tragisk historia. Jag var som barn med min far som då brukade ett torp när han hos grossisten med smågrisar på orten, en handlare kallad Svin-Kalle, skulle köpa vårt årliga grisämne. Smågrisarna kom i järnvägsvagn från någon uppfödare som vi aldrig sett röken av. De var sex veckor gamla, den brukliga åldern för att säljas. De trängdes ännu i gemenskap i

stora lärar impregnerade av från svinlukt. Smågrisarna var vita och vackra, livliga och tycktes glada åt livet. Deras trynen med näsborrarna såg ut som elektriska stickkontakter fast det var något jag tänkte på långt senare eftersom elektriciteten ännu inte hunnit fram till oss. Mången tog sin gris i en säck och gick sin väg med den. Min far for varligare fram. Han hade en låda att ta den i.

Vid överblicken av de sexveckors smågrisarna gällde det att välja en som hade framtiden för sig. En regel var att man skulle ta en som hade ordentlig knorr på rumpen. En smågris med slokande svans ansågs inte livskraftig. När de första köparna valt dem med de knorrigaste rumporna fick de som kom senare ta vad som fanns kvar. Då den lilla pigga varelsen nått bestämmelseorten skulle den i sin avbalkning få leva livet ut. Griskätten skulle vara så trång som möjligt för att grisen inte skulle "rasta av sig". Den skulle inte komma ut förrän den dag på senhösten då den skulle föras ut på backen och slaktas.

Slakten var en grym dag. Hustrun hade lärt sig tycka om sin gris. Mannen i familjen ville sällan själv slå och sticka utan en slaktare tillkallades. Han kom klivande en morgon med sin stora kniv. Yxa skulle han få låna. Skatorna satt redan och väntade i träden. Det var som om de i förväg listat sig till vad som skulle ske. Grisen stretade mot av alla krafter. När man grep den i öron och svans och tvingade den ut till slaktbänken skrek den. Slaktarn måttade med yxhammarn mot grispannan. Han öppnade efter slaget med sin kniv strupen. Blodet forsade. Det hela gick snabbt. Hustrun stod med en hink och skulle ta emot men hon vände sig bort så mycket hon kunde. Hon ömkade sin gris som hon månat om och tyckte sig ha fått till sin vän.

När ombudsmannen i Lantarbetarförbundet Gösta Netzén och jag under andra hälften av 1930-talet började våra cykelresor bland godsens i Sörmland och Uppland, han för att agitera för organisationen bland statarna och jag för att liva upp barndomsminnen medan jag skulle skriva om dem,

kom jag att få se förhållandet mellan statarfamiljerna och deras grisar än en gång, och nu ur ett annat perspektiv. Avtalsvisterna kunde gälla inte bara bostäderna utan på åtskilliga håll uthusen. Just svinhusen var på många platser djupt förfallna. En ensam gris förmådde inte värma upp sin avbalkning. Ibland var det fråga om värvård. Djurskyddsföreningarna förhöll sig ofta passiva därför att man inte ville göra sig till ovän med godsägarna.

Det var på ett gods vid Mälaren. Det var sträng vinter. Från landsvägen förde en allé av maskstungna lindar upp till slottet. På fasaden lästes en devis i versaler: SLÅKTEN FÖLJA SLÄKTENS GÅNG GENOM DE FAGRA RIKEN PÅ JORDEN. Till vänster om vägen stod en runsten. Ur svinens synpunkt var det anrika gamla godset ett av de sämre. Och tvisten gällde just svinhuset.

Vi vek av från stora infartsvägen och tog av ner till statarbostäderna som låg i en sänka bakom herrskapsbyggningen. En förkyld statarhustru i nedkippade tofflor mötte oss då hon var på väg till grisen. Vi följde med. Till den öppnade svinstian ledde en rutten dörr in i ett hål av mörker. På kakor av frusen leghalm låg en halv vuxen gris nästan utan ben. Under den rosafärgade svinkroppen syntes fyra förtvinade lemmar. Halm och gödsel hängde fastfrusna vid vägen. Ett ordbyte utspann sig mellan ombudsmannen och hustrun.

– Du måste låta döda den i morgon dag. – Kära, vad ska man göra? Alla andra här har slutat hålla grisar. Men vi är tvungna, det är vår enda reserv. Den väger kanske femti och måste få leva ett tag till. – Döda den, befalle ombudsmannen. – Så där kan man prata när man kommer och inte vet hur något är, sa hustrun. Ombudsmannen och jag fortsatte. Kanske slutade det med en skrivelse från förbundet till arbetsgivaren om att rusta upp svinhusen. Papperet lades till handlingarna.

Det kunde enstaka gånger berättas en solskenshistoria om en gris som följde med när barnen gick ut och barnen lekte med den. Fordom hade man ju haft grisarna in-

ne i stugan. Men det tillhörde numera jul-tomtens värld. Under den tid korna hölls ute på bete om sommarn var grisen det till ensamhet och trångboddhet hårdast dömda av all tamboskapen på svensk landsbygd.

På bondgårdarna hade man ett par eller flera grisar och där var djurens villkor nog i allmänhet drägligare än hos statarna. Svinstian förlades helst lite avsidet eftersom den spred en oangenäm lukt och var tillhåll för de stora råttorna som mycket riktigt kallades svinrattor. De var ofta så stora att ingen katt vågade sig på dem. Man försökte avliva dem i väldiga slagfällor med en tung sten på locket. Råttorna försökte och lyckades ofta gnaga sig gångar in i svinstiorna och dela innehållet i mathon med grisarna som tycktes tolerera dem som sällskap.

Människan har sen urminnes tider haft mycket att tacka grisen för och mycket att gottgöra den. Lat som ett svin är exempelvis ett smädesord som är ganska malplace-rat. Grisen är av naturen ett vitalt djur. Men fångenskapen hos människan har förslöat den. Hos djuren som lever i frihet består arbetet i att skaffa sig föda. Djur i fångenskap, det gäller också djuren i en djurpark, får sin föda forslad till sig. De blir därigenom arbetslösa. Det är ett frihetsberövande och arbetslösheten inverkar menligt på både människor och djur.

Jag vill avsluta med ett litet minne som visar hur frihetslängtande svinet i verkligheten är. Jag kände som mycket ung en skogstorpärr som friköpt sitt ställe. Det låg längst i norr i storskogen där jag ofta strövade omkring. Som vuxen återvände jag en söndag för att hälsa på min ungdomsvän som fortfarande med sin hustru bodde kvar i torpet i skogen. Jag hade tagit med en halvliter konjak i ryggsäcken. Eftersom det var första gången jag hade råd ville jag bjuda på något som jag visste att min värd

skulle uppskatta.

Det var en vacker sommardag. Blåklorkorna ringde. Göken gol. Skogen omkring oss var en verklig vildmark. Vi låg ute på stugbacken i gräset och njöt av naturens skönhet tillökt med konjaken då vi fick för oss att vi skulle företa oss något ovanligt och fick idén att vi skulle släppa ut grisen.

Grisen var halv vuxen. Den hade inte varit ute i fria luften sen den köpts som sexveckors smågris och placerats i fångenskapen i en avbalkning i lagården. Den hade aldrig sett en skog mycket mindre en dyngpöl. Men den hade hela sin livslust i behåll. Som ett skott sköt den ut genom lagårdsdörren och styrde sin kurs bakom uthusen. Där fann den just den göl med flytande gödsel som den tycktes ha väntat på och vältrade sig genast i den. Pölen var så grund att den bara räckte till halva grisen. Den gris som kom upp var därför till hälften svart och till hälften vit.

Grisen stack till skogs. Vi förstod att det skulle bli svårt att fånga den. I detsamma steg hustrun ut från stugtröskeln. Hon hann uppfatta en glimt av grisen, som hon varit rädd om som om sin ögonsten. Hon misstänkte mig. För första gången fick jag höra vad jag var värd.

Vi karlar satte av in i djupa skogen för att försöka hinna fatt fången. Vi såg ömsom en svart och ömsom en vit gris alltefter som den rusade än åt ett håll och än åt ett annat. Efter långt om länge lyckades vi gen-skjuta den vid ett berg.

Vi fick den att vända, och när den närma-de sig uthusen tycktes den ha glömt att den nyss varit en vild gris. Den fogade sig i att åter linka in i sitt fångelse. Där skulle den komma att förbli inburad livet ut.

Det var en fredens söndag. Vildmarken ångade. Ordningen var återupprättad. Människor och djur hade intagit sina vanliga platser.

The *statare* and the pig

From the mid-18th century until 1945, manor farms and other large agricultural undertakings in Sweden contracted workers (*statare*) for a year at a time and, in addition to a small cash wage, gave them free housing and fuel, plus a variety of agricultural produce—especially grain and milk. The *statare* were usually able to fatten one pig each in the course of the year. That pig was their only domestic animal, and after it had been slaughtered, at Christmas time, the meat had to last for twelve months.

The *statare* would buy six-month piglets from

breeders and vie with each other, more or less openly, in fattening them up. It was uncommon, however, for pigs to reach more than 70 or 75 kg, because there was not much swill available and the sties which the employers provided were seldom in good condition.

The pigs were looked after by the *statare* wives. The men had no time during the week, but on Sundays they would go to the sties and take a look, scratching the pigs' necks and dreaming of the pork to come.

Husdjurens Bellman

Om getter och getskötsel

Eva Fägerborg

Fjärde geten hette Vit.

Den var känd för sin aptit.

Illustrationer ur Einar Norelius bok *Petter och hans 4 getter*.
Nybloms förlag AB, Stockholm 1984.

Geten är ett djur som alla har en åsikt om. "Husdjurens Bellman" har myntats av husdjurskonsulenten Erik Sjödin och getens kynne är också ett kärt tema för besvararna av Nordiska museets frågelista *Getavel*, där det bl a frågas vad man ansåg om getter. I uppteckningarna avspeglas tydligt en ambivalent inställning.

"Vad man ansåg om getterna? Högst beroende på omständigheterna. Då man höll på att svälta ihjäl så liknade de väl sagans fe. Då man hade gott om mat började de väl

likna den ondes anhang (---). Det som dömde dem slutgiltigt var nog att nackdelarna besvären med dem var större än nytan då man hunnit så långt att man började kunna väga för- och nackdelar i kronor och ören." (EU 42061.) Vad var det då som var så besvärligt med getterna? Följande citat ger en god sammanfattning: "Nackdelarna bestod i deras förmåga att ställa till ofog, äta sönder skog och buskar, hoppa över eller krypa genom stängsel och äta upp inhägnad gröda, samt deras medfödda, obotli-

ga envishet. Likaväl måste man erkänna att man många gånger haft roligt åt deras upptåg." (EU 36955.)

"Alla visste berätta om vad besvärligt djur geten var, så gott som omöjlig att hålla inom hägnad. När bonden trodde sig ha uppsatt nog hög hägnad och gladd sig över att ha djuren inom sitt beskärda getabete såg han med förskräckelse huru en get ändå äntrade hägnaden och stod geten som en gymnast på gårdsgården och brakte liksom hånande." (EU 34455.) Denne upptecknare är inte sen att anse geten som ett skadedjur. Han fortsätter: "Men djuret har ett livligt temperament och tomt gott förstånd och går i god tävlan med Hin Onde, varför detta djur också i Bibeln blivit satt som symbol för det onda, det utstötta, och getabocken som symbol för Djävulen själv, högt dyrkad av onda makter, t ex Tor. Och Skansen odlar avarten av gudsdyrkan genom att till varje jul en massa tillverka och låta sprida i svenska hem denna getabock av halm."

En mer nyanserad bild ges i följande citat: "Gätterna är mycket känsliga å förståndiga djur, är man snäll å venlig mot dem, så följer di en lika bra som en hund, men är man ålak emot dem då är det best att akta sig för dem." (EU 34451.)

Förekomst och skötsel

Från att ha varit ett vanligt husdjur var geten vid förra seklets slut en sällsynthet på många håll. Under 1800-talet hade getskötseln avtagit betydligt, bl a beroende på utökad odling och förbud och inskränkningar beträffande skogsbetet. 1876 och 1885 kom förordningar om inskränkning av betesrätten på ohägnad mark. Det förekom också att stora markägare som skogsbolagen förbjöd sina arrendatorer att ha getter (EU 34535). Getens livsrum krymptes från flera håll. Stigande levnadsstandard och svårighet att skaffa arbetskraft till vallning bidrog också till minskningen. På de fyrtyo åren mellan 1865 och 1905 halverades antalet getter i landet från 133 000 till 66 500.

Just denna tillbakagångsperiod avspeg-

las väl i de uppteckningar som utgör huvuddelen av källmaterialet till denna uppsats, nämligen svar på Nordiska museets frågelistor om getskötsel. De är den tidigare nämnda lista 105 Getavel, som sändes ut 1947, och specialfrågelista 170 Mjölknings av får och getter från 1944. Den tid uppteckningarna omspänner är 1800-talets sista decennier och 1900-talet.

Geografiskt fördelar sig de drygt hundra svaren på Nm 105 enligt följande: Närmare en fjärdedel (23 st) har sänts in från Småland, som i materialet gör skäl för namnet Getapulien. Fö är svaren tämligen jämnt fördelade över hela landet, med viss övervikt för Skåne (13) och Västergötland (8). Av de drygt åttio svaren på sp 170 har de flesta kommit från Lappland (13 st), Småland (10) och Dalarna (8).

Längst behöll man geten i skogsbygderna, inklusive Nordsveriges fåbodområden. Så länge man drog till fåbodar med kreaturen fanns getter naturligt med i bilden, både på sätern och hemma på gården. Med korna borta var det getterna som levererade färskmjölk till gårdshushållet. Getter togs också med som mjölkdjur vid höbärgning på avlägsna myrar och slätterängar. Även samerna höll getter, som vintertid inackorderades hos bofasta.

Förutom i fåbodområdet fanns getter i andra skogstrakter, bland fiskarbefolkningen i skärgårdarna och i områden där åkerbruk och nötkreatur ej expanderade så snabbt. I landets södra delar var det framför allt småbrukare, torpare och backstugusittare som höll getter. I uppteckningarna är uttrycket "fattigmans ko" legio, de beskrivs som outhärliga för fattigt folk och "det nyttigaste husdjuret småbrukare kunna hålla" (EU 26193). De var billiga i inköp och billiga i drift - beteckningen "lättfödda" återkommer ständigt. Det är just anspråkslösheten beträffande foder som framhålls som getens största fördel. Den höll till godo med vad som helst i växtväg: hö och gräs av alla de slag, olika sorters löv, tallris, ljung, lavar och rotblast allt efter tillgång. Ofta fick de köksavfall. Tidigt på våren, så fort det fanns något ätbart, släpptes de ut. Hur

Gumma med sin get. Striberg, Nora socken i Västmanland. Foto G Heurlin.

sedan betesgången ordnades varierade mellan olika landsdelar och sociala miljöer. De riktigt fattiga kunde leda sin get på dikesrenar och banvallar. "Var geten står så gnager hon", sade man. I många fall tjudrades geten. På fåbodarna vallades getterna tillsammans med korna och de som hölls hemma gick på skogsbete i närheten av gården. Ofta fanns en skällget i flocken, "en gammal anständig getmadam". Även killingar kunde förses med en liten skälla eller pingla. I Dalarna förekom ett utarbetat system med turvis vallning mellan gårdarna. På andra håll svarade anställda vallhjon för arbetet.

Bodde man i närheten av vattendrag med öar och holmar var dessa utmärkta betesplatser som varken fordrade stängsel eller vallhjon. Skogar och hagar var annars de naturliga betesmarkerna, så länge skogen

inte hade något större ekonomiskt värde och så länge man stängslade noggrant. För att hindra getterna att ta sig in på förbjudet område användes olika typer av mekaniska hjälpmedel. Dessa hinderdon var vanligast i landets södra delar. Hällor, klavar, ok och klumpar är några exempel som användes på getter såväl som på övrig boskap. En halländsk meddelare beskriver hur metoderna använts alltefter getens benägenhet att hoppa:

"Var den litet ohang bar den en träklamp om halsen med 3 pinnar i klampen. Den kalltes halsklamp, men de djur som vore värre finge släpa på fotklamp. Det var en träbit sådär en 30 cm lång som var fäst i en repstump, för det var håll i bitens ena ända. Då klampen skulle användas anbringades repet om den ena framfoten. När djuret gick släpade klampen på marken och när

den var rätt tung skulle den hindra geten från att hoppa.

Så användes 'hällor' av bastrep, som fästes om två fötter, men vanligast så: en framfot på ena sidan men bakfoten på den andra. Vad djuret riktigt ohangt blev det korshållat. Då sattes det på två hällor, men de gick i kors, så att alla fyra benen voro hållade.

Man 'hasband' dem med. Då toge de ett tygband eller stark sno o drog åt om halsen (å bakbenet) så hårt, att benet somnade å geten fick värre vid att flytta sig." (EU 34830.)

Getterna inhystes vintertid i särskilda gethus eller – vanligen – i en avbalkning i ladugården. Hade man ingen ladugård kunde ett enkelt skjul få duga. I södra Sverige hände det att getterna fick gå ute mil-
da vintrar.

"Förr i tiden fans inga raser, utan den har kommit med den nyare tiden, och de raser som jag har hört talas om har endast varit sk 'Sannenras', några andra raser har jag ej hört talas om." (EU 34970.)

De getraser som förekom var svensk lant-
ras och Saanengeten, som härstammar från Schweiz. Lantrasen finns i flera färger, med eller utan horn, och det är också uppgifter om utseendet som ges som svar på frågan om raser. Ofta hoppar man över frågan alldeles. Lantras, jämtlandsgöt, Saanenget (eller "sanna-göt") nämns ibland. Saanengetterna sades mjölka bättre, men de behövde också kraftigare foder. Från Blekinge omtalas stägget och gräsget. (EU 26041.)

Getterna betäcktes på hösten och födde efter fem månader en eller ett par killingar. Uppgifterna om hur många getter en bock betäckte är synnerligen skiftande, från några få till ett 60-tal. Bockar som inte skulle användas till avel kastrerades ofta. Då blev köttet också mer välsmakande. Killingarna fick ibland dia modern ett tag, men i de fall getmjölken måste tillvaratas till människoföda använde man dihinder av olika slag. En metod var att helt enkelt stänga killingen från modern. I andra fall

Gethus i Bastubodarna. Offerdal, Jämtland. Foto Gustav Ränk.

satte man kavlar i munnen på killingen.

Mjolkning av geten kunde försiggå på flera sätt. En metod var att mjölka från sidan, som när man mjölkade kor, sittande på en låg pall eller på knä. Ett annat sätt var att stå grensle över geten, vänd mot dess bak, vilket gett upphov till följande gåta: "6 ben i backen, 1 rumpa på nacken, 5 dra i en". (EU 34830, Halland.) Ett annat sätt var att kasta omkull geten. Då slapp man besvär med den långa raggen.

Den nyttiga geten

I Sverige har getter främst hållits som mjölkdjur, men även köttet, skinnets, raggen och hornen har kommit till användning. Vilka delar av djuret som utnyttjats varierar alltefter region och social miljö.

Den feta och kraftiga getmjölken var det ojämförligt viktigaste utbytet. Hur mycket en get mjölkade per dag växlade naturligtvis beroende på bl a foder och årstid. Uppgifterna varierar från en till uppåt sex liter. Det vanligaste tycks ha varit kring tre liter. I fattiga familjer gick all mjölk åt i det dagliga hushållet, till matlagning och att dricka, ren eller utblandad med vatten. De som hade ett överskott gjorde ost och i norra Sverige kokade man även mese av vasslan. Getosten ansågs överlag som en lækkerhet. I

Lappland lade man den i kaffet. Mjölken i sig var däremot inte så god, den smakade fränt tyckte många. Andra fann den väl så god som komjolk. Getmjölk användes ofta som kaffebrädd. Dess hälsobringande effekt omvittnas i de flesta uppteckningarna. Speciellt bra fungerade den mot "bröstsjuka". På en del håll höll man därför getter enbart av medicinska skäl. I uppteckningarna finns ett par uppgifter om att man i städer gick runt med en get och levererade spenvarm mjölk till sjuka och klena personer, direkt i kundernas muggar. Tilltron till getmjölk som botemedel bottnar i getens välkända motståndskraft mot tbc. I tider då den fruktade lungsoten skördade många offer gav getmjölken hopp om att på ett enkelt och billigt sätt undvika – och även bota – sjukdomen.

Att tillverka getsmör var inte så vanligt,

men det förekom. Smöret blev vitt till färgen (beroende på att getmjölken inte innehåller karotin) och enligt många mening inte så smakligt. Om man färgade det med några droppar morotssaft kunde det dock inte skiljas från kosmör, berättar en meddelare från Hälsingland. Från Lima i Dalarna finns en notis om att getsmör endast användes vid skinnberedning och färgning.

Uppfattningarna om getköttet är synnerligen skiftande. En jämtländsk meddelare skriver att de flådda kropparna efter nyfödda killingar slängdes på gödselhögen. "Det sades visserligen att en och annan herrskapsfamilj tillvaratog killingkropparna till mat, men allmogen ansåg sådant med avsky." (EU 34616.) Andra hävdar att köttet är välsmakande, särskilt då av unga djur. Ofta jämförs getkött med fårkött och får betyget "sämre", men uppgifter om att det

Knaver sätts på en killing som dihinder. Arjeplogs socken i Lappland. Foto Ossian Olofsson.

värderades lika förekommer också. Djur som slaktades vid brunsttid gav man brännvin att dricka för att köttet inte skulle ta smak.

Getskinnet hade många användningsområden och var högt värderat. Med raggen kvar blev det till åkfallar, täcken och pälsar. Av garvade och beredda skinn tillverkades klädesplagg som tröjor, byxor, förskin, västar, handskar och skor. Skinnen kunde med omsorgsfull behandling bli lent och mjukt som silke. Bockskinnsbyxor var nästan outslitliga. Småsaker som väskor och plånböcker gjordes också av getskin. Skinnen var det bästa på hela geten, sägs det från Västmanland, och från Småland finns uppgifter om att bönderna mest höll getter för skinnets skull.

Om raggens nyttighet är meningarna delade i materialet. Likaväl som den inte tillvaratogs för att den var sträv, så kunde den anges som huvudskäl för att ha getter. Raggen kardades ihop med fårull och användes

till vantar och raggsockor. Dessa plagg var kända för att hålla värmen även när de blev blöta, och var därför särskilt lämpliga vid fiske och skogsarbete. ”Ju surare vantarna blev desto varmare blev de.” (EU 34527.) Tjocka raggsockor kunde man ta om gå ut i snön med utan skor. Raggen klipptes en eller två gånger om året, vår och/eller höst.

Även hornen kunde tillvaratas och omvandlas till blåshorn av olika slag, klädhängare, prydnadssaker, handtag och skaft. Bekanta är hornsuggorna, de grova borstar som användes vid rödfärgning och tjärstrykning och som ofta hade bockhornskaft. En uppgift från Lappland anger att hornen användes till limkokning tillsammans med renhorn. Enstaka uppgifter finns också om horn som råvara vid tillverkning av skedar, snusdosor och andra småsaker.

Spillning och talg anges – om än inte så ofta – som andra nyttigheter.

Rällsjö Anders med bocken Herbert. Rällsjöbo, Bjursås socken i Dalarna.

Foto ink. 1954 från L Bengtsson.

Mjolkning av getter, Älvdalens socken i Dalarna. Foto Ola Bannbers 1929.

Getter för tur och trevnad

"Av alla husdjur vi har är geten den mest förståndiga." (EU 46223.) Getterna omtalas också som roliga, lekfulla och tillgivna som hundar. Att hålla en eller ett par getter som sällskapsdjur och lekkamrater till barnen var därför inte ovanligt. Det förekom också att gamla människor höll dem som sällskap i ensamheten. Pojkarna kunde roa sig med att reta bockar, "vilket lättade tråkigheten på landsbygden i hög grad". Ett populärt pojknöje var också att köra omkring med bockar. "I min födelseby Moflo var vi tre trettonåriga pojkar som hade var sin storbock, och dem hade vi tämt till riktiga körhästar, och det sades att det var en vacker syn när vi alla tre kommo körande efter varandra." (EU 34535.) I viss utsträckning har getter och bockar verkligen använts som dragare till småkörningar av olika slag, och i flera uppteckningar från Sydsverige nämns invalider som körde med getter.

Bock eller getter i ladugården har ansetts ge skydd mot tbc, vara fruktsamhetsfrämjande och lyckobringande i största allmän-

het. Det ojämförligt främsta sekundära användningsområdet har dock varit att hålla bock i ladugården för att förhindra att korna "kastade", dvs födde fram ofullgångna foster. Kastningssjukan, som är mycket smittosam, var med rätta fruktad då den förorsakade stora ekonomiska förluster. Man ville inte heller använda mjölken efter kor som kastat, då man trodde att även människor kunde smittas och få "ondulantfeber". (EU 35100, Småland.) Botemedlet mot smittosam kastning var helt enkelt att ha en bock i ladugården, antingen lös eller bunden. Det var den fräna lukten som ansågs vara verksamt mot sjukdomsbacillerna. I några uppteckningar avfärdas detta som vidskepelse, medan andra meddelare säger att de själva varit med om att medlet hjälpte. Intressant nog var det huvudsakligen på större ställen som herrgårdar, prästgårdar och hos välsituerade bönder som man hade bock i ladugården mot kastning. När frågelistan besvarades förekom bruket ännu på sina håll i södra Sverige. Helt borta är det

inte i dag; från Ångermanland finns färska belägg, med förklaringen "om det kommer in nåt fanskap så får han det först". Här gäller det inte direkt kastning, utan skydd i allmänhet. Bakom tankegången kan syndabocksteorin spåras. En värmländsk upp-tecknare är inne på samma banor när han skriver: "Kreaturen höll sig friskare sades det, om det nu var något i det, eller kanske man trodde att sjukdom fäste sig på bocken liksom israeliternas syndabock drog in i ödemarken med folkets synder." (EU 35174.) Merparten av nutida ladugårdsboc-kar eller -getter hålls dock som ett slags maskotar, som ett trevligt inslag bland nötkreaturen.

Pillerilla och Hornpelle

Tulleri, tulleri bockahorn
getterna gå i prästens korn
Sanna Älsta, Broka Bälsta
Mi-get och Di-get
o Lelle Bocken han kommer dackane ätter

Getterna hade ofta namn. I den ovan citera-de visan från Halland (EU 34830.) förekom-mer Broka, som var ett av de allra vanligas-te, och exempel på hur utseende och färg togs som utgångspunkt vid namngivning-en. Andra sådana namn är Blåtoppa, Gri-ma, Teppla, Sköna, Lilja, Duva, Vita, Blän-da, Grälla. Getens personliga egenskaper låg till grund för namn som Spritta, Rara, Sluga, Snälla, Fina, Tossa, Hoppa och Lura. Det mycket vanliga Docka kan kanske av-se både utseende och temperament. Trillalip-pa, Pillerilla och Krusidulla kan man också lätt föreställa sig. Fö användes gärna kvin-nonamn som Stina, Britta, Kajsa, Sara, Li-sa, Maja. Det i särklass vanligaste namnet på bockar tycks enligt uppteckningarna ha varit Pelle, med varianterna Petter, Pelle Bock och Hornpelle. Max, Krax, Jeppe, Tröls, Ragge, Jöns, Jakob, Johannes, Svan-te, Långskägg, Fräsut, Tor, Frej, Farao och Lusifår kunde de också heta.

Det var långtifrån regel att getter och bockar hade namn. Från ett par ställen i Lappland anges att det enda som förekom var att man ropade "Tjuvget" efter dem.

Geten till heders igen

Getskötseln har under 1900-talet blivit en alltmer marginell företeelse. Antalet djur har minskat drastiskt, med undantag för krisåren under första världskriget. 1917 fanns över 135 000 getter i landet, men re-dan tio år senare var antalet nere på 1905 års nivå. Vid räkningen 1956 nåddes bot-tenrekordet 3 856. Efter att ha varit så gott som avskaffad har getskötseln på senare år kommit igen, om än i liten skala. Vid den senaste räkningen 1978 hade getantalet stigit till 6 600 och i dag finns uppskatt-ningsvis cirka 10 000 djur. Någon rikstäc-kande getstatistik förs inte längre.

De senaste årens uppsving betyder emel-lertid att det nu finns getgårdar eller get-farmer spridda över hela landet, med ett kärnområde i Jämtland och Ångerman-land. Dessa getgårdar producerar ost och mese för avsalu. De nya getägarna kan sä-gas utgöra en rest av "gröna vågen" från 1970-talet. Ofta är de inte ursprungligen bönder, utan människor med borgerliga yr-ken som valt en ny livsform med "livskvali-tet" som ledstjärna. Den nutida getskötseln har därmed fått ett ideologiskt inslag, fjär-ran från 1800-talets verklighet där fattig-mans ko för många betydde möjligheten att hålla nöden borta.

Att hålla getter innebär mycket arbete och kräver kunskaper på många områden. Man måste behärska avel och skötsel, kun-na konsten att tillverka goda ostar och – inte minst – kunna marknadsföra osten. Dagens getbönder utbildar sig genom litte-ratur och kurser. En av den moderna get-skötselns främjare, Erik Sjödin, började anordna kurser i början av 1970-talet i Ångermanland. Dessa och andra kurser är en väg till målet att utveckla getgårdarna till effektiva och bärkraftiga småföretag i glesbygden. Med geten som bas skapas en ny nisch i vår moderna ekonomi. Även ur den aspekten är fattigmans ko en mycket avlägsen företeelse.

Vid Öjän i Hammerdal, Jämtland.

Källor

Otryckta

Svar på Nordiska museets frågelista 105 Getavel, 1947, samt specialfrågelista 170 Mjolkning av får och getter, 1944.

Muntliga uppgifter från distriktsveterinär Karl-Erik Hammarberg, Hudiksvall.

Nätterqvist, Ylva: Geten – fattigmannens ko (Se-

minarieuppsats). Institutet för folklivsforskning vid Stockholms universitet ht 1971 (stencil).

Cornell, Bodil: Getskötseln i Sverige i går, i dag och i morgon. Lantbruksnämnden i Jämtlands län (stencil).

Tryckta, se s 211.

Goats and Goat Farming

The Swedish title of this essay refers to the temperamental character of the goat, which itself is a favourite subject of informants replying to the Nordic Museum's questionnaires on goat farming. The source material for this essay consists mainly of answers to these questionnaires: No. 105 *Getavel* from 1947 and special questionnaire

No. 170 *Mjolkning av får och getter* from 1944. Between them they cover the years from the closing decades of the nineteenth century up to the 1940s.

The goat population of Sweden was decimated during this period, due partly to prohibitions and restrictions on forest grazing, the bringing of new

land under the plough, investment in beef cattle, rising living standards and a shortage of manpower for herding. Between 1865 and 1905, the number of goats in Sweden was halved, falling from 133,000 to 66,500.

The goats were kept longest in forest communities. In the shieling areas of northern Sweden, there were goats on every farm. In summer time they would either accompany the cows to the shieling pastures or else be kept at home on the farm to supply the family with fresh milk. In the southern parts of the country, goats were mainly kept by small holders, crofters and landless farm workers. The goat is generally referred to as "the poor man's cow".

The biggest advantage of the goat was its modest feeding requirements. It was easy to feed, people said, and it would eat any kind of vegetation. Goats were often given inferior hay, leaves of different kinds, pine twigs and food scraps, depending on what was available. They were put out to grass as soon as the snow began to melt.

Grazing arrangements varied from one region or social setting to another. The very poor could lead their goats along the banks of ditches or keep them tethered near the cottage. Otherwise woods and wooded pastures were the natural

grazing grounds. In this case a goat herd or reliable fencing was needed to keep the goats from straying. In the south of Sweden, mechanical aids were often used to prevent goats from jumping, crawling and climbing.

Goats in Sweden were mainly kept for their milk. Their skins, hair, meat and horns were also made use of. Goats were also used as playmates for children and as draught animals for outings and for carrying light loads. Until quite recently, it was customary for a billy goat to be kept in the cowshed to prevent and cure the epidemic slipping of calves by the cows.

Goat farming had almost disappeared in Sweden by the mid-twentieth century, but in recent years it has been revived in the goat farms established for the commercial production of cheese. Today's goat farmers are partly a relic of the "green wave" of the 1970s, when many people abandoned urban life in order to live closer to nature in the countryside. Courses on efficient goat farming and cheese making are organized in the provinces of northern Sweden with the largest goat population. Instead of being the poor man's cow, the goat is now the base of efficient, viable small-scale enterprise in sparsely populated rural areas.

Landsbygdspojkar och husdjur

Ulla Lindström

”Lindan (åkern) med havre var farfars ögonsten. Den var inhägnad med en fin gärdesgård. Fåren hörde till kvinnornas område. En gång, när farfar kom hem från skogen med konten på ryggen och yxan i handen, fick han se att de åtta fåren hade brutit sig in i havren och trampade vilt omkring. Farfar stannade inte utan gick direkt in till fåren, tog fast dem en efter en och nackade dem med yxan. Sedan bar han ut kropparna, staplade upp dem vid brunnen och stängde till om åkern. Därefter gick han in och berörde aldrig händelsen med ett ord.

Korna var framstående personligheter med helt olika karaktärer. Skällkon Lille var mycket klok. Hon var elak, men vis. Hon var att lita på. Med förtjusning minns jag också Stjärna, Rosa och Elin. Sistnämnda var döpt efter tant Elin i granngården. Båda var generösa och omtänksamma.”

Skall berättelsen om farfars havreåker uppfattas som ett antikt ödesdrama, vikingadåd eller pedagogiskt handlande? Att det barn som upplevt den här historien, vars udd riktar sig mot de slarviga kvinnorna, har mycken vänlighet till övers för kor är tänkvärt.

”När vi inte hade tupp – det hände någon gång – så var det alltid en höna, som uppträdde som tupp och ställde sig på gödselstacken och försökte gala. Och gol väldigt hest. Det var ganska märkligt det där. Rätt spännande.

Det var en upplevelse för barn, när kycklingarna kom. Vi hade olika sorter. Vi hade vit leghorn och så var det en spräcklig sort. Särskilt tupparna blev vackra. Då jämförde

man med påskkort, men de här var ändå vackrare.

De skitade ner också. Det var ganska skitigt. Det var inte lukten, den vande man sig vid. Men det där, när de kom lösa och kraf-sade och förstörde och kunde göra vad som helst egentligen. På höstarna sprang hönsen lösa. I synnerhet när det regnade, och det kom upp daggmask var de bra. I Bohuslän förekom ett talesätt ’Nu är det väder för hönor och stenhuggare’. När det var frost kunde stenhuggarna inte göra någonting med graniten. När det regnade, var det väder för hönor och stenhuggare.

Hönor och tuppar hade aldrig några namn.”

Hur kontakter med djur kan utveckla karaktärsegenskaper och också ge en användbar psykologisk kunskap kan många vittna om. I en mängd frågelistsvar, som berör barndomen, kommer det fram uppgifter om hur pojkar har betraktat en del djur som vänner och andra som fiender eller som blott och bart mat eller ekonomisk tillgång. I en del fall har djur oreflekterat använts som leksak.

Man kan betrakta frågelistor och svaren på dessa ur många aspekter. En erfarenhet som många, som har studerat ett sådant material, har gjort består av någon form av frustrationsupplevelse. Man vill veta mer om någonting som antyds eller kontrollera en uppgift. Vetskapen om att meddelaren inte längre är i livet eller att andra tekniska hinder finns, leder inte så sällan till en förlamande känsla av hopplöshet. Det är därför skäl till att påpeka att ett utomordentligt värde ligger i att använda uppteck-

ningar som incitament till vidare undersökningar, dvs som en slags slagruta att komma vidare. Så har också förf. gått tillväga vid den här framställningen. Inspirationen till frågeställningarna har till stor del hämtats ur de landsomfattande uppteckningarnas värld, fördjupningarna har kunnat möjliggöras genom att fyra manliga etnologer, som vuxit upp på svenska landsbygden vid slutet av 1920-talet och början av 1930-talet, ställt upp till omfattande intervjuer. Det har lagts vikt vid att redovisa vad etnologer, som har vuxit upp i närheten till djur, gärna talar om. Det rör sig om "frysta" och samtidigt bearbetade minnesbilder. Etnologerna vet att man skall kunna bevisa och belägga sina uppgifter. Man är utomordentligt medveten om att riskera att få frågor om Var? När? Hur?. Det är därför möjligt att gå direkt på andra områden som t ex det psykologiska.

Under den tid som här har bearbetats fanns det fler barn på landsbygden än i städerna och gårdarna hade många olika husdjur. Däremot var tillgången på vilt, som t ex älg och rådjur inte så allmän som i dag. Människan med sina husdjur präglade landsbygden på ett helt annat sätt än nu. Överallt, där människan går tillbaka, kommer det på 1980-talet mängder av vilda djur.

Den barndomsvärld som intervjuerna frammanar är inte en avgränsad och skyddad barnkammarvärld eller halvförbjudna pojkestrecks bragder, utan en värld, som sammanfaller med de vuxnas. Man fick tidigt uppgifter, man var tvungen att anstränga sig och man drog slutsatser. Djuren var en sorts utmaning på vilka man kunde pröva sina krafter, både de kroppsliga och de andliga. Omvittnat är att djuren hörde till nöjeslivet – både de tama och de vilda. Barnen var omgivna av bekanta djur till ett överskådligt antal. De kunde ofta namnen på djuren och kände till karaktärerna och de lärde sig grundligt att djur är individer. Stora, lugna djur som kor och hästar är bra för barn. Dessa djur är tänkande varelser och ger en sorts grundtrygghet. Barn lär sig genom djuren människans plats i det biolo-

giska sammanhanget. Grundtryggheten hör samman med den naturliga kunskapen om bl a betäckning, födslar och slakt. Djur och människors karaktärer är ofta lika. Där kor gick lösa såg man alltid vem som var ledarko. Däremot fanns det aldrig ledarfår. De minst personliga husdjuren var fåren. En del höns hade speciell värdighet. Ofta var det de litet äldre hönsen.

Den som hade djur riskerade inte så lätt att behöva svälta. Man hade alltid mat och man kunde byta den mot tjänster.

Man kan lära sig tillgivenhetens villkor att ge och ta genom umgänget med djur. Det är viktigt att vara snäll, men ej slapphänt mot djur. En kardinalsynd är att låta ett djur törsta eller stå i solen. Man måste vara tuff mot djuren, annars tog de herraväldet. Ansvar för djuren kunde leda till en psykisk kraftmätning. Om mäns bundenhet till hästen, den trogna arbetskamraten, lärde sig barn mycket på landet. När hästen Elsa t ex vid hög ålder, måste sluta sina dagar, så försvann fadern ensam för flera timmar till skogen.

Pojkar fick hjälpa till med djuren, så fort de kunde. Var man så stor att man kunde sätta grimman på en häst, så hade man kommit en bra bit på väg. Ofta kunde drängar pröva barnets förmåga litet för tidigt, med besvikelse och smälek som följd. Att inte klara en uppgift var inte roligt.

På Öland fick en sex års pojke börja hjälpa till med mjölkningen av 25 mjölkkor. Regelbundet på sommaren och mera sällan på vintern. Man började kl 5.30 och skulle vara färdig till 7.30, då mjölkskjutsen kom.

Man producerade mycket av maten på gårdarna. Året hade sin speciella rytm med djuren. På våren hade man kalvar och lamm för betesgången, några på sommaren. På hösten var det nötslakt och till jul grisslakt. Det var ett stort arbete att föda upp kalvar och de slaktades, när de behövdes till hushållet. Höns slaktades helst på hösten. Konservering av kött var ett omfattande arbete. Människor och kreatur var magrare om våren. Det såg man tydligt.

”Far berättade ofta om hästen Max, som var ardenner och den största hästen på Öland. På något sätt hade han förstått att det fanns en bonde, som inte var så omtyckt. Ofta slet han sig och lyfte av grinden till den bondens ägor och ställde till. En annan ardenner, som hette Dockan, hämtade jag ofta från betet. Hon var envis och ibland gick det inte att få hem henne. Då fick nog far gå. Hon var en personlighet och bra och lättkörd i arbetet. Det var endast när det gällde fritiden som hon krånglade. Hon tyckte mycket om att vara i en speciell hage. Och när hon hade fått för sig att hon inte hade varit ledig tillräckligt, så var hon besvärlig. Somliga hästar mutades med minttablett Strong före avfärden. Det var drängen som gjorde.

En gång fick vi ta in ett lamm i köket och mata det med nappflaska. Det hade visst hänt något med tackan. Vi vallade fåren på våren. Börjar får att gå över hägnader, så är de omöjliga att hålla. Mitt arbete var att hålla reda på fåren. När jag vallade fåren på dagen, hade jag alltid en bok med mig och det hände att fåren gav sig iväg. Då hade man god hjälp av en hund, som man hade i band till dess man behövde den. Det var inte något särskilt roligt jobb. Vallhunden fick också vara med och hämta hem korna. Jag minns särskilt en som var en personlighet. Det var en västgötaspets, som hette Vicke. På natten sov han i lagården, men annars fick han vara inne, till och med i köket. Så pålitlig var han. På sommaren hade Vicke koja under en kastanj. En gång, när jag kom hem från skolinackorderingen, så fanns han bara inte. Ingen hade vågat tala om det för mig.”

Det var inte så vanligt, som man kanske tror i dag, att ha hund på landet förr. Många pojkar önskade sig hett en hund, men eftersom djur måste göra rätt för sig liksom människor, så fanns det inte utrymme för ett sådant djur, såvida man inte behövde en vallhund eller jakthund. Sentimentalitet fick man vara försiktig med. Det gällde att vänja sig vid villkoren.

”Jag fick ofta märka kalvar i oronen. Man hade ju tyckt hemskt mycket om den för-

stås, när han står där på sina darriga ben, alldeles våt, när han har kommit ut och så snabbt hämtar sig och suger på ens tumme. Sen några veckor efteråt, så sätter man ett klippis i örat och så skickade man iväg honom till slakteriet. Det kändes inte så särskilt roligt. Men det var tydligen sådant som barn fick vänja sig vid hela tiden.

Slutsatsen är den enklast tänkbara. Var och en gjorde det han förmådde. Ta hand om en kalv och skicka till slakteriet. Det var ju ganska enkelt. Man fick vänja sig vid ganska tuffa tag. Det var en uppfostran.”

Att leta efter ägg, som hönsen hade gömt, var även pojkers göra. Sådant arbete förde ofta till krypjakter under loggolvet. Där upptäcktes en aldrig glömd fascinerande värld.

Fram till mitten av seklet bodde det fler barn på landsbygden än i städerna och de flesta hade kontakt med djur. De här ovan citerade intervjuerna hänför sig till förhållanden i Skåne, Blekinge, Öland, Bohuslän och Dalarna.

Följande skildring är hämtad ur en uppteckning skriven av en sagesman, som var född 1901 i Vilhelmina socken i Lappland.

”År 1901 då jag föddes fanns sex gårdar i Lövberg med 38 personer. Byn fortsatte emellertid att utvecklas så att 1925 fanns 13 gårdar med 75 personer. Befolkningstallet har sedan gått ned mycket kraftigt. År 1975 är det 17 familjer i Lövberg, men sammanlagt endast 26 personer. På 1920-talet fanns i Lövberg 12 hästar och 70-talet kor. Nu 1975, finns ingen häst i byn och endast 7 kor.

Min fader Erik Eriksson var född den 17 maj 1861 i Yxsjön i Åsele socken. Men 1867 flyttade hans föräldrar till Lövnäs i Vilhelmina socken. Det var under de svåra svagårerna. Min pappa var då sex år, men av svälten var han så svag, att han icke kunde gå över golvet utan stöd av en stol. Sedan flyttade farfar till Bångnäs, men där var han endast till 1872 då han flyttade till Lövberg.

Mina morföräldrar flyttade till Malgonäset, som hör till Laxbäcken, och blev nybyg-

gare där. Till en början bodde de under ett träd tills de hunnit bygga upp en stuga åt sig.

De hade åtta barn varav mor var äldst. De var mycket fattiga och mor fick redan vid åtta års åldern fara ut och försöka tjäna sitt uppehälle, först som 'Bånsytar' (barnpiga) och sedan som bondpiga.

Jag föddes i en stuga, som uppfördes 1856.

Vår stuga var uppförd av rundtimmer med tre rum. Det största rummet, var mycket stort och det enda, som användes dag och natt. Sedan huset byggts, hade väggarna täljts utan och invändigt. Hur stort huset var, vet jag inte. Det revs nämligen 1910, då far hade byggt opp nya byggningen. Men mycket stort var det, eftersom vi rymdes tio personer där och alla sängar och ibland hyvelbänken och långa tider vävstolen. Och jag har icke minnet av, att vi hade det trångt på något sätt. Jag tyckte att det alltid var gott om utrymme.

Grunden utgjordes av på marken lagda stenar och skifferhällar, som det fanns gott om i berget ovanför gården. Under golvet grävdes upp en stor nära mansdjup (omkring 2 m) grop, som blev potatiskällare. Jorden från denna grop lades mot grunden ända upp till timmerstockarna. För att timret icke skulle ta röta av jorden lades ett lager näver mot stockarna, så att jorden icke skulle komma i direkt beröring med stocken. Detta arbete kallades 'att fastskål'. Men även utvändigt lades en jordvall, som täckte hela stenfoten. Allt detta var för att hindra att kylan trängde in i huset.

Ett utmärkande drag hemma men även hos andra nybyggare var, att barnen redan tidigt sattes in krävande arbeten. Man litade på oss, att vi skulle klara det. Och vanligen gjorde vi det också.

Vi hade i Lövberg 15 mil till landsvägen, som slutade i Vilhelmina samhälle. Först 1954 kom vägen fram till byn. Under hela min uppväxttid tills jag 1918 lämnade byn var avståndet till vägen detsamma. År 1918 kom järnvägen fram till Vilhelmina samhälle.

Jag fick egen slidkniv mycket tidigt (6

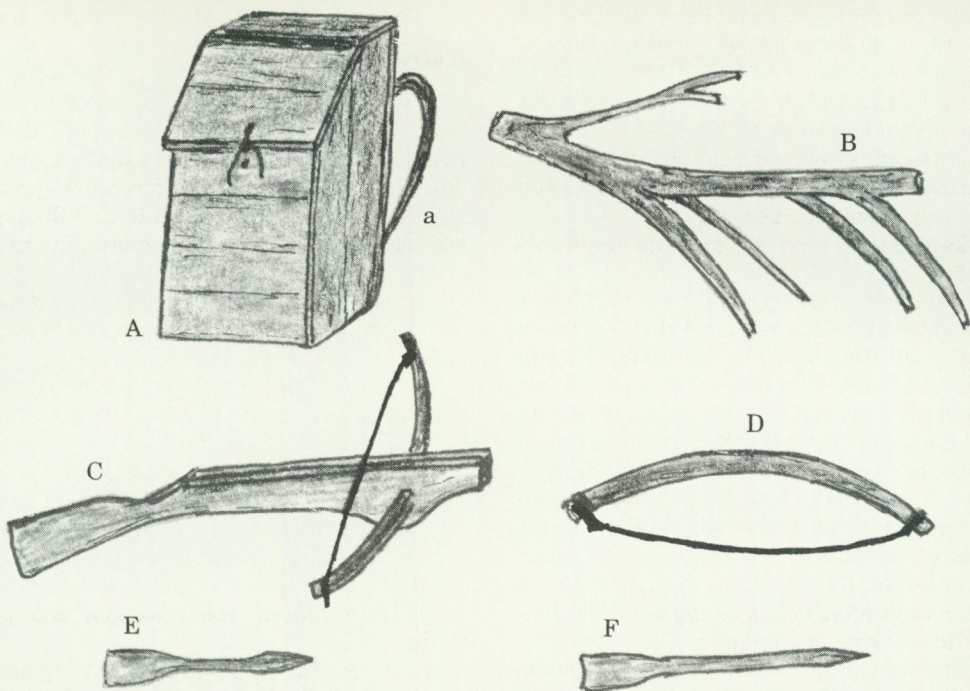
år). Jag snickrade då till mycket enkla djur som renar, får och kor.

Under min tid som getare (vallpojke), gjorde jag väldigt mycket leksaker av engrenar. Av dem tyckte jag, att jag kunde göra verkligt fina och starka djur. Av bladen på 'släsan' (Nordisk stormhatt) gjorde jag fåglar, som seglade i luften. Pilbågar och 'bagabössen' (pilbössor) gjorde jag mig också.

En period från de tidigaste åren i mitt liv, som jag minns särskilt bra är den tid jag var getare. Detta torde bero på, att jag var getare ganska lång tid, hela fem år, eller från mitt åttonde till mitt tolvte år. Men det beror väl också på, att jag under den tiden var ensam i skogen i tre månader varje år och att jag då upplevde en hel del spännande saker, ibland livsfarliga situationer. Men aldrig någon gång tyckte jag, att det var långsamt och otrevligt att vara tillsammans med djuren ute i skogen och på fjällen.

Innan jag själv blev getare, fick jag som sjuåring följa med min broder Anselius och lära mig hur det gick till någon dag då och då. Jag minns särskilt, att då sprang jag alltid barfota. Det hade jag ju gjort hemma också, så någon särskild nyhet var det ju inte för mig. Hemma hos oss liksom i andra familjer i fjällbygden var det vanligt, att vi barn gick barfota hela sommaren till långt ut på hösten, tills snön kom. Jag minns, att jag, när jag följde Anselius i getskogen sprang utan att besväras det allra minsta genom ris och bråte och på grus och småsten. Jag hade fått huden under fötterna så tjock och kraftig, så att kvistar och småsten även med vassa kanter icke skadade fotsulorna. Jag tror, att detta bidragit till att jag ännu som sjuttiofemåring har kraftiga och bra fötter, som icke behöver någon som helst sk fotvård. Än idag går jag under sommaren så fort jag får tillfälle utan skor.

Sommaren 1909, då jag fyllt 8 år började jag som getare för våra kor och får. Vi hade sex kor, två ungnöt, två kalvar, en tjur och tjugutvå får. Jag började geta i mitten av juni månad så fort det blev 'bet' (bete) i skogen. Till en början måste jag vara i syd-

- A. En getarkont av trä. Locket var infäst vid konten med en läderrem.
 Locket knöts igen av två skinnsnören.
 a. Fällhen = Hängslen av tyg.
 B. En leksaksren gjord av en engren.
 C. En s.k. bägabössa = pilbössa.
 D. En pilbåge av en engren.
 E. Pil till pilbössan.
 F. Pil till pilbågen.

slutningen av Lövberget där det var bäst med gräs. Annars var 'getarloëta' (det område inom vilket jag var med mina kor) ganska vidsträckt. Den sträckte sig norrut uppå Lill Gämon och österut till Röbergslia, så kallades området öster om Storbäcken.

För att ge en uppfattning om hur en sk getare hade det i lappmarkens fjällbygder för sextiofem år sedan skall jag beskriva hur jag hade det som getare 1911, då jag var tio år och redan varit getare i tre år.

Innan mamma vid sextiden på morgon gick upp till sommarladugården, som pappa

hade timrat upp uppe i berget, ropade hon åt mig, att jag skulle stiga upp och äta av den kalla fisken och potatisen, som stod på bordet. 'Konten' (matsäcken, som bestod av en liten trälåda med hängslen) är färdig och står i 'färsten' (förstugan. Vi bodde nu i den nya och stora stugan, som far hade uppfört 1910).

Jag låg uppe på vinden i en säng spikad ihop av några bräder, som låg på golvet utan ben. Genast steg jag upp. Jag var ju van att stiga upp den här tiden. Jag tog mina omsorgsfullt lappade byxor och min

bussaron, som mor lappat ytterligare kvällen förut, så nu var de åter hela.

Mina kängskor hade blivit illa åtgångna och behövde torkas och smörjas ordentligt med tjära. Frans, min äldste bror, hade på kvällen förut bett mig trampa ut hans nya kängskor, som stått fyllda med tjära en hel vecka för att bli ordentligt indränkta av tjära. Men under tiden hade de också dragit ihop, så att han kunde nog inte få dem på sig. Jag tog ett par 'stritrasen' (trasor av gamla mjölsäckar, som vi kallade 'strisäckar') omkring fötterna och drog på mig skorna och band fast dem med mina skinnskoband. Genast kände jag hur tjäran trängde genom trasorna och smög sig om fötterna, men det gjorde ingenting. Alla sade, att fötterna blev bara starkare av tjära.

Sedan jag ätit fisken och potatisen samt druckit ordentligt med mjölk, sökte jag fram lintrådsnystat och tog därifrån en ett par meter lång tråd, som jag skulle ha som metrev. Jag hade nämligen fått en metkrok av Frans. Om jag kom till Lillbäcken under dagen, skulle jag försöka meta småfisk.

När jag var färdig, tog jag min kont och gick upp till sommarfähuset. På huvudet hade jag den gamla skärmössan, som jag fått av min broder Anselius, då den blivit för liten. På bältet hade jag min slidkniv, som jag fått av pappa. Den var visserligen gammal, men välslipad, så den var riktigt vass. En getare måste nämligen alltid vara utrustad med slidkniv. Han skulle ju blä göra en hel del arbeten där kniven var alldeles nödvändig.

Vid ladugårdsväggen hade jag ställt min käpp av rönn. Alltid hade jag den där käppen med mig. Jag hade den för att driva på korna, fast jag aldrig slog korna med den. Den var också bra om någon av baggarna visade sig vilja anfälla mig.

Mor hade nu mjölkat korna, så nu 'bjeste' jag ut (löste upp bindslen) korna och fåren, som jag hade i en 'jäla' (En inhägnad nedanför fähuset, vilken flyttades någon gång då och då, så att fåren inte skulle bli smutsiga. Denna inhägnad var på hölanne, som därigenom gödslades ordentligt.)

Innan jag for med boskapen, bad mor, att

Skiss av en getare från Lövberg i början av 1900-talet. På ryggen bär han konten av trä. I handen håller han riset och sin getarkäpp. Vid sidan hänger slidkniven. På fötterna har han sina kängskor fastbundna med skinnskoband.

jag skulle riva något 'smörnäver' åt henne. (Smörnäver gjorde jag av näver från fina björkar. Dessa nävvar klöv jag så, att både det yttersta och innersta lagret togs bort. Dessa nävvar blev mjuka och smidiga. De användes av mor att linda in smöret, som far skulle ha med sig, då han på hösten körde till Norge.) Hon bad mig också se efter, om jag hittade något 'skäfte' (ett sorts fräkenväxt, som var mycket sträv) åt henne. (Hon använde det till tvagar med vilka hon skurade mjölkkrämlen.)

Hon talade om, att jag idag hade fått 'filask'. (En träask i vilken hon lagt kärn-

gräddfil, som var ganska tjock) för att jag i går hade gjort så mycket 'vispris' åt henne. (Vispris gjorde jag av björkris, som jag tog barken av genom att dra det genom en klämma av en björkgren. Både vispris och smörnäver kunde jag inte göra annat än när björken löpte = släppte näver och bark, vilket den gjorde till i början av juli månad), så att hon nu fått göra sig flera vitvispar för vispning av välling och ibland grädde och voffelsmet.

Alla sex korna, de båda kvigorna och övriga ungnöt samt de mer än trettio fåren drev jag efter hagen mot öster. (Bönderna i Lövberg hade nu gjort en hage runt byn, så att korna inte skulle komma in till höslåttern. Att jag hade så många får berodde på, att jag 'gette' (vallade) även farbror Salomons får. För detta skulle jag av honom få ett slaktfår till hösten. Jag visste, att när pappa slaktade detta får och även våra egna slaktfår, så skulle jag få 'fetstoëbben', som även kallades 'getarstoëbben' (fårets svans), som ansågs vara godaste biten av fåret.

Både korna och fåren gick stillsamt efter den upptrampade stigen = 'fävågen', som gick ett par kilometer i bergets sydslutning. Min uppgift som getare var ju att se till, att korna inte trampade ned fodret på slättermyrarna och 'blaforslåett' (bladfoderslåttern), som fanns på sydsidan av Lövberget utanför hagen. Pappa hade ganska mycket bladfoderslått i Lövberget. Min andra stora uppgift var, att se till, att korna kom dit det fanns gott om bete och sedan kom hem i rätt tid.

När jag nu kom till en plats som kallades Tomas Anders valln, – efter en same, som där för rätt länge sedan hade haft en renårda, där han mjölkade sina renar – drev jag korna över berget. Jag ville ju idag fara till Lillbäcken. Så här på försommaren fanns det gott om bete på baksidan av Lövberget och i sydslutningen av Lill Gämoliden. Även uppe på Lövberget var det bra med bete så här års. Här fanns flera gamla renvallar, som det växte bra bete på. Dessa gamla renvallar kallade vi 'slåtten' (slätt). Vi hade en sådan gammal renvall, som vi

kallade 'Blåbärsslätta' och en som vi kallade 'Langslätta'.

Både korna och fåren gick och betade lugnt här på baksidan av berget och jag hade det ganska lugnt, så jag rev näver ur några fina björkar och gjorde smörnäver, som jag rullade ihop och stoppade i konten.

När jag såg på solen, att det var middags-tid (Givetvis hade jag ingen klocka, men jag hade lärt mig se, dels på korna och dels, på solen hur dagen led) och jag ville, att korna och fåren skulle vila, gjorde jag upp en bra eld av ris och gamla murkna stubbar och nedfallna träd, och lade sedan enris och torv på elden, så att det blev en väldig rök. Då ropade jag åt korna. – Kossa, kossa, kokoa! Vila röken!

Jag vet inte, om det var därför att jag ropade åt dem eller om det var röken, som gjorde, att de genast kom till elden och ställde sig, så att röken svepte om dem. Korna besvarades nästan alltid av mygg, knott och broms. De stod inte länge i röken förrän de började idissla och snart lade de sig för att vila.

Fåren var inte så intresserade av röken. Tack vare deras päls skyddades de ju för myggen och andra flygfän, men de hade heller ingenting emot att vila en stund.

Nu kom det tillfälle, som jag tyckte bäst om under hela dagen. Nu fick jag se efter, vad jag hade i konten. Mor brukade ofta lägga in någon extra godbit åt mig. I dag visste jag ju, att jag fått en filask. Jag öppnade konten. Där fanns den vanliga mjölkflaskan, brödkakan, mesen (mesosten) och osten och så filasken, som jag genast öppnade och doppade brödet i file (grädden). Det var det godaste jag visste och därför dröjde det inte så länge, förrän varje gnutta fil hade försvunnit. När middagen var avklarad, kände jag att tjäran, som sipprade genom stritrasorna, brände på fötterna i solskenet.

Jag tog av mig skorna och sprang barfota i gräset och gjorde också en tur ut på blötmyran i närheten. Det kändes skönt för fötterna. När jag nu tog på mig skorna, kastade jag bort de tjärdränkta stritrasorna och plockade gräs, som jag stoppade i skorna.

Nu kände jag mig också trött och lade mig vid skällkon, Vippland, som inte tog någon notis om mig. Jag låg inte många minuter där, förrän jag somnade. Men snart vaknade jag, då skällkon steg upp. Jag hade kanske legat där endast tio minuter. Den omkring timmeslånga middagsvilan var slut.

Jag motade nu ned korna mot Lillbäcken där jag ville pröva den nya metkroken.

När jag kom ner mot bäcken sökte jag mig en lämpligt lång rönnkäpp som jag skulle ha som metspö. Jag band dit min lintråd och krok och gick ned till bäcken. Som agn på kroken hade jag sökt ett rött blad. Det dröjde inte länge förrän jag hade lyckats meta upp tre fiskar.

Under tiden hade emellertid korna farit över bäcken mot Lill Gämon, så nu måste jag lämna fisket och gå till korna. Jag rensade de tre små fiskarna, lindade in dem i en näver och stoppade dem i konten.

Korna och fåren gick och betade och sökte sig närmare Gämofjället. När de kom på en slätt alldeles intill kalfjället, gjorde jag upp en rök åt dem. Genast kom korna dit och ställde sig i röken och började idissla. När det var bra med bete, brukade korna vila två gånger under dagen.

Snart lade sig korna och idisslade. Jag åt något ur min kont. Men just här hade jag varit många gånger förut. Här hade jag av kullfallna småbjörkar byggt mig en liten hydda, som jag täckt med näver och torv. I den hade jag också av stenar, jag grävt upp, murat en öppen spis där jag eldade.

När det var regnväder, sökte jag mig hit med korna, när de skulle vila. Då brukade jag vara inne här och elda. Även idag gjorde jag upp eld i min spis. När det blev bra glöd i brasan, satte jag en av de fiskar, jag fått, på en pinne och stekte den. Den smakade utmärkt, så jag stekte även de två övriga.

Korna vilade nu icke så länge som förra gången. De var snart uppe och fortsatte att beta. Nu såg jag till, att de icke fick fara upp till fjället utan i stället mot hemmet.

På en liten myr hittade jag något 'skäfte', som jag plockade och stoppade i konten. Nu skulle mor få till sina tvagar.

När jag såg, att djuvret på skällkon blev 'stinnt' (spänt) visste jag, att det var tid att fara hem med min boskap.

När jag kom hem, band jag fast korna i sina båsar och fåren stängde jag in i inhägnaden.

Getardagen var slut och jag gick ned och mor mötte jag med mjölkbytterna i oket.

Under min tid som getare upplevde jag en hel del som jag minns särskilt väl än idag. En händelse, som står särskilt levande för mig, var livsfarlig. Och jag förstår än idag inte, att jag vågade gå i närkamp med en folkilsken tjur. Det hela kunde ju lika gärna ha slutat med att tjuren gjort slut på mig.

Saken var den, att min farbror Salomon, hade en tjur, som av någon anledning blivit folkilsken. Men tjuren fick ändå följa hans kor ute i skogen. Han hade ingen getare för sin boskap, men korna kom ändå hem på kvällarna.

Så en dag mötte jag Salomons kor ute i skogen. När tjuren fick se mig, kom han genast springande mot mig. Jag fick ögonblickligen ta till fötter. Det fanns gott om björk där, så jag skulle med lätthet ha kunnat kliva upp i en björk och rädda mig. Men jag hade hört, att om man flyr upp i ett träd för en arg tjur, så lägger sig tjuren nedanför, för att vänta ut sitt byte. Därför ville jag inte rädda mig undan till ett träd utan satte fart mot en sank myr, som var alldeles i närheten. Jag hoppade över videbuskar och trängde mig mellan småbjörkar, så det gick inte så bra för tjuren att hålla efter mig. När jag kom ut på myren hoppade jag vigt mellan tuvorna. Tjuren däremot sjönk ohjälpligt ned i gyttjan och måste vända om.

När jag såg, att tjuren hade vänt, satte jag mig ned på en myrtuva för att fundera över, vad jag skulle göra. Att gå hem och lämna boskapen ute i skogen var inte att tänka på. Då kanske de skulle skratta åt mig hemma. På något sätt måste jag klara upp det. Men att en arg tjur var farlig, det visste jag. Min granne Harald hade så när blivit dödad av en tjur. Sviterna av tjurens misshandel fick han dras med hela livet. Nyligen hade en getarflicka i Ransarn blivit

*En getare i lappmarken, Vilhelmina sn.
Foto Nils Eriksson.*

stängad ned i Ransarån och drunknat. Att en arg tjur var farlig, det hade jag nog klart för mig, men ändå måste jag försöka klara mig, men att försöka gå mot tjuren med en vanlig påk var otänkbart. Visserligen var jag nu tolv år, men vad hjälpte det mot en tjur, som var oändligt mycket starkare.

Men där jag satt och grubblade, fick jag en idé. Tänk om jag skulle göra mig en klubba och slå honom med den. Snart hade jag planen klar. Jag skulle skära mig en lämpligt lång björkkäpp och så skulle jag med mina skinnskoband binda fast en lämpligt stor sten i käppens ena ände. Med den klubban skulle jag så gå emot tjuren.

Medan jag setat där ute på myren hade mina kor farit ganska långt. Men skällan hörde jag. Men jag hörde också att farbror Salomons kor hade skiljt sig från mina och farit så långt, att jag inte hörde deras skällor. (Under min tid som getare, kunde jag av skällornas ljud höra vilka kor det var.)

Nu var det ingen fara för mig att lämna myren. Genast sökte jag upp en lämplig liten björk, som jag skar ned och gjorde mig en stadig påk. I backen fanns det gott om småsten. Jag sökte mig en knytnävsten, som jag omsorgsfullt band fast med mina skoband. När jag hade vapnet färdigt provade jag det på stubbar och tuvor och jag var nöjd med resultatet.

Jag gick nu till korna. Men jag visste ju inte, om tjuren verkligen var kvar eller kanske han följt Salomons kor. Försiktigt smög jag mig fram för att se, om tjuren var kvar. Ja, där fanns den. Raskt tog jag av mig skorna och konten, som jag stoppade under några enbuskar. Ingenting fick hindra mig, då jag skulle slåss med tjuren. När jag var barfota kunde jag lättare hoppa och springa, och om jag förlorade, gick det lättare att fly upp i en björk.

Nu gick jag fram till en liten slät plätt och ställde mig där. Genast fick tjuren se mig och kom rusande. Men jag stod kvar med min klubba i högsta hugg färdig att slå. Tjuren tycktes bli mycket förvånad över, att jag inte sprang min väg. Han saktade farten och när han var några meter från mig stannade han och sänkte huvudet och grävde med fötterna samtidigt som han bölade. Jag förstod att detta var förberedelserna för det slutliga anfallet. Nu gällde det vem som hann först. Jag gjorde ett hopp framåt och slog med min klubba mot tjurens nacke, men jag träffade inte nacken utan på halsen strax bakom nacken. Tjuren föll genast på knä, men började sedan springa runt, runt på den lilla bara fläcken och till sist lade den sig. Jag blev både glad och rädd. Visst hade jag klarat mig undan tjuren, men kanske dog han nu på kuppen. På hans sätt att ligga, såg jag, att inte höll han på dö just nu, men kanske han gjorde de senare.

Emellertid lämnade jag honom liggande där på valplatsen och gick till mina kor, sedan jag tagit på mig skorna och tagit rätt på konten. Jag förstår nu, att hade jag träffat honom i nackgropen, hade den nog dött.

Nästa dag for jag med mina kor till den här platsen för att se efter, hur det gått med

tjuren. Men nu var han borta. Av gräset såg jag, att han inte hade legat där så länge.

När jag några veckor senare träffade på Salomons kor och den där tjuren, var jag även då beredd på, att han skulle försöka ta mig även nu, men nu upptäckte jag, att tjuren var rädd för mig. Han hade blivit kurerad för sin folkilska.”

Från söder till norr, från öster till väster har det varit krav på pojarna att hjälpa till med husdjuren, så fort de orkade göra något. Roligt eller tråkigt arbete eller rent av för mycket? Vare därmed hur det vill. Säkert är att pojarna var mycket medvetna

om att de behövdes för att förbättra familjens situation. Dessutom har de i umgänget med husdjuren skaffat sig psykologiska kunskaper, som de sedan har överfört på mänskligt beteende.

Källor

Svar på frågelistor från Nordiska museet.

Nils Eriksson, memoarer. Ku 6013.

Hans Medelius, intervju.

Nils Nilsson, intervju.

Skans Torsten Nilsson, intervju.

Ebbe Schön, intervju.

Country boys and domesticated animals

Boys and animals belong together, and until at least the 1950s, the Swedish countryside was no exception in this respect.

What animals did boys concern themselves with? What did they think of them? Do they draw any psychological conclusions about the nature of domestic animals? Are they influenced by working with animals? These are some of the questions which come to mind after studying many answers to some of the Nordic Museum's questionnaires. However comprehensive the questionnaire material may be, research preoccupations frequently change after a few years. For this reason a number of completely new interviews have been conducted. Ethnologists who grew up in very close contact with domestic animals during the 1920s and 1930s have been in-

terviewed, so as to go straight on to the analytical questions.

The boys devoted particular thought to cows, horses, sheep and chickens. They feel that they often spotted similarities of character between animals and human beings. Above all, the individual characteristics of cows and horses were carefully observed and, moreover, respected. Today, many years later, the respondents still have a very clear recollection of the mental make-up of particular animals.

Large, placid animals like cows and horses conferred a kind of basic security. The boy was always having to try to cope with progressively larger duties in the adult world. By associating with animals he could learn the give and take of devotion.

Hjärtros och Svarten, Spira och Nyman

Egennamn på kor, hästar, getter och oxar i svenska bond- och herrgårdar under 300 år

Wolter Ehn

När Ultuna-professorn E. O. Arenander räknade samman namnen på de kor, som under 1892–1905 uppvisats till premiering i Jämtland och Härjedalen, kom han fram till inte mindre än 2.347 olika konamn. Av dessa förekom några namn aldrig mer än en eller två gånger, medan vissa namn uppträdde i stor omfattning. Sådana var tex *Adelin* 61, *Blomstra* 94, *Blända* 158, *Brunkulla* 76, *Fjällros* 178, *Freja* 258, *Fröken* 265 och *Rölin* 300 gånger.

Behovet av en mängd husdjursnamn med variationsmöjligheter har alltså varit stort och vissa namn har varit särskilt omtyckta och användbara och kanske dessutom ansetts vackra. De i rubriken nämnda *Svarten* och *Hjärtros* utgör exempel på den vanligaste typen av egennamn på husdjur som förekommit i svenska ladugårdar och stall under 1700- och 1800-talen och in på 1900-talet in till den dag då korna började numreras för att bättre passa in i inseminations-systemet och arbetshästarna och oxarna ersattes av traktorer. De moderna tävlingshästarna har sällan namn som överensstämmer med det äldre namnskicket.

Genom namnets konstruktion kunde ett djur lätt identifieras bland flera djur på en gård. I det följande lämnas en kort och ofullständig översikt över ko-, häst-, ox- och getnamn och deras utformning. För att visa sammansättningen av namn i olika djurbesättningar inom landet ges i slutet av denna artikel prov på olika namnkombinationer.

Var finner vi namnen på kor, oxar och hästar?

De källor som står till buds för den som önskar ägna sig åt att utforska kreaturens egennamn – denna tämligen förbisedda del av namnhistorien – är omfattande men ojämnta. Beträffande hästnamn förekommer sådana redan under 1600-talet i Hovstallets arkiv (H. Karlsson 1983), men förekommer för bondhästarnas del endast tillsammans med ko- och oxnamn i bouppteckningarna från och med 1730-talet. Kungsgårdarnas och herrgårdarnas inventariieförteckningar, stamrullor och provmjölkningssjournaler innehåller en stor mängd ox- och konamn. Sådana arkivalier återfinns i landsarkiven. I de traditions- och dialektsamlade arkiven finns uppteckningar med husdjursnamn bl.a. i Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA). Källäget för kännedom om konamnen är alltså gott, men i några fall tas inte namnen upp i bouppteckningarna och detta gäller främst 1900-talets handlingar. Arenander visade ett mycket stort intresse för husdjursnamn och benämningar. Omkring sekelskiftet inskaffade han genom frågelistor systematiskt ko- och hästnamn samt benämningar på kroppens olika delar. Frågelistorna hade rubrikerna *Allmogenamn på våra husdjur* och *Olika benämningar angående husdjur*. Framförallt tycks han ha önskat utläsa färgförändringar hos korna för att därigenom kunna spåra förändringar som raserna undergått på grund av förädling (ULMA 31224 och 31355).

"En ko som heter Stjärna." Detalj av en träskulptur av Hans Lustig.

De källor som finns spänner över en lång period, vilket medför att man kan se de skiftningar som sker i namnskicket på grund av ändrad namnsed eller nya rasinslag. Den tidigaste systematiska insamlingen och vetenskapliga bearbetningen av husdjursnamn gjorde Johan Nordlander i en uppsats *Norrländska husdjursnamn* 1880 (J. Nordlander). Sigurd Wallin publicerade 1964 namnen på de kor som funnits i släkten Linnés ladugårdar i Uppsala-trakten "i väntan på den önskvärda namnhistoriska behandling som området synes sakna" (S. Wallin).

Kreatursnamn under trehundra år

En fullständig uppräkningslista av alla förekommande husdjursnamn vore mycket utrymmeskrävande. Här skall istället lämnas exempel på den namngivningsteknik som har förekommit för husdjuren under de senaste 200–300 åren. I de prov på namnkombinationer i kreatursbesättningar från några landskap lämnas inte heller någon fullständig uppräkningslista av varje landskaps ko- eller hästnamn.

Husdjursnamnen är både enkla – *Bläsa*, *Rödan* – och sammansatta med ett ofta återkommande efterled såsom -gås, -ros, -lind m.fl. – *Krongås*, *Sommarros*, *Fagerlind* –. Till dessa kommer namn som innehåller titlar och liknande – *Prinsen*, *Prinsessan*, *Trumpetaren* – men även sådana namn som liknar våra dagars familjenamn eller efternamn och som använts på oxar – *Björkman*, *Nyman*, *Snoppman*. Namn som *Lärkan*, *Svanen*, *Ugglan* m.fl. fågelnamn har getts åt såväl kor, oxar som getter.

Tyvärre måste många namn bli otolkade och oförståeliga eftersom inga levande traditionsbärare kan tala om för oss varför de givit sådana namn som vi ser i bouppteckningarna.

Namn efter utseende

Många ko- och hästnamn syftar på karakteristiska drag i ett djurs hårfärg eller utseende hos någon del av kroppen. Färgerna

röd, brun, gul, svart och vit men även grå och skimlig återkommer på flera olika sätt i husdjursnamnen. Som ett exempel kan den röda färgen vara. Denna finner man överallt i landet på kor, hästar, oxar och tjurar. Den röda färgen syftar på hela eller delar av djuret: *Rödan*, *Rödbroka*, *Röddocka*, *Rögås*, *Rödhövda*, *Rökkinda*, *Rödsko*, *Rödkulla*, *Rölla*, *Röllan*, *Röleja*, *Rölika*, *Rönta*, *Rösida* m.fl. En tjur i Österrekarne härad i Sörmland kan heta *Rödman* eller *Rölle* och en häst kan få heta *Rölle* också i Sollentuna härad. Jonas Söderblom i Söderala socknen hade en häst *Röen*.

Andra framträdande färger som kan ha varit namnbildande har varit *grå* med sådana namn som *Grälle*, *Grälla* och *Grågås*, men även *Älgen* och *Älgnor* är namn där den grå färgen är avgörande. Den gula färgen och guld har gett namn åt väldigt många kor som heter *Gullblom*, *Gullros* och *Guldviva*.

Den vita färgen finns på kor av den vita rasen av kullor, där *Vitan*, *Vitgås* och *Snövit* avser helt vita kor liksom kor med namn som *Svana*, *Svangås* osv. Möjligen är *Vissa* också en helvit ko på samma sätt som *Krita*. *Vithövda*, *Vitlömska* och *Vitrygga* anger att huvud, ljumskar och rygg är vita medan den övriga färgen är obekant.

Svart har varit namnbildande för hästar, kor och oxar. *Svarten*, *Svartan* och *Svartlin* är helsvarta djur. Kolsvart är troligen den ko som fått heta *Kolsa*. *Svartsida* är däremot vit med svarta sidor.

Karakteristiska drag hos någon kroppsdel har varit vägledande vid namngivningen. Särdrag i kons huvud ligger bakom det enkla namnet *Hövda* och *Hovda* liksom *Svarthovda* och *Vithovda* anger huvudets färg. Sammansättningar med *-kind* omtalar färgen på en del av huvudet i *Kindröd* och *Gullkind*. Nosen på *Grimnos* är strimmig eller liknar en grimma. Samma ord finns i namnet *Grimsa* på en strimmig ko. *Vitlömska* är en ko med vita ljumskar och *Rygga* eller *Vitrygga* har en vit fläck på ryggen. Namn som *Sala* och *Salgås* har samma bakgrund som det förra, nämligen en sadelliknande fläck på ryggen. *Hjälma*,

Hjälman har en speciell markering på huvudet, möjligen en vit fläck mellan hornen. *Örgull* och *Svartöra* igenkänns genom färgen på örnen. *Krona* och *Rödkrona* har en markant och därmed namnbildande hornställning, medan kor med namn som *Nuva*, *Kulla* och *Rödkulla* saknar horn.

Den markanta vita fläcken i pannan på en häst eller ko har varit namnbildande och är kanske ännu funktionsduglig när *Bläsen* och *Bläsan* getts namn. *Stjärna* och *Hjärtros* är också namn på en ko som har vita fläckar på mörkare botten.

Flera egennamn motsvaras av ett beskrivande adjektiv: *Bläsen* – bläsig, *Broka* – brokig, *Brunkinda* – brunkindig, *Fjädern* – fjädernosig, *Rygga* – ryggig, *Röden* – röd, *Hovda* – vithövdig, *Soten* – sotig, *Svarten* – svart.

Vecko- och årstidsnamn

Andra namnbildande element har utnyttjats då kor döpts efter bl.a. veckodagarna. *Söngås* och *Lördocka* omtalar på vilken dag kalven är född. Söndagsfödda är troligen också *Sungås* och *Söndergås*, måndagsfödda är *Måna*, *Mångås* och *Månsa*, tisdagsfödda är *Tiblad*, *Tigås*, *Tigros* och *Tiros*. De övriga veckodagarna representeras av *Ondgås*, *Ongås*, *Torgås*, *Torlinna*, *Torros*, *Fredgås*, *Friros*, *Frögås* och *Lögås*.

På samma sätt som veckodagarna kan ingå i ett kreatursnamn kan månadens och årstidens namn göra det. Även i dessa fall bör namnen ange kalvens födelsemånad, *Aprila*, *Prilla*, *Jula*, *Julgås*, *Marsa*, *Marsdocka* och *Majlin*. Det är knappast troligt att *Julgås* återgår på julhögtiden eftersom korna inte var så ställda så att de kalvade vid jultiden. Årstiderna förekommer i *Vårgull*, *Sommargås* och *Sommarlind*.

Namn som talar om hur eller varifrån djuret förvärvats

Enligt traditionsuppteckningar uppföddes kalvarna i sörmländska och uppländska gårdar inte till vuxna kor utan såldes till slakt. I stället köptes småländska kor som

kommit till marknader genom kodrifter. En sådan köpt ko kan ha fått namnet *Köpa*, men namnet *Vandra* har tilldelats just sådana kor som köpts ur en fädrift (J. Nordlander). Namnen *Färdgås* och *Fälgås* kan troligen tolkas på samma sätt. En kos ursprung kan någon gång också utläsas ur namnet. Gårds- och ortnamn förekommer i bl.a. dessa namn: *Veckholman* bland Linnés kor var förmodligen från Veckholms socken i Uppland, *Svigås* kom från byn Svia i Vaksala socken och *Hammarros* var född i Linnés egen ladugård i Hammarby (S. Wallin). Kon *Ånga* i Salsta ladugård i Lena socken var möjligen från Ånge och *Edsmudda* från Ed. *Lövgås* kan ha kommit från Lövsta gård och *Åsa* kan mycket väl vara från Åsa socken. Hästarna *Västgöten* och *Hälsingen* har också köpts eller bytts till gården.

I några fall tycks det som om sättet på vilket kon kommit till gården vara namnbildande. Så är troligen fallet med namn som *Gåva*, *Köpa*, *Köpkon* och *Skänk*. Namnet *Nådeskvigan* antyder kanske att kon verkligen är en nådegåva. E. O. Arenander förmodar att *Börja* och *Välkommen* är namn på de första kor som ett brudpar fått, kanske s.k. bröllopsnöt (ULMA 31224).

Någon gång händer det att man finner konamn i ortnamn. B. Flemström har i en uppsats *Svanen i ortnamn inom Jämtlands län* visat att många namn på tjärnar med ordet *svan* innehåller inte fågeln utan konamnet *Svana*. En ko med detta namn har gått ner sig däri. Han omtalar andra vattenhål där kor gått ner sig: *Örgullhålet*, *Äppelrostjärnen* osv (B. Flemström).

Kvinnonamn som konamn

Kvinnonamn på kor har varit vanliga i de stora herrgårdarnas ladugårdar. I provmjölkkningsjournalen för 1871–1872 vid Salsta ladugård i Uppland uppträder sådana kvinnonamn som *Alma*, *Anette*, *Beda*, *Emma*, *Hilma*, *Ida*, *Karin*, *Lena*, *Mina* och *Rebecka*. J. Nordlander påpekar att kvinnonamn högst sällan förekommer på böndernas kor utan säger att detta är en osed i ståndspersonernas ladugårdar (J. Nordlan-

Namnskylt från ladugården vid Forsmarks bruk, Uppland.

der s 394). Exemplet från Salsta visar att så verkligen kunde vara fallet och kan naturligtvis förklaras med behovet av särskilt många namn. Enligt samma provmjölkningssjournal fanns 108 kor alla med namn varav många var de traditionella såsom *Bläsa, Brunetta, Hjärtros, Rödlinda, Vandra* osv (ULA Salsta gårds arkiv D 3 b:1). Man har möjlighet att ganska exakt se när denna invasion av nya namn inträffar. Mellan åren 1867–1871 utökas antalet kor från 35 till 108 stycken. Ännu 1867 fanns *Inga* som enda kvinnonamn i Salsta ladugård.

Många namn kommer att sakna förklaring. Vad ligger bakom sådana namn som *Dundra, Gribba* och *Gräsa*. Hur kon *Molika, Morlika* eller *Modelika* sett ut vet ingen, men det troliga är att hon liknade sin mor.

Kreatursnamn i kungsgårdar

I en inventarieförteckning 1706 över Ekolsunds kungsgård i Uppland anges namnen på oxarna, tjurarna, stutarna, kvigorna och kalvarna. De sex hästarna, som betecknas som trädgårdshästar, saknar namn. I jordbruket vid kungsgården användes i första hand dragoxar. De hästar som behövdes för kungsskjutsarna fick bönderna långs skjutsvägen till och från Ekolsund bestå. Vid en jämförelse mellan ko- och kvignamnen i denna förteckning och senare bo-uppteckningar förekom i stort sett samma namn som hos bönderna i mälardalsområdet. Men redan nu 1706 fanns ett kvinnonamn bland korna på Ekolsund, nämligen

Adelin, ett namn som långt senare också förekommer i Jämtland och Ångermanland. Namnet faller väl in i namnmönstret genom efterleden *-lin* på samma sätt som i *Fagerlin*.

I följande förteckning från Ekolsund med ko- och kvignamn känner man igen det mönster för namngivningen som gäller för stora delar av vårt land under 1700- och 1800-talen. Man lägger märke till sammansättningarna med *-gås, -ros, -lind, -blomma* m.fl. och att färgangivelserna däri är viktiga beståndsdelar. De namn som inte kunde göra anspråk på hemmahörighet hos bönderna var t.ex *Abdissa, Duvungen, Judinnan, Kardinalskan, Lärkan* och *Svalan*. Konamnen är alltså följande: *Adelin, Barret, Blekroos, Duvungen, Fagerås, Fagerlind, Fjolros, Frögås, Fälgås, Gullvivan, Gullros, Hasselros, Häggeblomma, Judinnan, Julros, Kardinalskan, Kruslocka, Liljeblad, Lärkan, Morgonstjärna, Nattros, Nunnan, Rödocka, Rölecka, Rönnan, Rönnmark, Rönnlöve, Sjöros, Solblomma, Somargås, Sommarlind, Stjärna, Stjärngås, Sungås, Svalan, Tigås, Tärna, Törnblomma, Vindruvan, Vithövda, Vitlumskan, Vinterros* och *Ängros*.

I samma förteckning över Ekolsunds egendom finns också namnen på 25 oxar och 19 stutar och stutkalvar. Oxarna har ju länge förekommit framför allt i herrgårdsmiljöer men hos bönder endast på några få håll i landet. Oxnamnen får då samma utseende som herrgårdens.

Det typiska oxnamnet liknar moderna familjenamn som slutar på *-man*: *Björkman, Nyman, Ängman* m.fl. Vid denna tid utvecklas också denna typ av familjenamn och vid Ekolsund fanns 1698 en trädgårdsdräng, *Johan Persson Björkman* anställd. I oxnamnen finns sällan sådana färgangivelser som i konamnen. Några yrkestitlar påträffas också: *Bonden, Fogden, Rättaren, Skötten (=Skytten)* och de militära titlarna *Fänriken, Lieutenampten, Majoren, Scer-gianten, Trometaren* och *Tromslagaren*. Oxnamnen räknas här upp i bokstavsordning. *Biörckman, Bonden, Buusen, Enhörningen, Fogden, Fruman, Fröman, Fändri-*

ken, Gubben, Häggman, Joga (möjligen av Johan), Jordman, Judas, Juulman, Lieutenampten, Majoren, Mars, Monsieuren, Måsse, Nyman, Orätten, Pänningen, Ringman, Råbåcken, Rättaren, Rööman, Scergianten, Skogman, Skötten, Snåpman, Stallbåcken, Stoltzen, Sundman, Svanugla, Tigman, Tålften, Trometaren, Tromslagaren, Tärnman, Åkerman och Ångman (ULA Uppsala landskontors arkiv 1273).

Kreatursnamn i Sörmland och Uppland

I detta sammanhang kan tilläggas att i ett inventeringsinstrument för Eskilstuna kungsladugård 1712 anges oxarna *parvis: Poolen och Krusen, Hjorten och Hwithatten, Rödulfwen och Jägmästaren* (ULA Sörmlands landskontor G VI b:1).

Som exempel på böndernas oxnamn i Sörmland 1832 kan nämnas *Baron, Hurtig, Rödman, Tijman, Vithatten* och *Nyman* (ULA Västerrekarne häradsrättsarkiv F II:4).

När det gäller hästar är namnmaterialet inte lika flödande som för korna. I bouppteckningarna anges inte hästarnas namn lika konsekvent som kornas. I bondemiljö är grunderna för namngivningen för hästarna densamma som för korna, nämligen färgen och karakteristiska drag i utseendet: *Bläsen, Brunte, Grållan, Soten* och *Fjädern*. Både hästar och ston får samma typ av namn. Vid sidan av *Bläsen* och *Brunte* är nog *Svarten* det vanligaste hästnamnet, men andra namn som förekommer är: *Blacken, Bocken, Broken, Brömsen, Edman* (vallack), *Fjädern, Fröken, Hjorten, Knäpp, Mudder, Norrbaggen, Skimmeln, Spaker, Stjärnkopp, Vildbasarn* och *Västgöten* (ULA Vaksala häradsrätts arkiv F II:6). Dessa namn hör alla hemma i Vaksala härad på 1760-talet.

Kungliga hästar

Om namnmaterialet av bondens hästar är magert föreligger istället en stor mängd hästnamn från högreståndsmiljö. Ur Kungl. Maj:ts hovstalls arkiv och Ströms-

holms hingstdepås arkiv har en stor mängd hästnamn från 1600-talet i första hand tagits fram (H. Karlsson 1983).

Hugo Karlsson redovisar namn som *Apollo, Hector, Monsieur, Necken, Ryttmästaren* och *Brandklipparen*. Delvis känner man här igen oxnamnen på Ekolsund. I sin beskrivning över Uppland omtalar J. Salvius 1741 namnen på Karl XI:s livhästar, som var *Kortom, Brillant, Totten, Pretieux, Stenbocken, Blå Tigern, Pegasus, Falken, Finska Skidlöparen, Favoriten, Monarken, Friskop* m.fl. (J. Salvius).

Korna får namn genom dopceremoni

Dopet av en ko eller kalv var på vissa ställen förknippat med ordentliga ceremonier. Så var fallet i Dalsland. När ungdjuren kördes i vall om våren skedde dopet med följande ramsa:

Saga skall du heta
å me ska du leta
å fe ska du följe (ULMA 26925:16)

En annan ramsa också från Dalsland lyder:

Rosa ska du heta
ditt namn ska du veta (ULMA 26925:38)

Liknande uppgifter om en särskild dopritual är inte vanliga och J. Nordlander uppger att kalven fick namn så fort den var född och det var klart att den skulle få leva och läggas på. Det var barnens uppgift att sköta dopet och han säger inget om att det skulle ha skett vid vallsläppningen. Från Vilhelmina socken i Lappland sägs helt enkelt att inga ceremonier förekom när korna fick namn. (ULMA 2746:2).

Norrländska kreatursnamn

I en gård i byn Dikanäs i Vilhelmina socken uppges omkring år 1900 namnen på 16 kor. Namnlistan är en sammanställning av de namn som vid denna tid kunde förekomma i ett hemmans ladugård. Av dessa bär några de gamla traditionella namnen *Fagerlin,*

Stätelin och *Salros*, men bland dem fanns även några kvinnonamn: *Björna*, *Dia*, *Fagerlin*, *Fjällblomma*, *Fromma*, *Fröjda*, *Liva*, *Nora*, *Palma*, *Pena*, *Pärla*, *Röstrand*, *Silja*, *Stråle* och *Stätelin* (ULMA 31224).

Från en gård i Eds socken, Ångermanland, med få kor var namnen *Klara*, *Stinta* och *Pärla* samt ett par oväntade namn *Björkkvist* och *Gullkvist*. På andra gårdar i samma socken förekom *Gullros*, *Vackerlin* och *Örgull*.

Vid Arenanders undersökningar av husdjursnamn kom han också till Offerdals socken i Jämtland och besökte en gård med få kor, men där kor och getter kunde ha samma namn. Korna hette *Glosa*, som var glosögd, *Klipa*, vars horn gick samman, *Tripeldansa* och *Snuva*, som saknade horn. Getterna var desto fler och alla hade namn. *Blånille* var grå eller blåspräcklig, *Tippelfina*, *Stjärndocka*, *Krita*, *Snövita*, *Tippeldocka*, *Blackdocka*, *Hoppedilla*, som var livad att hoppa, *Salinta* med "sadel" på ryggen, *Snuva* var utan horn, *Stöveldocka* var luden på fötterna och *Spinndocka* skall ha varit vacker och nått (ULMA 31224). Från en gård i Ovansjö socken i Gästrikland antecknade Arenander konamnen *Blomma*, *Hövda*, *Krusa*, *Lilja*, *Rögås*, *Stjärna* och *Svartsida* samt den hornlösa *Klackkulla*. Hornlösa kor dvs kullkor kan kallas *Kulla* eller *Knuva*. Hos bonden Jonas Söderblom i Söderala socken, Hälsingland fanns korna *Docka*, *Krusa*, *Röling*, *Snälla*, *Snygga* och den kulliga *Nuva* (ULMA 31224).

Kreatursnamn i Dalarna

I bouppteckningar som upprättades i Dalarna på 1800-talet är gås- och ros-namn vanliga. I Stora Tuna socken antecknas 1823 vid en gård korna *Blomstergås*, *Blomsterros*, *Gullind*, *Gullstjärna*, *Lindros*, *Rökkinna*, *Röling* och *Snällros*. I en annan gård uppges namnen *Morlik*, *Snälla* och *Blomstra*. Det är möjligt att man med *Blomsterros* och *Snällros* vill tala om att de är födda av *Blomstra* och *Snälla* (ULA Kopparbergs läns häradsrätts arkiv XIX F:2).

I socknen Torsång förekom på 1840-talet nästan uteslutande namn med *-lind* som efterled: *Fagerlind*, *Gullind*, *Jungfrulind*, *Nylind*, *Roslind*, *Rödlind*, *Solverlind*, *Svanlind* och *Änglind* (ULA Kopparbergs läns häradsrätts arkiv XXI F:11).

För att kartlägga husdjurskötseln i Djura, Leksand och Siljansnäs socknar har Arenander tagit hjälp av Johannes Linnman, som 1909 skriver följande namngivningen: I fråga om kornas namn synes man ha lagt an på stor prålighet, Blomma, Sköna, Rosa, Prinsa, Fröjda osv – något, som utan tvifvel står i samband med att vallkullan håller af sina skyddslingar men också med den omständigheten, att namnen skola flätas in i vallvisorna, när korna lockas i lötgången, hvarför man tydligen lagt sig vinn om att söka det melodiosa och klingande. Eller hvad sägs om följande tongång, upptecknad direkt från naturen:

"Krona, Ärla, Pärla, Docka, Fröjda, Lilja, Lisskuna och Fagerlin!"

Den bjuder ju både på allittererat och vanligt rim. För ofröigt är skalan tämligen näf. De namn, som uppkallats efter djurets färg, *Krusa*, *Svana*, *Rökinna*, *Svana*, *Rosa* m.fl. upprepas i snart sagdt hvarje gård. Större intresse erbjuda de gamla namnen *Fregås*, *Lögås*, *Söngås*, *Halin* och *Örta* (ULMA 31224).

Från korna i Linnés ladugård till korna i dagens Skåne

När det gäller de kor Carl von Linné och hans efterkommande hade i sina ladugårdar har Sigurd Wallin räknat upp dem och delvis låtit kommentera namnen. Skillnaden mellan Linnés och böndernas konamn var inte särskilt stor, men hos Linné fanns inga kor med gås-namn utan i stället en mängd ros-namn. Hos bönderna i Vaksala härad var dock gås-namnen vanliga.

Som exempel på namn från andra delar av Uppland kan nämnas namnen på korna i Gunnarsbo, Valö socken. De hette *Bruna*, *Morlika*, *Röda*, *Sala*, *Svarta*, *Tinna*, *Vit-hövda* och *Äppla* (ULA Frösåkers häradsrätts arkiv F II:1). Vid Jeringe gård i Edebo

socken fanns följande oxar: *Blommen, Bröms, Courage, Hagman, Hurt, Hövden, Kruskopp, Krusmark, Stjärn, Stor-Mats, Älgen* och *Örfilen* (ULA Frösåkers häradsrätts arkiv F II:1).

En fortsatt exemplifiering med namn från hela Sverige skulle ge prov på ungefär samma namn men med viss lokal anpassning. Korna i en ladugård på skånska landsbygden på 1980-talet hade trots moderna tider namnen: *Bella, Blanka, Krona, Kulla, Lena, Linda, Maja, Majros* och *Stjärna*.

Källor

Dialekt- och folkminnesarkivet, Uppsala (UL-MA). Här förvaras en kopia av E. O. Arenanders enkäter från hela Sverige om kreatursnamn. Originalen återfinns i Ultuna lantbrukshögskolas arkiv i Landsarkivet i Uppsala.

Landsarkivet i Uppsala (ULA)
Sörmlands landskontors arkiv
Uppsala landskontors arkiv
Frösåkers häradsrätts arkiv
Kopparbergs läns häradsrätts arkiv XIX och XXI
Vaksala häradsrätts arkiv
Västerrekarne häradsrätts arkiv

Names given to Cows, Horses, Goats and Oxen on Swedish Farms and manorial estates

Animals belonging to the same herd were given individual names to distinguish them by. The name thus given to horses, cows and goats were for the most part derived from distinguishing colours or other aspects of their physical appearance. Names could also refer to the time of birth or to the place where an animal was born, acquired or exchanged. More recently, cows have

commonly been given women's names. Oxen and horses were given names referring to families and occupations.

The main documentary sources for the naming of cows, oxen, horses and goats are testamentary inventories, royal estate inventories and references to popular traditions and dialects in dialect preservation and rural research archives.

Gutefåren och deras ursprung

Ragnar Edberg

Till att uppfylla människans tre grundläggande behov, föda, kläder och bostad, har fåren med framgång bidragit i de två förstnämnda under lång tid. Vi håller för sannolikt att fåren i vårt land var ett viktigt inslag i husdjurshållningen redan vid de första bosättningarna under fastare former, den sk megalitkulturen. De eftertraktade produkterna från får har med växlande rangordning varit

- ull till filtning, spinning och andra textila ändamål,
- mjölk till dryck och ost,
- kött till föda,
- skinn till kläder och fällar,
- horn till dryckesbägare, musikinstrument m m,
- skelettben till redskap (prylar, skridskor) och musikinstrument (flöjt).

Gutefårens baggar har imponerande hornuppsättning. Hornen är tätt och tämligen grovt tvärveckade samt försedda med tydliga "årsringar", som visar att denna bagge är på sitt fjärde år. Foto Björn-Eyvind Swahn på Lilla Karlsö sommaren 1973.

Redan från födseln växer gutefärens horn fram. Bilden visar två tackor omkr 4 år gamla med var sitt årslamm. Lagg märke till den korta svansen på tackan t.v. Foto Anders Berginger på Lilla Karlsö sommaren 1984.

Oavsiktligt har fåren dessutom bidragit till att hålla kulturlandskapet öppet genom sitt bete, en förmåga som hos oss i sen tid givits allt högre värde. Våra dagars gutefår är en kvarbliven spillra av de lantrasfår som sedan urminnes tid varit väsentliga för våra förfäders försörjning.

Argali och urial anfäder

I raden av husdjur kommer hunden på första plats, knuten redan till de första nomadiserande jägare som under mesolitisk tid drog genom norra Europa. Åtskilligt senare, under neolitisk tid, blir fåret och geten människans följeslagare och husdjur. Först flera tusen år senare kommer nötkreaturen och svinen in i bilden, så småningom följda av hästen.

För människans kultur och utveckling har förmågan att hålla husdjur haft avgörande betydelse. Husdjurens historia kan inte skiljas från människans eftersom det är fråga om en gemensam utveckling. Processen att tämja vilda djur kallas domesticering och innebär en rad åtgärder som får

många konsekvenser. Förenklat uttryckt är domesticering kontrollerad uppfödning av djur i fångenskap. För att genomföra denna uppgift tvingas människan så småningom till fast bosättning och insamling av foder i förråd.

Samspelet människa, hund och får, som inleddes på ett tidigt skede, skulle så småningom visa sig bli förutsättningen för boskapsskötsel i stor skala, där människan tar hunden till hjälp för att vakta, driva och hålla fåren samman.

I arkeologernas fynd dyker ben av husdjur plötsligt upp på yngre stenålderns boplatser. För fårens del har äldsta fyndet gjorts vid Zawi Chemi Shanidar i nuvarande nordöstra Irak, daterat som närmare 11 000 år gammalt. All anledning finns dock att förmoda domesticeringen som en långt tidigare påbörjad, långt utdragen process, med levandefångst, tämning och uppfödning i fångenskap på flera platser, varann oberoende.

I såväl Gamla som Nya världen finns vilda får i ett tjog arter och/eller raser om vilkas förhållanden vetenskapsmännen

aldrig kunnat enas, mest beroende på att släktskapsförhållandena är utomordentligt svårtolkade. De vilda, förmodade stamformerna finns alltså kvar, men domesticeringen har så förändrat tamfåren, att deras anor är omöjliga att fastlägga länk för länk. Länge har den uppfattningen gällt att europeisk mufflon varit stamfader till huvudparten fårraser och ett asiatiskt vildfår till ett fåtal. Totalt har omkr 200 fårraser skapats i människans domesticeringsprogram och finns numera spridda till alla världsdelar, Antarktis undantagen.

Med hjälp av modern teknik, där bestämning av antal kromosomer samt typ av blodserum och hemoglobin blivit viktiga medel, dras numera nya, aningen häpnadsväckande, slutsatser. Våra tamfår anses härstamma från två vilda får, argali och ural, båda hemmahörande i västra Cen-

tral-Asien. I domesticeringens långa process och någonstans under dess inledande skede anser man att en grupp får, den europeiska mufflonen, ånyo förvildades. Möjligheten finns därmed att gutefåren inte är mufflonernas ättlingar, utan att båda är ättlingar till en gemensam anfader.

Tradition och förändring

Arkeologiska fynd från senare tidsåldrar ger belägg för fårens fasta knytning till människan. Trots att fynden endast utgör fragment förefaller de kunna tolkas så att djuren endast långsamt utvecklats mot dagens mångformighet. I Sverige är fynden från Eketorps borg på Öland rikhaltiga och visar på ett får som motsvarar dagens gutefår. Fynden är daterade till tidsperioden 300–1300 e.Kr.

Detta tacklamm av gutefår, ca 4 månader gammalt, har alla de goda kännetecken som ges i exteriörbeskrivningen och visar en nyfiken vaksamhet. Foto Anders Berginger.

Hos denna mycket ljusa gutefärbagge, ca 5 år gammal, är manen kraftigt utvecklad och försedd med ett långt "halsskäg". Foto Lennart Agensjö.

Den stora förändringen i våra lantrasfärs utseende inleds för Sveriges vidkommande på 1500-talet, när Gustav Vasa påbörjar husdjursförädlingen genom att importera utländska färraser. Den slumpmässiga avkastningens tid är förbi och produktionen blir allt mer målinriktad, i detta fall mot vit ull för en gryende ylleindustri. Den hitintills för Norden sannolikt till utseendet ganska enhetliga typen lantrasfår förlorar sakta sin dominans. Importer av olika raser fortsätter genom efterföljande århundraden och leder genom sina fördelar till lantrasfärens minskning och nära nog försvinnande under 1900-talets första hälft. Att lantrasen ändå behöll sin identitet så pass länge kan säkerligen tillskrivas strukturen i svensk fårhållning. Nymodigheterna, i detta fall importerna, sågs förr som nu med viss skepsis hos allmogen.

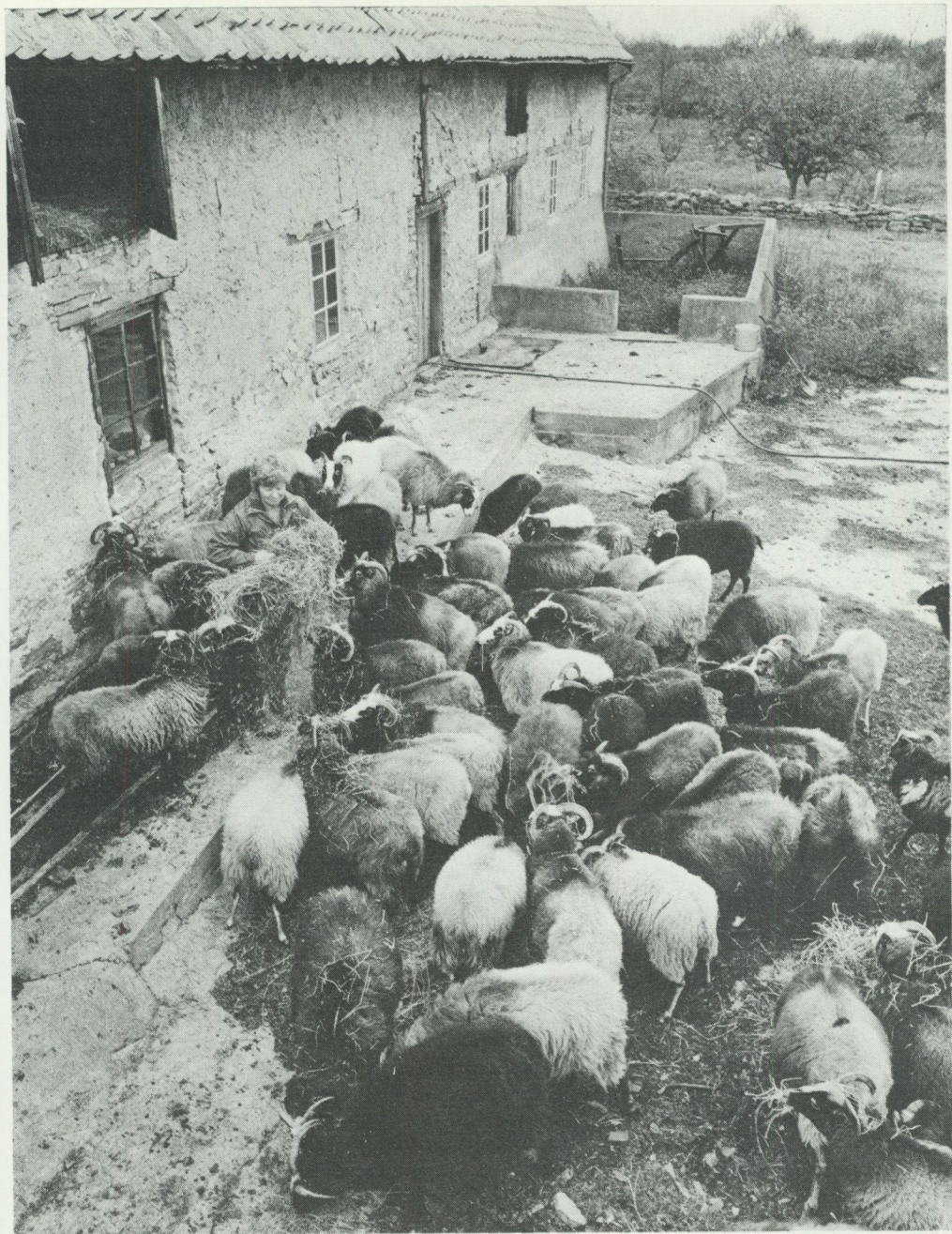
Fåren i Norden under tiden för våra äldsta fynd av ylletextilier, äldre bronsålder och senare, hade ull av annan finlek än hos dagens får. Av okänd anledning har ullen hos ättlingarna blivit grövre. Nyanserna är små, men för dem som söker återskapa forntidens plagg fullt märkbara.

Fynd och beskrivningar från medeltiden och senare ger bilden av ett lantrasfår, som väl stämmer med dagens gutefår om hänsyn tas till de variationer som kan uppstå genom personliga urval och olika intensitet i djurhållning och uppfödning. Detta ursprungligare får, som alltid har kort svans och horn hos baggarna, med både behornade och kulliga tackor samt med en stor variation i ullens färgsättning förblir allmogens får och överlever under lång tid, oberört av privatpersoners och myndigheters strävan mot "förbättring och blodförnyelse". Påverkan är emellertid obeveklig, eftersom det inte är lätt eller ens känns angeläget att ständigt hålla fast vid det som är gammalt och beprövat. För de svenska lantrasfärens del ledde detta till att ett par typiska former, dala pälsfår och det behornade gotländska utgångsfåret, stod inför utrotningshot 1915 resp 1940. I båda fallen tog enskilda personer framgångsrika initiativ till att rädda raserna. Vi känner numera dessa får som ryafåret och gutefåret.

Ny ras på 50 år

Samtidigt som vi antar att utvecklingen av tamfår från vilda anfäder tagit lång tid, sannolikt tusentals år, finns det exempel på att utveckling mot egen, särpräglad ras kan ske under förvånansvärt kort tidsrymd. Nya färraser har uppstått från en generation till annan genom mutation. Exempel utgör ancon- och mauchamfåren. Nya raser kan också utvecklas genom avelsarbete, väl känt exempel utgör leicesterfåren.

De behornade fåren på Gotland hade fram till omkr 1920 endast i ringa grad påverkats av föregående seklers import av vita ull- och köttfår. I två avseenden var påverkan dock påtaglig, allt fler lantrasfår blev kulliga, dvs saknade horn, och den ur-

Variationen i färg bland gutefären är tämligen stor inom gråskalans gränser, ibland med inslag av bruna nyanser. Marianne Ahlqvist utfordrar sina gutefärtackor vid Karum på Öland våren 1982. Foto Tommie Jacobsson.

sprungligt raka ullen blev allt vågigare på väg mot lockig. Stor osäkerhet råder om varifrån anlagen härstammar, om de funnits dolda i lantrasens arvs massa eller om de tillförts via något eller några av importfären. Vi anar denna påverkan från raser som cheviot och leicester. Från 1920-talet sker så ett alltmer systematiskt urval för vissa egenskaper. Bland kulliga och meklade får väljer man ut dem som har grå färg och god lock. Efter 50 år av idogt fasthållande vid samma kriterier har av det gamla utgångsfåret blivit det svenska pälsfåret, unikt som leverantör av speciella skinn till dampälsar, i marknadsföringen kallade bl a Viking Lamb.

Detta är sannerligen ett imponerande förvandringsnummer, som visar att den ursprungliga svenska lantrasen alltjämt har bästa livskraft och är konkurrenskraftig gentemot de mer förädlade raserna. I detta fall har lantrasen blivit utvecklingens utnyttjare och marknadsekonomins erövrare.

Bevara lantraserna!

Det finns dock goda skäl att värna om husdjurens raser likaväl som om arter bland våra vilda djur och växter. Betecknande nog har det blivit biologer och zoologer som rest de första kraven. Främst bland dem var zoologiprofessorn Sven Ekman, som efter samråd med dåvarande sekreteraren i Svenska Naturskyddsföreningen, Nils Dahlbeck, skrev artikeln "Våra husdjurs gamla lantraser böra bevaras" i tidskriften Sveriges Natur 1938. De skäl han där anförde är allmängiltiga, idag lika gångbara och direkt tillämpliga på gutefären:

historiska och kulturella: Gutefären utgör en viktig länk i utvecklingskedjan från vildfår till pälsfår, de bär vittnesbörd om gamla brukningsformer och äldre tiders djurhållning;

produktiva: Gutefären är i sin tillvanda miljö under lika förutsättningar överlägsna varje främmande fårras och därmed goda ekonomiska alternativ, djuren är hårdiga med tackor som har lätta födslar och är goda mödrar;

genetiska: Med ursprungligheten följer en någorlunda opåverkad mångfald egenskaper som ger värdefull variation i arvsanlag.

Värdefull genbank

Hos gutefären som primitiv fårras finns ett vidsträckt genmaterial, ett brett arvsanlag. Högt förädlade husdjur får minskad variation och tvärtom, ju primitivare, dess större variationsmöjligheter finns kvar. Detta betyder att primitiva och oförädlade husdjur är viktiga att bevara, de utgör en genbank, och bäst sker detta i levande reserver. Ur denna bank finns det sedan möjlighet att hämta nödvändiga och värdefulla egenskaper i framtiden.

Ett näraliggande behov tycks redan finnas. Bland våra pälsfår har avelsurvalet lett till en allmän och allvarlig uttunning av pälsfårens täthet, fällen blir gles. Så stort är problemet att man tillgriper färgning av skinnen för att dölja avelns svåra dilemma.

Horn resp kullighet kan i detta fall ha avgörande betydelse. Mycket tyder på att horn och tät fäll alt kullighet och gles fäll är till varann knutna anlag, vilket antyds av jämförande studier på ren. Direkt skulle orsaken ligga i att hornens värmeavledande funktion hos fåren medger en tätare fäll. Om så verkligen är fallet löser man förmodligen lättast problemet med gles fäll hos pälsfären genom att återge dem förfädernas behorning.

Gutefären ökar till 1 600 djur

Det blev en rad av varann beroende insatser som räddade den sista resten behornade gotländska utgångsfår. Godsägaren E Graelert hade av eget intresse bevarat en liten besättning och stimulerad av bl a Sven Ekmans artiklar fortsatte bankmannen Konrad Helsing arbetet genom att omkr 1940 samla det sista fåtal som ännu fanns på Gotland. Dessförinnan hade Carl Fries och Arvid Ohlsson redan 1937 fört några av de behornade fåren till Skansen i Stockholm och deras avkomma spreds sedan till Slottsskogen i Göteborg. År 1943 fanns

Vid Nohaga djurpark i Alingsås håller man med traditioner från 1700-talet 4-hornade får. Anlaget är emellertid återinfört under 1960-talet med engelska långsvansade Jacob-färet som ursprung. Bilden visar en 4-hornad bagge omgiven av såväl 4-hornade som 2-hornade tackor. Dessa djur får idag inte kallas gutfår. Foto Stig Königsson.

uppenbart endast 9 djur på Gotland och omkr ett dussin i hela landet.

Situationen för dessa behornade får var naturligtvis vid denna tid katastrofal. Svensk fårhållning överhuvud taget är av liten omfattning och av det totala antalet vuxna får i landet, 177 400 ex i juni 1984, baggar och tackor sammanräknade från 10 900 besättningar, utgör pälsfären ca 60 % eller drygt 100 000 djur.

Efterföljande 40 års aktiviteter har visat att det ringa antalet inte utgjort något hinder för en lyckosam räddning. God jämförelse har varit räddningen av visenten, där Skansen framgångsrikt deltagit. Från en ringa rest på 27 tjurar och 29 kor har en stam på närmare 2 000 djur byggts upp.

Just detta antal anses av biologerna som nödvändigt minimum för att denna art skall vara räddad undan utrotningsshot.

Uppgifterna från Konrad Hellsings lilla ursprungsbesättning av behornade gotländska utgångsfår visar på en sakta, men hoppningivande ökning: 1949 finns 16 djur, 1959 har antalet ökat till 61 och 10 år senare, 1969, finns 85 djur. Därutöver skedde en god spridning till andra personer som besjälades av samma räddningsintresse. Den inventering Svenska Fåravelsförbundet genomförde under 1973 gav till resultat ca 400 djur i drygt 40 besättningar.

I ganska tydlig anslutning till allt intensivare aktioner för vilda djur- och växtarters överlevnad i hotade miljöer under

1960- och 1970-talen började också ett ökat intresse knytas till våra lantrasers bestånd och överlevnadschanser bland husdjuren. Under 1974 föreslogs och accepterades namnet gutefår som ett kort och slagkraftigt begrepp för de behornade gotländska utgångsfåren och den 19 november 1974 bildades intresseorganisationen Föreningen Gutefåret. Föreningen håller ett fortlöpande register över antalet får och beståndet uppgick hösten 1984 till ca 1 600 avelsdjur i omkr 125 besättningar.

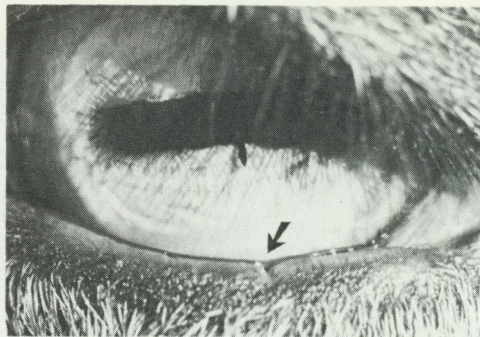
I och med att gutefåren uppmärksammas och urskiljts som en egen ras är mycket vunnet i bevarandet. Åtgärderna har varit och kommer med sannolikhet att förbli avhängiga ideella insatser och därmed beroende av de svängningar i konjunkturen landets förhållanden och verksamheter i övrigt drabbas av. Intresset för bevarandet av våra husdjurs lantraser väcker dock glädjande gensvar långt utöver kretsen av djurägare. Hur gutefåren skall bevaras långsiktigt och vilket minimiantal som utgör riskgräns är föremål för intresseföreningens bedömning och planering i samarbete med lantbruksstyrelsens genbanksnämnd.

Kortsvansade nordiska får

Godtagbar systematisk indelning av tamfåren i arter och/eller raser saknas och är, liksom för de vilda stamfränderna, svår att åstadkomma. En praktisk indelning i raser sker därför med ledning av yttre och delvis subjektiva kännetecknen där man tar fasta på ullfällens utveckling och svansarnas längd.

Två huvudgrupper är omedelbart urskiljbara, nämligen hårfåren med kort fäll och ullfåren med lång fäll. Hårfåren finns utbredda inom de varmaste av tamfårens ursprungligare utbredningsområden medan ullfåren återfinns i tempererade och kyligare områden.

Ullfåren kan med ledning av exteriören indelas i fettsvansfår och normalsvansfår. I Europa hör de flesta fårraser till de normalsvansade och endast ett par i sydost till fettsvansfåren.

Får med 4-hornsanlag tycks alltid vara försedda med kluvet ögonlock, en varningssignal att beakta vid bevarandet av de renrasiga gutefåren i deras ursprungliga svenska lantrasform. Foto Stig Königsson.

Normalsvansfåren kan genom exteriöra skillnader ytterligare delas in i långsvansade och kortsvansade får med 13 svanskotor som gräns. Bland de sistnämnda utgör sedan de kortsvansade nordiska fåren en tydligt urskiljbar grupp. Till dessa hör gutefåren.

Behornade får tillhörande den kortsvansade nordiska gruppen finns i Danmark, Island, Norge, Sovjetunionen, Storbritannien och Tyskland.

Danmark: Drygt 200 gutefår av svenskt ursprung.

Island: Av islandsfåret finns såväl behornade som kulliga stammar. I dec 1983 fanns på ön 748 000 djur, huvudparten vita och endast 10–20 % i gråa, bruna eller svarta nyanser.

Norge: På öarna Selbjörnen och Hufteren mellan Haugesund och Bergen finns ännu ca 300 ex av den gutefårlika "Villsauen", spridd också till några besättningar på fastlandet.

Sovjet: Romanowfåret är ett våra pälsfår mycket lika får med såväl behornade som kulliga stammar. En väl omhuldad ras, men antalsuppgifter ej tillgängliga.

Den 2-hornade avkomman från 4-hornat Jacob-får avslöjar sin identitet bl a genom förlängd, jämntjock svans och bred horn uppsättning. Foto: Stig Königsson.

De hornförsedda gutefären har betydligt tätare fäll än sina kulliga sentida ättlingar pälsfären. Båda har den för tamfärens baggar typiska, konvexa näsprofilen. Foto Ragnar Edberg.

Storbritannien: Soayfåret är den i Europa mest ursprungliga länken i fårens utvecklingskedja, sannolikt motsvarande fåren under bronsåldern. Av de 2 500 djuren finns ca 1 000 på det brittiska fastlandet och resten i en stor, förvildad population på St Kildaöarna, väster om Yttre Hebriderna.

Orkneyfåret, även kallat North Ronaldsay efter ön där huvudparten av de 2 000 modertackorna lever, finns också genom en planerad spridning i bevarandesyfte på ett 10-tal platser runt om i Storbritannien.

Sverige: Gutefåren, hösten 1984 ca 1 600 baggar och tackor, är spridda över hela landet i omkr 125 besättningar.

Tyskland: I Öst-Tyskland fanns 1983 ett 70-tal gutefår av svenskt ursprung. I Väst-Tyskland fanns 1971 ca 9 600 modertackor av det nordtyska hedfåret (Heideschnucken).

Kortsvansade nordiska får med enbart kulliga djur förekommer i Finland: finull, Norge: spelsau och Sverige: pälsfår och rya.

Månghornigt dilemma

I en redogörelse för gutefåren bör problematiken kring månghornigheten inte utelämnas. Bland vilda får är baggarna alltid försedda med horn, ofta av imponerande dimensioner. Tackorna däremot kan, beroende på art och ras, vara såväl behornade som kulliga. Hos de vilda fåren är hornantalet alltid två och månghornighet okänd.

Månghornighet bland tamfår är däremot väl känd, tidigast i skrift dokumenterad av Oppian, grekisk författare från omkr 200 f.Kr. Bland asiatiska tamfår är månghornighet mycket utbredd inom den sk nordliga ökengruppen, som består av fettsvans och fettstussfår.

I Europa är månghornighet känd bl a från grekiska zackelfår, från engelska Jacob- och Manx Loghtanfår, samtliga får med lång svans, samt från kortsvansfåren

”Hebridean Blackface” på ön Boreray bland St Kildaöarna, islandsfåret och svenska gutefåret.

För Sveriges del finns månghornigheten dokumenterad tidigast i Gutasagan från omkr 1030, då Ormika av Heinum överlämnar 12 fyrhornade baggar till kung Olof, sedermera kallad ”den helige”. Linné uppmärksammar månghornigheten under sin gotlandsresa och nämner baggar med 4, 6 eller 8 horn samt under sin västgötaresa i Alingsås: ”Gotländska gumsar gingo här med fyra stora horn.” Av samstämmiga uppgifter framgår sedan att dessa anlag definitivt försvann genom utslaktning omkr 1910.

Månghornighet är en anomali, alltså en missbildning, vars uppkomst inte är klarlagd. Två anledningar syns möjliga, antingen mutation eller också inavel. Om detta ger Alfred Brehm en antydning i sitt verk ”Djurens liv”: ”I den kejsarliga zoologiska trädgården i Schönbrunn parade sig, som Fitzinger berättar, muffloner flera gånger med tyska tamfår. De uppkomna bastarderna parade man än med mufflon, än med tamfår, alltid med framgång. Många bastarder hade stor likhet med de vilda fåren, blott hornen voro mindre böjda och betydligt svagare. Samtliga hanar erhöilo fyra horn...”

Månghornigheten är samtidigt kurios och väcker viss uppmärksamhet, ibland förhoppningar om försäljningsvinster. I sen tid har 4-hornsanlagen återinförts bland de svenska gutefåren och lett till komplikationer i bevarandearbetet. Anlaget fördes nämligen in via Tomelilla djurpark under slutet av 1960-talet genom två baggar av engelska Jacob-fåret. Mellan Jacob-får och gutefår finns betydande skillnader, bl a har den engelska rasen lång svans och större utlägg på hornen i sin 2-hornade form. Anlaget för fyra horn är nämligen inte konstant, utan avkomman kan bära två horn för att i sin tur ge 4-hornade lamm.

Anlaget för lång svans förefaller vara dominant och har tyvärr vunnit stor spridning i gutefårens led. För att om möjligt eliminera felet rekommenderar Föreningen

Gutefår har funnits på Lilla Karlsö sedan Svenska Naturskyddsföreningen övertog ön 1954. Där finns numera en av landets största besättningar, ca 100 modertackor, med årligen 4–5 baggar i s.k. fribetäckning. Detta innebär att fadern som individ är okänd, modern kan vara känd, men lammen blir ändå alltid äkta gutefår. Denna bagge fotograferad sommaren 1984 av Anders Berginger.

Gutefåret att djur i gutefåraveln maximalt skall få ha en svanslängd på för baggar 18 cm och tackor 17 cm.

Till anlaget för fyra horn tycks också vara knutet en ytterligare och avslöjande defekt. Oavsett om djuren har två horn och dolt 4-hornsanlag eller fyra väl synliga horn är deras ögonlock försedda med en större eller mindre spricka, ett jack på tvären.

Klart är att svenska gutefår idag inte kan ha fyra eller flera horn som ett direkt nedärvt anlag från Ormikas present till Olof.

Detta är ett gutefår!

Föreningen Gutefåret fastställde 30 augusti 1980 en exteriörbeskrivning för gutefår:

Gutefåret, som är kortsvansat, kännetecknas av att både baggar och tackor har två välutvecklade horn.

Djur av båda könen har resligt framparti, gracilt skelett, långt och måttligt sluttande kors samt väl ställda bakben. De rätt smala frambenen är tätt ansatta och ofta uttåade.

Fullväxta tackor brukar väga mellan 45 och 75 kg och fullväxta baggar mellan 55 och 100 kg.

Huvudet är hos båda könen långt och smalt med nästan rak (hos baggar svagt välvd) och jämbred nosrygg. Ögonbågarna är markerade.

Ullen är mestadels rak och tät med riklig förekomst av man- och dödhår. På huvudet och nedre delen av benen är ullen kort, rak och sträv. På huvudet förekommer aldrig lång eller lockig ull.

Hos baggarna ses kraftig krage av manhår, som oftast är svarta. Under halsen utökas denna man med ett ståligt "skägg" i varierande färg. Hos tackorna är manen mindre utvecklad och "skägget" saknas.

Ullens färg varierar över hela gråskalan med oftast vitgrå bottenfärg. Mörkare grå och svartgrå nyanser är inte ovanliga, men endast sällan kan helt vit ullfärg förekomma. Den yttre delen av ullen kan ofta, särskilt hos årslammen, ha avvikande färg framförallt på ryggen, trots att ullens bottenfärg är enhetlig.

Huvud och ben är alltid stickelhåriga. Där ses ofta en del sk rådjursfärgade (rödbruna) hår i ljusare botten eller vitare hår i mörkare botten.

Djuren har alltid ljus ring kring ögat. På huvudet förekommer ibland vita tecken, som tex blås och stjärn.

The Goth Sheep and Their Origin

Second only to the dog the sheep was domesticated 11,000 years ago. This husbandry took shape in the western part of central Asia and followed unknown trails to northern Europe in about 4000 B.C. The wild ancestors are considered to be the Argali and the Urial, which leads one to conclude that the Mouflon must have been a domestic sheep gone feral in early times.

Today we can see the descendants of these immigrants as a special breed, the Northern Short-tail, and from this we can recognise about ten varieties formed from the environment.

Almost untouched by the breeding progress, the Horned Gotlandic "Outdoor" sheep has re-

mained in satisfying numbers until recently. The improvement of domestic animals in Sweden began in the sixteenth century and slowly resulted in a real treat; by about 1940, only 12 animals remained. From these few sheep, the Swedish stock of unimproved Goth sheep has now grown to about 1,600 adult animals.

In 1974 this native sheep was given the name Goth Sheep, not to be confused with the Gotland sheep, derived since 1920 with the aid of careful selection from the Goth sheep and its cross-breeds. A survival trust, Föreningen Gutefåret, was formed in 1977.

Renen som husdjur

Rolf Kjellström

Renen är säkerligen det äldsta klövdjuret hos oss – den har funnits här sedan istidens slut eftersom den kunde utnyttja de marginella fodertillgångarna efter inlandsisens tillbakagång. Vildrenen fanns sedan kvar till andra hälften av 1800-talet då den dog ut. I Norge finns en liten stam kvar.

Renen i vilt tillstånd har haft en betydligt större utbredning än vad som nu är fallet med tamrenen. Under medeltiden räknar man tex med att renen fanns även i de skandinaviska låglandsområdena norr om 62° nordlig bredd, och längre tillbaka i tiden fanns den to m i hela landet.

Man brukar skilja mellan skogsren och fjällren. Den senare är något mindre än skogsrenen och mer benägen att företa långa vandringar. Det torde finnas upp till ca 250 000 renar nu i landet.

Jakt

Säkerligen har vildrenen under avsevärt lång tid varit föremål för en omfattande och betydelsefullt jakt såväl i Skandinavien som i stora delar av det övriga circumpolära området. Några av de äldsta fynd som vi har här i landet har just förknippats med

Tidigt fick man hjälpa till. Samernas främste fotograf, Nils Thomasson från Åre, har kallat bilden "Den unge renvaktaren". Foto 1916.

renjägare. I vissa områden har vildrensjakten varit en förutsättning för en existens över huvud taget och har så präglat vissa grupper, så att de givits namn efter detta så viktiga byte.

Renen är på sitt sätt ett idealiskt byte: den är – tex till skillnad från älgen – ett flockdjur, vilket medför ökad chans för jägaren. Renen har vidare sina invanda vandringsvägar och den har ett traditionellt beteendemönster, vilket gör det möjligt att förutse var renen kommer att dra fram på basis av givna naturförutsättningar. Vidare ger renen inte bara en mängd välsmakande kött utan även många andra produkter som kan användas.

Tamrenar

När blev då renen tämjd? Vi finner det tidigaste skriftliga belägget i ett kinesiskt historieverk från ca 500 e Kr. För Nordens del kan en del urnordiska låneord i samiskan tyda på att vissa renskötsellement fanns redan på 700–800-talen e Kr. Av stor vikt är en skildring från slutet av 800-talet, inlevererad till den kände engelske kungen Alfred av en norsk storman vid namn Ottar,

Jägare på skidor. Från De La Martiniere 1671.

som troligen hörde hemma i nuvarande Troms fylke i trakten av Tromsö. Denne Ottar uppger, att han själv hade 600 renar, av vilka sex stycken var av speciellt värde som lockrenar. Ottars berättelse har språkligt tolkats som om han skulle haft 600 ”tama hjortar”, vilket i så fall kunde tyda på en befintlig storrenskötsel redan på denna tid. Det föreligger emellertid andra tolk-

Tidigt torde samerna ha utnyttjat renen som dragdjur. På bilden syns tre element – renen, ackjan och hunden – vilka alla har spelat en mycket viktig roll i samernas kultur. Foto O. Halldin, 1913, Gällivare socken.

Under den intensiva renskötelsns tid fick så gott som allt bohag och alla tillhörigheter tas med. I ett arbete av Arth. de Capell Brooke 1827 har man velat skildra fjällsamernas flyttning från fjällen till inlandet på detta sätt.

ningsförslag, och för egen del tror jag att det snarare rör sig om att Ottar hade tillgång till, disponerade, det ansevärd antal som nämns. Men i vilket fall som helst visar Ottars berättelse, att man dels hade tamrenar – lockrenarna var ju det – dels att vildrensjakten fortfarande var av stor vikt med tanke på den värdering man gjorde av lockdjuren, vars uppgift det just var att dra till sig vildren. Man har förmodat, att lockrenarna var honrenar, som under brunsten skulle locka till sig vildrenstjurar. Det är emellertid mer troligt, att vildrenar dragits till de tama renarna under alla tider på året med tanke på deras flockdjursmentalitet.

Vi får alltså räkna med att en begränsad tamrenskötsel funnits under tusentals år parallellt med vildrensjakt. Renen är nämligen lätt att tämja och den har säkerligen använts tidigt inte bara som lockdjur utan

även som drag- och klövvedjur – möjligen också som mjölkdjur. Man får betänka, att utöver snöskor och skidor har renen och ackjan varit det enda kommunikationsmedlet under långa tider i stora delar av vårt land.

I sin kontakt med människan kom renens beteendemönster att påverkas. Det var också vissa fördelar för renen med denna kontakt: renen kunde tillgodogöra sig urinsalter utanför nomadernas läger; den fick också hjälp mot insektsplågan genom rökeldarna; vidare fick den genom människans tillsyn ökad trygghet mot rovdjuren.

Jägarna blir renskötare

Så småningom kom renskötelsen att utvecklas från att vara binäring till jakt och fiske till att bli en samisk huvudnäring. Rensköt-

Renen har periodvis krävt enorma koncentrerade arbetsinsatser från samernas sida – vare sig det har gällt i deras egenskap av jägare eller som renskötare. På bilden syns jokkmokksamen Nils Anders Blind vila ut efter flera dygns oavbrutet och sömnlöst arbete under vårflyttningen till fjälls. Foto Rolf Kjellström, 1968, öster om Luokta, Jokkmokks socken.

seln utvecklades, allteftersom de tidigare huvudnäringarna minskade i betydelse, till att bli en självbärande näring. Hur det gick till finns det flera teorier om, men det troliga är att man antingen genom avel förökade det befintliga antalet tamrenar eller att man fångat levande renar i samband med jakten på vildren. Hur som helst är det mycket möjligt, att man tillämpat olika metoder att utöka sitt tamrensinnehav och att dessa olika metoder även varierat områdena emellan. Resultatet blev i alla fall att tamrenen kom att ersätta vildrenen som matresurs.

Redan omkring år 1500 förekom av allt att döma att man flyttade med renarna. Ännu på 1700-talet var emellertid oftast de tama renhjordarna relativt små, men det fanns regionala undantag.

Den intensiva renskötelsen

Syd- och centralsamerna utvecklade efterhand en intensiv renskötelse, som innebar ständig övervakning – dagen igenom och dag efter dag – och ett mångsidigt utnyttjande av renen:

Köttet blev den viktigaste produkten från renen. Det äts färskt eller torkades, saltades och röktes;

Renskinnen användes som material till kåtan, som sittunderlag och för tillverkning av kläder;

Ben och horn användes till slöjdprodukter;

Mjölken var en viktig matvara. Renkorna mjölkades en à två gånger om dagen, vilket gav några deciliter mjölk per gång.

Att göra ost var ett viktigt tillberednings-sätt av mjölken. Osten förvarades torkad och rökt och var även en försäljningsvara.

Magar och tarmar användes som förvaringskärl och korvskinn.

Senor användes då som nu till tråd.

Ja, så gott som allt på renen kom till användning. Prästen Pehr Högström sammanfattade renens betydelse på 1700-talet sålunda: "De äro Lappens åker och äng, hans hästar och kor. Han har af sina Renar alt hwad wi hafwa af land och strand."

Tilltron till renen var stark: allt byggde på den, som i Paulus Utsis dikt:

Renen är en tillgång
utan ände.

Den som förlitar sig på den
klarar hårda tider.

Renen har en stark stam
som bär sin husbonde
från vaggan till graven.

Men renskötelsen hade många orsmonent. När det gäller betet var vintern den kritiska tiden, för om renarna inte kunde komma åt föda hotade en katastrof:

I renvårdarens tanke är oro.

Kommer en nödvinter för renarna?

Han får inte ro för dessa tankar
förrän han fått svaret från naturen.

Rovdjuren kunde också bara över en natt förvandla en rik renägare till en person i avsaknad av renar. Många samiska släkter har sådana autentiska berättelser att anföra, och samernas syn på rovdjur har präglats av sådana erfarenheter. På så sätt eller av andra skäl tvingades en del renskötare att överge renskötelsen, varvid man fick återgå till de ursprungliga näringarna jakt och fiske. I så fall bosatte man sig ofta vid ett vår- eller höstviste man som nomad passerat. Rennäringen betraktades emellertid alltid som det förnämsta näringsfånget och var följaktligen den näring som man försökte hålla fast vid, så länge det bara gick. Nils Hotti har uttryckt något av detta i en jojk:

Och lappens liv är sådant:
Skidorna på fötterna,
lasson kring axeln
och hunden bakefter.
Långt förde honom
skaren på natten,
och han stannade, då han fann bete.

På flyttning. Den legendariske renskötaren Matias Kuoljok leder sin rajd. Foto E. Manker 1947, Jokkmokks socken.

och han har intet annat yrke
än stavens yrke (herdestavens),
och inte heller strävar han
till något annat.

Att börja odla jord och skaffa sig vanlig boskap var därför inte lika eftertraktat. Men även bland renägarna fanns en social skiktning utgående från hur många renar man ägde. Det var heller inte ovanligt att de renskötande samerna skötte och vårdade andras renar.

För den äldre generationen samer kom denna intensiva renskötselform många gånger att framstå som den mest värdefulla tiden, den som man tänkte tillbaka på:

Ditt liv är renen
Minns när renen spårade
när ackjan gled lätt

Ditt liv är renen
Renen har inte förskjutits
fast flyttningen glöms

Ditt liv är renen
Bakom renhjorden främmande ljud
motorkälkar surrar

Ditt liv är renen
Renen själv är densamma
vill heller inte förändras

Ditt liv är renen
Rikligt bjuder den på gåvor
om vi har kärlek till den

Ditt liv är renen

Renskötselform blir mer extensiv

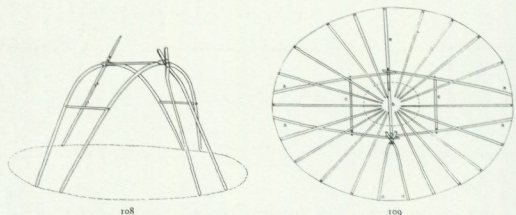
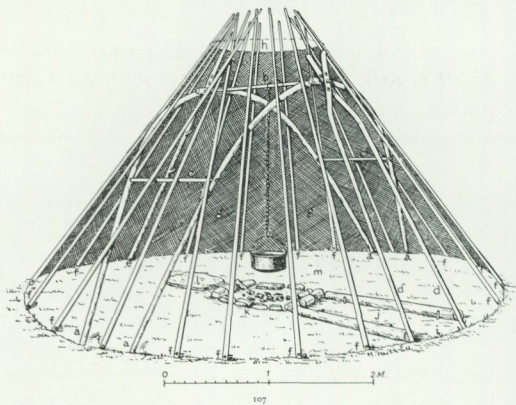
Till skillnad från syd- och centralsamerna har nordsamerna haft en extensiv renskötselform. Den innebar att renarna på sommaren rörde sig fritt och mindre övervakade. På grund av en överbefolkning längst i norr skedde en statlig tvångsflyttning av nordsamer söderut (ca 1870–1930), varvid denna extensiva renskötselform blev dominerande även i de centrala och sydliga sameområdena. Av detta och andra skäl kom alltså den intensiva renskötselformen att upphöra under 1900-talets första årtionden.

De båda renskötselformerna hade sina för- och nackdelar. Den intensiva renskötselformen innebar lätthanterliga djur och ett mångsidigt utnyttjande av renen, som passade väl in i naturhushållningen. Den medförde dock ständigt arbete, större sjukdomsfrekvens hos djuren och större kalvdödlighet. Den extensiva renskötselformens produktion av främst slaktdjur passade väl in i en begynnande penninghushållning. Fler tillfällen till annan sysselsättning blev följden av den periodvis minskade arbetsbelastningen. Renarna blev mer sällan sjuka, kalvarna större och starkare. Renarna blev å andra sidan mer svårhanterliga.

Den renskötselform som nordsamerna införde blev den som har blivit bestående.

Renskötselform – ett sätt att leva

Samerna har genom hela sin historia tvingats att aktivt anpassa sig till de normer som den subarktiska miljön givit. Ramarna för

Kåtan – här en bågstångskåta – kom att bli samernas mest karakteristiska och för sin tid mest ändamålsenliga bostadstyp. Foto efter Ernst Manker.

Även om mjölkningen i stort kom att upphöra under de första decennierna på 1900-talet förekom det långt senare att man försökte få en skvätt mjölk till kaffet. Lars Johan Labba, Vidsel, hjälper här Anna Olsson, Karatsudden, att hålla vajan när den skall mjölkas. Foto Rolf Kjellström, 1969, Kuorpak, Jokkmokks socken.

de samiska näringarnas utveckling har utformats av de spelregler som naturen själv skapat. Den hårda naturen har tvingat samerna att hela tiden utveckla de lämpligaste metoderna och den lämpligaste utrustningen. Den lätt flyttbara tältkåtan, klövjedonen, ackjan och renskinnet är alla exempel på sådan utrustning som kom att göra nomaden suverän i sitt förhållande till landskapet.

Samernas kultur utgör ett bra exempel på en hög ekologisk anpassning, dvs man har framgångsrikt kunnat anpassa sin näring och kultur till de normer som miljön givit. Se bara på språket med dess sagolikt många möjligheter till uttrycksätt avseende renskötseln och naturen. Eller se på arbetslaget, sitan, som växt fram genom tusentals års samlade erfarenhet av lämplig

enhet för jaktlag och senare renskötarlager.

När den intensiva renskötseln kom att utgöra grundvalen för samernas existens, kom den alltså att bestämma hela livsföringen. Kampen för födan och kampen med naturen blev bestämmande för arbets- och kulturformerna. Näring och kultur blev oskiljaktiga begrepp. Hela kulturen fick sin utformning genom näringen och dess miljö.

Det är här som jag tror skillnaden är störst mellan samernas renskötsel och andra typer av "vanlig" husdjurskötsel i vårt land. För samerna var renen allt: näring, kultur och natur – kort sagt LIVET. Därför är också renskötseln så viktig som näring, vars existens det gäller att skapa alla tänkbara förutsättningar för. Renskötseln är dessutom det förnuftigaste sättet att utnyttja fjället på ett miljövänligt sätt.

Även om den samiska kulturen åtskilligt förändrats i samband med möten med grannfolkens teknologi och kultur, så utgör fortfarande renen – och allt vad som hänger samman med den – grundstenen i renskötarnas kultur. Glöden för näringen är den-

samma. Renen är det viktigaste. Som en renskötare uttrycker det:

Renen älskar jag mest av allt.

I tankarna och i drömmen finns den där med sitt sätt, sin skönhet, sin längtan.

The reindeer as a domestic animal

The reindeer is beyond any doubt our oldest hoofed animal. With equal certainty, wild reindeer were for a considerable period the object of widespread and important hunting, both in Scandinavia and in other large circumpolar areas. Some of the oldest archaeological finds in Sweden are associated with reindeer hunters.

When was the reindeer domesticated? Considerable light is shed on this question by a description from the end of the ninth century, supplied to the famous King Alfred of England by a Norwegian magnate called Ottar who probably lived in what is now the County of Troms near Tromsø. Ottar states that he himself has 600 reindeer, six of whom were particularly valuable as leaders. Clearly, then, a limited amount of reindeer farming existed for thousand of years, conjointly with the hunting of wild reindeer. Eventually the domesticated reindeer superseded the wild variety as a source of food supply.

The practice of migrating with the reindeer would seem by all accounts to have already existed in about 1500. Domesticated herds, however, were still relatively small in the eighteenth century, though there were regional exceptions to this rule. The southern and central Saami gradually developed an intensive reindeer farming, which entailed constant supervision and multiple utilisation of the reindeer. In fact, hardly any single part of the reindeer went unused. Unlike the southern and central Saami, the northern Saami practised an extensive form of reindeer farming whereby the animals moved

freely and with less supervision during the summer season.

Each method had its advantages and drawbacks. Intensive reindeer herding meant easily manageable animals and a comprehensive utilisation which fitted in nicely with a subsistence economy. But it also meant unceasing work, or frequent disease among the animals and a higher rate of calf mortality. Extensive reindeer herding produced mainly animals for slaughter, which fitted in nicely with an emergent monetary economy. Intermittent reductions of workload meant time to spare for other occupations. The reindeer were ill less often, their calves were larger and stronger. On the other hand, the animals were more difficult to manage.

It is the form of reindeer herding introduced by the northern Saami which has carried the day.

Intensive reindeer herding, then, when it became the foundation of existence for the Saami, came to determine their whole way of life. The struggle for subsistence and the contest with the forces of nature decided both working and cultural practices. Sustenance and culture became inseparable concepts. The entire culture was fashioned by reindeer herding and its environment.

This, I believe, marks the biggest difference between the reindeer herding of the Saami and other types of "ordinary" livestock farming in our country. To the Saami the reindeer meant everything: not only food, culture and nature all in one, but also life itself.

Hunden

Hans-Ove Larsson

De första lämningarna av ett domesticerat hunddjur daterar sig mer än 10 000 år tillbaka i tiden, dvs under den senare delen av stenåldern. Vi vet däremot inte exakt *när* hunden blev hund – vi vet inte ens exakt *hur* – men vi vet att det är vargen som är anfader till de mer än 400 olika hundraserna som idag finns spridda över världen. Det är lite paradoxalt att "människans bästa vän" emanerar från den hatade vargen, ibland kallad "människans gissel" och andra föga smickrande epitet. Ändå märkligare är kanske att det är just de egenskaper hos vargen som gör den till ett socialt och effektivt rovdjur – och därmed fruktad och hatad – som samtidigt har utgjort en grundförutsättning för hundens lyckade domesticering.

De många olika vargrasernas skillnader i kroppsbyggnad, färg, behåring, tändernas utseende m m speglar artens stora genetiska variabilitet, som är ytterligare en förutsättning för den lyckade framavlingen av de många hundraser vi har idag. Dessa raser har med vissa undantag tämligen lite gemensamt med vargen och med varandra om vi enbart ser till deras exteriör. Alla har de dock den grundläggande anatomiska planen från sina vilda förfäder. Den stora variation bland raser som arten hund idag uppvisar är helt och hållet ett resultat av selektivt urval – på människans villkor. Den tämligen stora homogeniteten som vargar och andra vilda hunddjur trots allt uppvisar beror å andra sidan på de hårda ekologiska villkor de vilda hunddjuren lever under och som utgör en mycket sträng och likriktande selektionsmekanism.

Vargens anpassningsbarhet till olika

ekologiska situationer visar ändå att den besitter en stor inomartsvariabilitet, både i fråga om anatomiska/morfologiska karaktärer, och beträffande sociala, beteendemässiga karaktärer. I naturen "hyfsas" variationsrikedomen i kanterna och resultatet visar sig i en slags fulländad kompromisslösning till den rådande ekologiska situationen. När människan kom med i spelet för 10–14 000 år sedan och upphävde en del av naturens stränga urvalsmetoder så gavs den genetiska variationsrikedomen hos vargen fritt spelrum och de första hundlika raslinjerna kunde börja utvecklas. Redan tidigt efter den första domesticeringsperioden fanns flera distinkta rastyper – vilket man konstaterat genom fossila lämningar –, som uppenbart nyttjades av människan för olika ändamål. Studier av tamhund och varg och deras hybridisering i Kiel har också visat att man på förvånansvärt kort tid kan få fram en ny ras.

Många av dagens hundraser skulle inte överleva i det vilda. De kan vara vargen – anfadern – överlägsen i vissa detaljer. En vinthund springer t ex snabbare än en varg (om än med mindre uthållighet) – men vargens "totallösning" gör den helt överlägsen i en vild situation. Just vargens goda överlevnadsförmåga i hårda ekologiska situationer gör att många människor har haft – och har – uppfattningen att hundar blir mer "vilda" om de korsas med varg. Sådana korsningar har också skett med indianernas och eskimåernas slädhundar, men resultatet blir inte en stor, aggressiv slädhund – snarare tvärt om. Vid Institutet för Domesticerade Djur i Kiel har man genomfört många korsningsförsök med varg-hund

och kunnat visa att de vargkaraktärer som tillförts en hundras inte alls gör dem vilda och aggressiva. Aggressiviteten som man finner hos vissa hundraser är inte ett arv från den vilda föfadern, utan ett resultat av selektiv avel. Vargens adelsmärke är inte aggresivitet och "vildhet", utan snarare skygghet och försiktighet som måste övervinnas genom erfarenhet.

Domesticeringen har också i viss mån påverkat hundens inre anatomi och inte bara karaktärer som benlängd, svansstorlek, hängöron osv, vilket visar sig i att tamhunden har en hjärnvolym som är 31 % mindre än vargens. Sinnesorgan som ögon, öron och luktorgan är dessutom mindre känsliga. Faktum är att inte ens den bästa spårhunden kan uppnå vargens doftkänslighet och upplösningsförmåga i nosen – eller snarare luktorganet –, vilket har visats i kontrollerade experiment. Den mindre hjärnvolymen hos tamhunden innebär inte att den är mindre intelligent än vargen. Den är snarare en effekt av att tamhunden utvecklats under betydligt mindre hårda förhållanden än vargen och inte haft samma selektiva press på utvecklandet av sinnesfulländning som vargen, vars liv bokstavligen hänger på – om inte en nervtråd, så ett högt utvecklat sinnes- och nervsystem.

Vi människor har svårt att föreställa oss den omvärldsbild som hunden skapar, bla med hjälp av sitt högt utvecklade luktsinne. Man brukar populärt säga att hunden "ser" med nosen, vilket nog faktiskt är sant. Bilden av omvärlden skapas ju i hjärnan med den information som förmedlas via sinnesorganen. Information från det sinnesorgan som levererar mest och bäst material kommer naturligt nog att dominera bilden. Hos oss är det ögat, men hos hunden troligtvis nosen. Även hörselsinnets kapacitet ligger till viss del ovanför de högsta frekvenser vi kan höra – det är därför man kan använda de för oss ohörbara hundvisslorna. Bland annat dessa sinnesprestationer gör att vi inte delar hundens hela värld och därmed kanske inte alltid förstår hundens reaktioner och beteenden. Många av de kända fallen då en hund "oförklarligt" attackerat och

i vissa fall dödat sin husse eller matte beror på rena missförstånd och missuppfattningar. Hunden var kanske inte tillräckligt socialiserad med ägaren och/eller kände inte igen ägaren då denne bytt lukt och utseende. De flesta fall härrör sig till kennelhållna eller kedjade hundar med ett följaktligen "dåligt" socialt liv.

Hundögat uppfattar rörelser och rörliga föremål men har dålig förmåga att urskilja orörliga djur eller föremål. En hund kan visuellt känna igen husse/matte på avstånd under 150 meter och på de längsta avstånden är det den karakteristiska silhuetten och/eller rörelsen hos tex matte som känns igen.

Vargens högt utvecklade sociala och hierarkiska system är en förutsättning för dess framgång som flockjagande rovdjur, men också en grundförutsättning för hundens framgång som social kompanjon till människan och högt älskad familjemedlem. En hund är en del av människofamiljen på samma sätt som en varg är en medlem i vargflocken. Den här sociala "förmågan" hos hunden har dels sina ärvda rötter från vargen, dels är den ett resultat av avelsurval av människan. Eftersom tamhunden normalt inte lever flockvis med andra hundar så fungerar husse/matte eller familjen som ett substitut. Om hunden behandlas rätt så betraktar den människor som överlägsna i rang och reagerar som en underordnad individ, dvs med underkastande beteenden som är välkända av alla människor (svansviftning, rulla över på rygg, slicka ansiktet osv) men som gärna tolkas på fel sätt. Det gör nu inte så mycket eftersom effekten blir den rätta – människan blickas och tycker att det är en "fin vovve" och hunden har visat sin underdanighet och är nöjd.

I andra fall kan hunden kämpa för sin status. För det mesta feltolkas även det med att hunden är olydig och skall bestraffas, vilket trappar upp striden och det hela kan ta en ände med förskräckelse. Hunden drar naturligtvis det kortaste strået i längden eftersom knappast någon skulle komma på tanken att skjuta husse för att han

"Ulven – den ondes hund", ett föga smickrande epitet för alla hundars anfader. Vargen uppvisar tvärtom många tilltalande sociala drag, som varit förutsättningar för hundens lyckade domesticering.

Vargen har alla de anatomiska, fysiologiska och beteendemässiga egenskaper som återfinns hos hunden, men medan vargen utgör en fulländad kompromiss kan en hundras uppvisa både fysiska och mentala defekter.

Foto Hans-Ove Larsson.

beter sig galet. Hunden, som egentligen agerar efter sina naturliga förutsättningar och drifter, tas däremot av daga om den är "besvärlig", vilket oftast beror på en fel-prestation från människans sida. Det finns tex fall där hunden inte kommer överens med alla i en familj – den lyder inte matte, morrar mot eller biter barnen osv. Förklaringen är att hunden strider för att förbättra sin sociala rangposition inom flocken/familjen. Husse försöker då ofta att lära hunden att lyda/inte bita genom att gå emellan och bestraffa den, men det är dömt att misslyckas på sikt, eftersom hundens agerande inte har med "rätt" eller "fel" att göra, utan med en social statuskamp. Hunden betraktas sedan som farlig, osäker, onormal m m

men betar sig ju egentligen riktigt utifrån sina naturliga förutsättningar. Matte eller barnen måste således *själva* etablera sin rang över hundens. Lyckas de med detta så blir hunden för det mesta en god familjehund.

Lydnad hos en hund baseras inte på någon insikt hos hunden om vad kommandot innebär – att den "förstår" vad den ska göra – utan en inlärning som ett resultat av erfarenhet med bestraffning eller belöning. Olydnad hos hunden får följaktligen därför inte dömas efter våra morallagar. Många hundägare tror felaktigt att hunden kan skilja på gott och ont förståndsmässigt. Tyvärr finns det alltför många hundägare som tolkar sin hunds beteenden och reaktioner

på ett antropomorfistiskt sätt. Det blir fel för både hund och ägare. Det vore för alla parter en lättnad om hundägaren accepterade att hunden är ett djur med alla kvaliteter i fråga om medfödda egenskaper och inlärningsmässig kapacitet som dess vilda anfader. En större kunskap om hundens biologiska förutsättningar som familjemedlem – och ibland som livskamrat – skulle

leda till ett mycket bättre samförstånd mellan hunden och dess mänskliga livskumpan.

Hunden har en särställning bland alla de sällskapsdjur som människan genom tiderna knutit till sig, både som det äldsta av alla sällskapsdjur och som det i särklass käraste. Det är ingen slump att hunden tituleras "människans bästa vän".

The dog

The wolf is undoubtedly the ancestor of the modern dog, but we do not know exactly when or how the domestication occurred, only that the process started 10–15,000 years ago. Domestication has influenced the dog both internally and externally. Although the more than 400 different dog breeds we have today look very different, not only from each other but also from their wild ancestor, they all bear the basal anatomical master plan of the wolf. The great variation among dog breeds is exclusively a product of man's selection, based upon the genetic variation possessed by the wolf. The relative homogeneity shown by wolves and other wild canids is instead a result of the natural selective forces from a harsh ecological environment, having strong uniforming effects.

A modern dog breed would have difficulty surviving in the wild. Although certain dogs could be superior to the wolf in one respect the "overall solution" expressed in the wolf species as a kind of fulfilled compromise in accordance with the actual ecological situation is totally superior to all dogs. A dog breed will not be "wild" after hybridisation with a wolf and certainly not more aggressive. Aggressiveness is a result of domestication and selective breeding. A wolf's trademark is instead a shyness and caution that have to be overcome by experience.

The sensory capacity of dogs is inferior to that of the wolf. It is difficult for man to imagine for instance the olfactory world of dogs, which in turn may explain why dogs and man often misunderstand each other, sometimes with fatal results.

The highly developed social and hierarchical system of wolves is a base for its success as a group hunting predator, but also the base for the successful domestication of dogs. A dog is a part of the human "pack" or family in the same way a wolf is a part of the wolf pack (basically a family). The ideal social position for a dog is subordinate to all other human members of the family. If not, the dog may well fight for its rank, with fatal results both for the dog (being regarded as "impossible" and dangerous and killed) and for the human pack members. A dog cannot instinctively distinguish between "good" and "bad". Obedience is instead a result of learning through experience with the means of punishment and/or reward. A better knowledge and understanding of the dog's natural behaviour and reactions as a biological being, and not the all too common anthropomorphic evaluations of dog behaviour, could create a much better coexistence of man and dog and even more justify reference to the dog as "man's best friend".

Hus för få

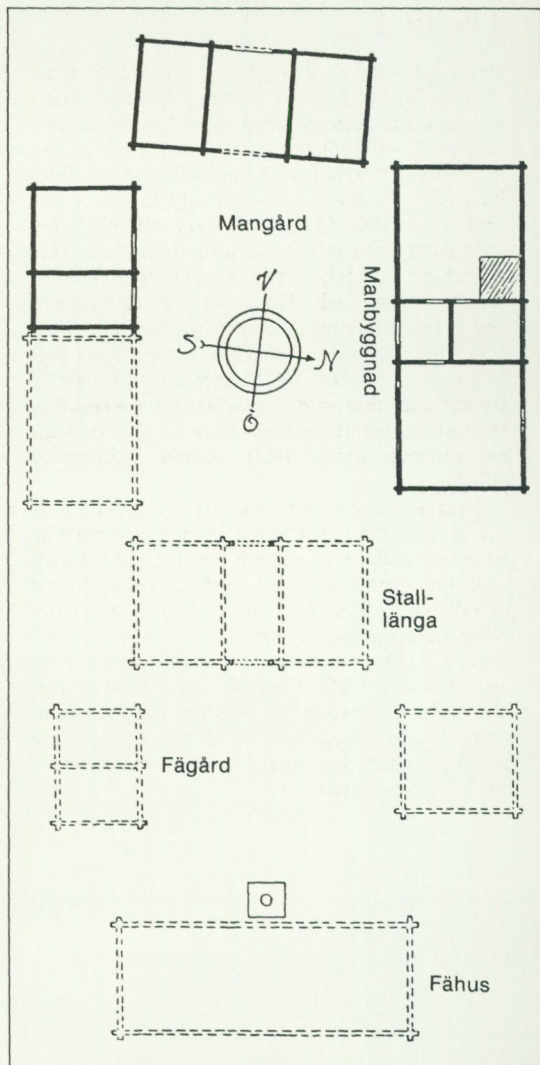
Mats Janson

I våra dagar, när boskapsskötseln tagit form av storindustri och boskapens byggnader jämförs med fabriker, kan det vara skäl att blicka tillbaka och med utgångspunkt från Skansens fähus se närmare på husdjurens boendemiljö i olika delar av Sverige förr i tiden.

Något som säkerligen alltid stått klart för människor, som hållit husdjur för sin utkomsts skull, är att djuren "nog märka, om en människa hyllar dem eller icke; de må väl efter som skötseln är, och de gifva i samma mån avkastning, fördel och nöje åt sina ägare". (C J L Almquist, 1840). Denna gyllene regel, som säkerligen kan innefatta djurens boende, har man på grund av materiella brister inte alltid kunnat följa, utan ofta omvittnas det av samtida resenärer, författare och myndighetspersoner hur illa ställt det varit för kreaturen i mörka, fuktiga, dragiga fähus och stall, där utfodringen var otillräcklig och där bristande omvårdnad gjorde att kreaturen fick stå i tjocka lager av dynga. Men samtidigt finns det exempel på hur människor sökt ordna allt till det bästa för djuren. Man har byggt stall och fähus, som inte stått bostadshusen långt efter i kvalitet, och där tom människor föredragit att bo tillsammans med korna som rumskamrater, och där fähuset utnyttjats som bagarstuga, sommarstuga åt familjen och samlingsplats för kvinnorna på gården under "opsittarkvällar".

Fähusen har spelat en avgörande roll då det gäller gårdens utformning och de övriga byggnadernas utplacering. Sigurd Erixon urskiljer och definierar fyra olika gårdsformer i Sverige, med olika geografisk utbredning. De är dock att betrakta som grundformer, eftersom det inom varje område har

Centralsvensk gård, Västmanland.
(S. Erixon, Rig 1919).

Götisk gård, Öland. (S. Erixon, Rig 1919).

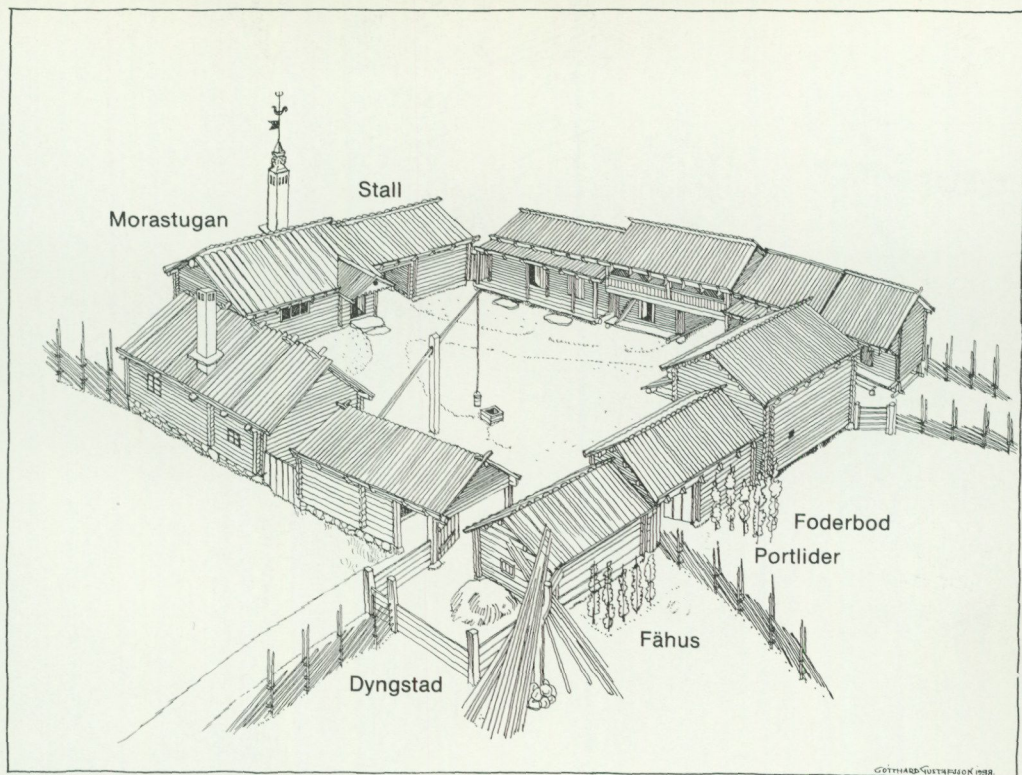
funnits ett oändligt antal lokala variationer, beroende på naturgeografiska och ekonomiska olikheter. Gårdsformerna har genomgående en tendens till fyrkantighet, men de skiljer sig ändå avsevärt med avseende på hur tätt byggnaderna varit placerade, var fähus och stall ligger i förhållande till boningshusen, om djuren får beträda gårdsplanen m m.

I Mälar- och Hjälmjarlandskapen finns den *centralsvenska gården*, rektangulär till formen och så uppbyggd att en särskild urskiljbar "mangård" resp "fägård" bildas, klart avgränsade från varandra (s 175). Stommen i gården utgörs av mangårdens byggnader, som består av boningshus och bodar. Dessa bildar en gårdsfyrkant för sig, vilken är avgränsad mot fägården av en långa bestående av portlider med stall och bod på ömse sidor. Fägårdens byggnader består av fähuset längst ned och svinhus och bod som flygelbyggnader till fähuset.

En variant till denna gårdstyp är den *mellansvenska gården*, där de två gårdsfyrkanterna lösgjorts och placerats ett stycke ifrån varandra, ibland även osymmetriskt, beroende på de naturförhållanden som råder.

I Götaland (utom Skåne, Halland och Bohuslän) dominerar den *götiska gården*, som i likhet med den centralsvenska är rektangulär till formen och även indelad i man- och fägård. Den skiljer sig dock från den centralsvenska genom att gårdshalvorna avgränsas, inte genom en stall- och portliderlånga, utan genom ett stängsel tvärs över gårdsplanen.

Den *nordsvenska gården* påträffas norr om Dalälven och är på Skansen representerad av Moragården från Dalarna, Delsbogården från Hälsingland och Älvrosgården från Härjedalen. Den nordsvenska gårdens byggnader kan som i Älvrosgården vara tämligen glest utplacerade eller också som i Moragården och Delsbogården stå betydligt tätare så en inneslutande gårdsplan bildas. I Jämtland och Härjedalen var det vanligt att de byggnader som hade speciella funktioner, särskilt de som det eldades i, tex bagarstuga och bastu, av bl a brandsäker-

Moragården på Skansen som exempel på den nordsvenska gården. Se text s 179ff. Teckning Gotthard Gustafsson.

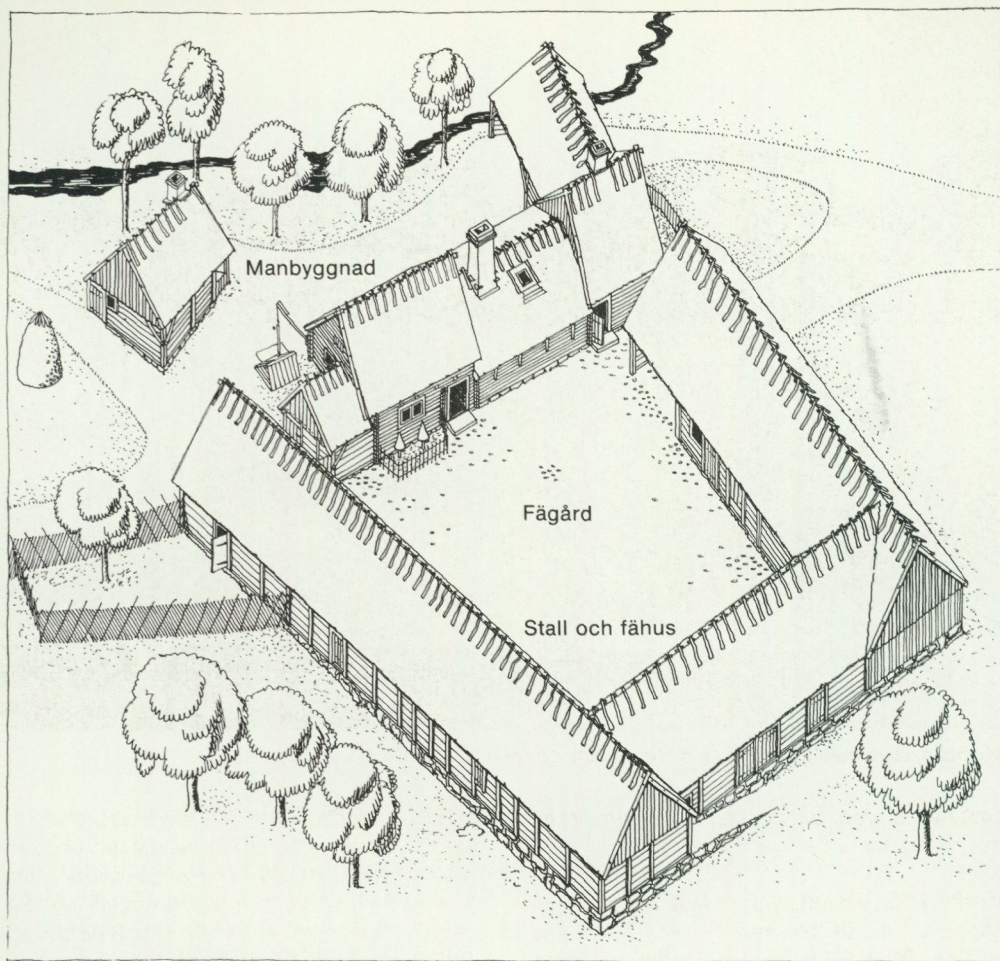
hetsskäl placerades utanför gårdsfyrcanten.

Fähuset kan i Jämtland, Härjedalen utgöra del av längan mitt emot manbyggnaden men kan också som i Älvrosgården vara inplacerat i den ena flygellängan. Boskapen når fähuset utifrån genom ett lider och beträder på så sätt aldrig mangården. På samma sätt var fähusen inplacerade i Dalagårdarna, vilket föranledde bröderna Gahn till följande kommentar i dagboken från 1765: "Ingången till fähuset och stallet är här alltid från portlidret. Då boskapen om sommarnätterna ej släpps in i fähuset, stannar den kvar i lidret, som har port på yttre och grind på inre sidan. Grinden avser även att hindra boskapen från att beta på gården, som oftast är bevuxen med humle och där även gräset brukar avmejas."

I Hälsingland var ofta fähuset placerat

väg i vägg med ett boningshus, i Delsbogården intill den sk sängstugan, som är en gäststuga, som används vid festligheter t ex bröllop. Det förekom också att boskapen togs in via gårdsplanen för att nå "fäxet" (fähuset). Så är t ex fallet med Delsbogården.

Även i fäbodarna (Älvdalsbodarna från Dalarna på Skansen) kan man skönja ett embryo till uppdelning mangård-fägård, där eldhuset, bodar och lador utgör mangårdsdelen, avskild från fägården genom raden av tätt ställda fähus, som hindrar boskapen från att beträda "mangårdsdelens" täkt, där gräset under högsommaren skulle slå och tagas tillvara i ladan. Planen framför fähusen bildar en stor fälla, som av Erixon betraktas som fägårdens "urform" och som i den nordsvenska gården under århundradenas lopp reducerats till fägata och lider. Se foto s 180.

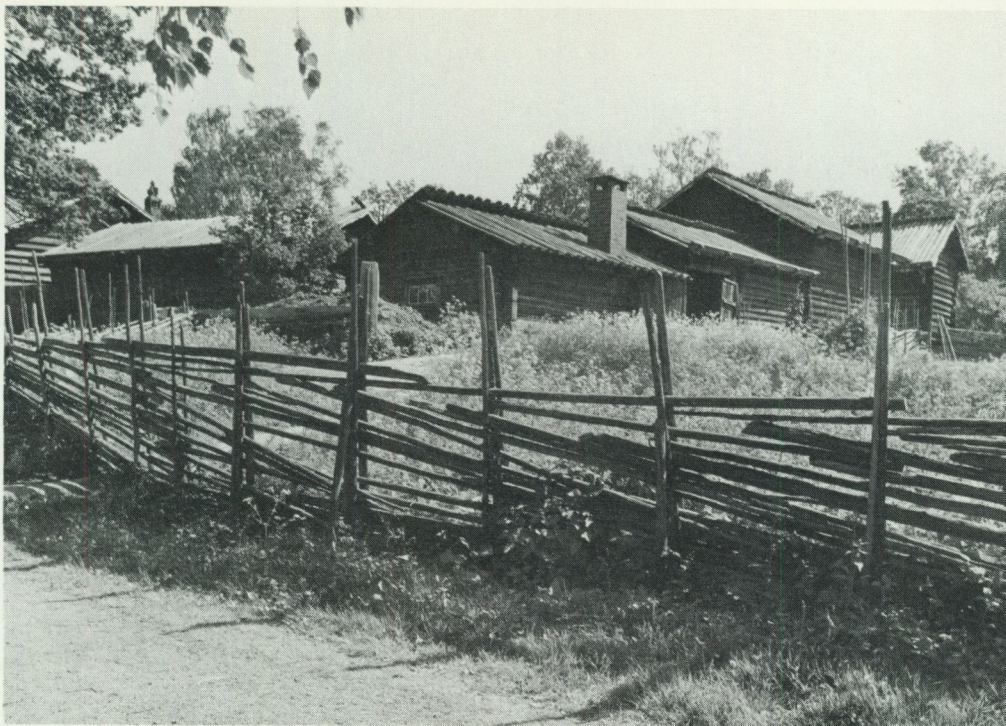

Oktorpsgården på Skansen som exempel på den sydsvenska gården. Se text s 187ff. Teckning Gotthard Gustafsson.

Den *sydsvenska gården* är till utbredningen begränsad till de gammeldanska landskapen Skåne, Halland och delar av Blekinge och Småland. På Skansen är gårdstypen representerad av Oktorpsgården från Halland och Skånegården från Högs socken, som ersatt den år 1972 nedbrunna Ravlundagården.

Karaktéristiskt för gårdstypen är att byggnaderna är slutnare sammanbyggda till gårdsfyrcant än fallet är i övriga delar av landet. Erixon betecknar gården som i

grunden en trelängad fågård, som försetts med en fjärde länga i form av en manbyggnadslänga. Det är vanligt att uthusbyggnadernas tre längor var hopbyggda under samma tak, medan manbyggnaden i den fjärde längan stod något lösare förbunden med flygellängorna. Gödselhögens placering inne på gårdsplanen understryker fågårdskaraktären. I vissa fall var det dock inte alltid nödvändigt för korna att föras in på den i allmänhet stenbelagda gården för att nå fähuset, eftersom detta ibland hade

Moragården med fähuset (i mitten) och gödselstan. Foto Ulla Wåger.

port mot hagen. Så var fallet med den gamla Ravlundagården på Skansen.

Vi skall i fortsättningen se litet närmare på några av de fähus som finns i Skansens gårdar. Med hjälp av nu unika uppteckningar, gjorda av Nordiska museets meddelarstab ute i landet på 1940-talet, skall vi också förmedla beskrivningar av fähusens utseende och användning i olika delar av Sverige under senare delen av 1800-talet.

I *Moragården*, Skansens äldsta gård med byggnader ända från 1500-talet, ligger fähuset i längan mitt emot manbyggnaden. Fähuset är dock en ofullständig kopia av ett fähus från Norets by från ca 1800, varför vi i beskrivningen av hur ett Morafähus sett ut stöder oss på Lars Levanders bok *Övre Dalarnes bondekultur*, som kom ut 1947. När man byggde fähusen förr, placerade man dem så nära brunnen som möjligt och mot byns fägata. Fähusen var i Mora i all-

mänhet uppförda av 7–8 varv rundtimmer och försedda med traditionellt brädtak. Golvet utgjordes av tillstampad jord eller lera. De var i allmänhet inrättade med två båsrader i Nedan-Siljanområdet och endast en båsrad i Ovan-Siljan. Båsen skildes åt genom enkla båsbalkar, och därinnanför fanns plankgolv. Utanför låg gödselrännan i form av ett par plankor. Ofta var jordgolvet täckt av kvarlämnat strö eller gödsel som bildade ett tjockt hoptrampat lager. När korna på sommaren flyttades till fåboden, togs dessa lager mycket omsorgsfullt till vara. Gödseln skottades dagligdags ut genom gödselgluggen, i Mora ofta utformad som skjutglugg. Utanför fähuset, intill fågatan, låg gödselstan uppbyggd av väggar, i Mora ofta i skiftesverksteknik, dvs ovanpå varandra liggande bräder, som är intappade i skåror i grova, relativt höga stolpar. I fähusen fanns vidare sk getätor, krubbor åt getter, försedda med galler av träspjälor,

Moragårdens fäbod, Älvdalsbodarna. Kreaturen samlas framför raden av fähus. Foto Ulla Wåger.

som hindrade getterna att dra ned fodret.

Fähusen var allmänt inredda med "spismur", en öppen eldstad för värmning av vatten och upptining av mossor, som ingick som foder. Spisen var oftast försedd med en kittelvind av trä eller järn. Fähus som saknade innertak, vilket de äldre fähusen gjorde, hade längst in "fjöshjälle" med lave, utnyttjad av flickorna som sovplats. (Mer där om s 186.)

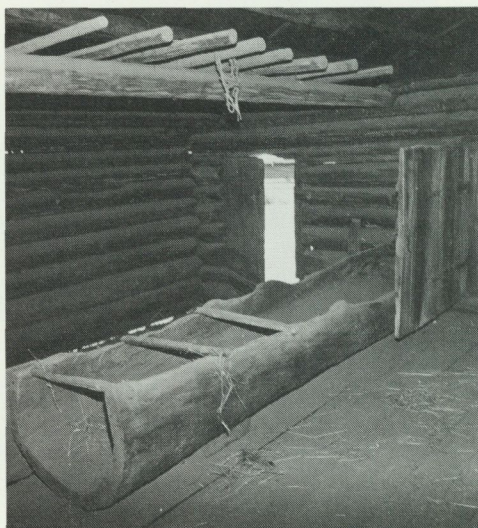
Mitt emot fähuset ligger foderboden, som dels består av ett förvaringsrum för hö och annat foder, dels ett öppet lider mot fähuset. Genom lidret förs korna till och från fähuset genom porten. (Jämför bröderna Gahns beskrivning s 187.)

Moragårdens stall är beläget i samma husrad som manbyggnaden. Mellan manbyggnaden och stallet är ett portluder, mot vilket stallets två dörrar vetter. I Dalarna var det vanligt att stallet låg nära intill boningshuset, vilket kan tolkas som tecken på den rang hästen intog som husdjurens överklass. Genom den vänstra dörren kommer man in i "öställe" (höstallet), varifrån man utfodrade hästarna. Krubban i form av en lång urholkad trästam står på "öställets" golv mot det andra utrymmet, som kallas "dritställe" eller hästkätten. Golvet är här av jord, till skillnad från "öställe", som har brädgolv. I Mora var det vanligt att tillverka krubban av ett furuskal, en torrfura, som var rutten invändigt. För att inte

hästarna skulle dra omkring fodret i krubban, avdelade man denna med käppar, som borrades in i krubbans kanter, eller också ställde man dit en "grind" på den kant av krubban, som vette mot hästarna. Golvet i dritställe, som var av jord med pålagd torv, blev med tiden täckt av ett tjockt lager av strö av olika slag, mest hackat granris och halm.

Detta gamla stall från ca 1660 är ett av få

Moragårdens stall från Bergkarlås. Krubban i form av ett furuskal. Hästarna gick lösa på andra sidan. Foto Ulla Wåger.

bevarade exempel på stallbyggnad där kreatur inte varit fastgjorda i båsar med hjälp av bindslen, utan där djuren fått gå lösa. Det var längre tillbaka i tiden en vanligt förhållande både för kor och hästar.

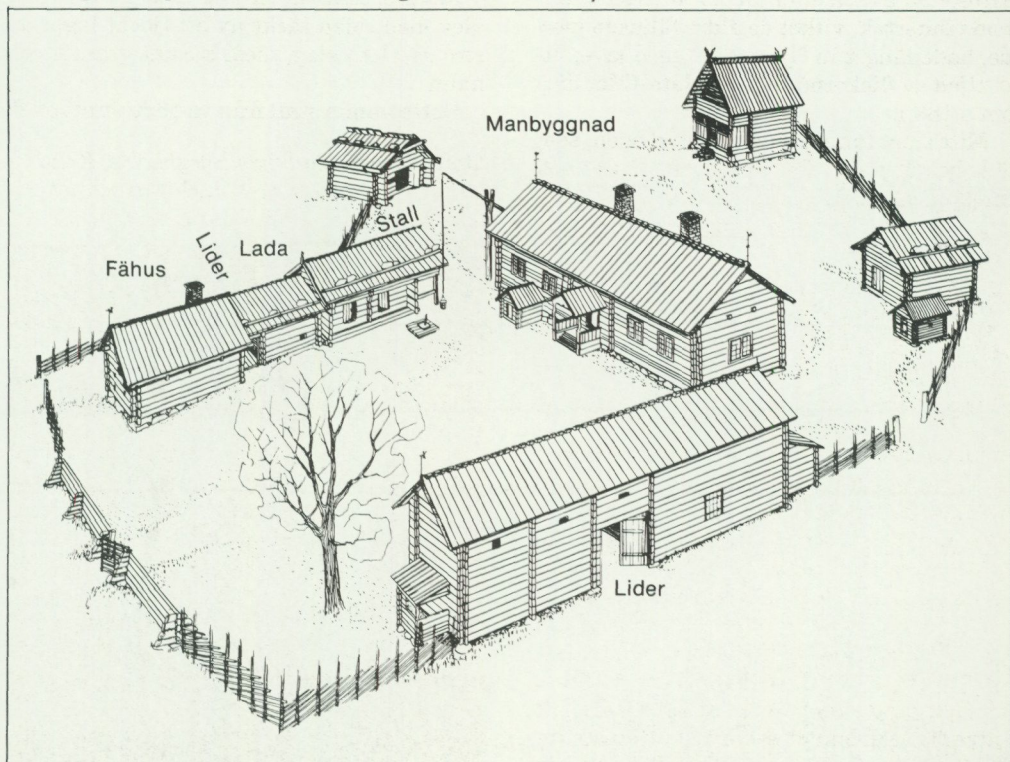
Älvrosgårdens fähus ger oss en unik bild av ett nordsvenskt fähus, så som det kan ha sett sig på 1700-talet och i viss mån ända in på 1800-talet. Som gårdens övriga byggnader är det uppfört av rundtimmer i furu med vedtak på lager av näver. En hög skorsten av sten visar att där finns eldstad.

När man från portlidret kommer in i fähuset tar det ett tag innan ögonen i dunklet börjar urskilja detaljer i inredningen. Bara genom ett litet fönster i gaveln strilar ljuset in. Vore det vinter och mjölkningsdags skulle väl också elden i den öppna spisen omedelbart till höger om ingångsdörren lysa upp rummet. Längre in i huset ser vi åtta

båsar, vars balkar av bräder bildar en svängd bågförm. Grova plankor utgör golv med en särskild gödselränna utanför båsen, som avslutas med en gödselglugg i gavelväggen, genom vilken gödseln skottades ut. Vidare finns det mellan båsräderna längst ned en färkätte av pinnar.

Byggnaden är en ryggåsstuga och väldigt åsar bär upp taket. Här saknas således innertak som skulle för höet. Två längsgående timmerstockar som i bygden kallas "steckaåsar" är infogade i vardera gaveln. De har fått flata översidor för att kunna användas som hyllor för mindre träkärl, som det finns gott om i ett fähus. Men "steckaåsarnas" viktigaste uppgift är att fungera som plattform för en säng, som man når genom en stege. Detta, liksom en säng som står till vänster innanför ingångsdörren, antyder att fähuset även använts som över-

Älvrosgården på Skansen. Teckning Gotthard Gustafsson.

nattningsställe. Mer om detta längre fram.

Den öppna eldstaden, försedd med kittelvind av trä, har också spiskåpa. Eldstaden användes dagligen för att värma upp vattnet till sörpfodret. Sörpa som foder åt korna har varit mycket vanligt, särskilt i norra Sverige. Sörpan är vanligtvis en blandning av hackelse, hö och gröpe, som blandas med hett vatten för att få en grötliknande konsistens. Varje bygd, ja varje gård har haft sitt recept på sörpa. En meddelare från Jämtland berättar oss följande; "Man fyllde murpannan (eller kitteln) med vatten och eldade därunder så att vattnet blev nästan kokhett. Under tiden stoppade man i sörpbyttorna en blandning av agnar, småfoder, och repat torrt säl- och rönnlöv, samt överst några strå fethö jämte något torrt potatis- eller rovblast, varefter allt i byttan fast hoppackades. Sedan vattnet i murpannan blivit hett eller dragit nog, östes det på sörpbyttorna, däri innehållet fick stå och draga en viss stund innan det tillställdes varje djur som skulle ha sörpa. Dock hade man först hållt av lagen av sörpbyttorna och vattnat korna därmed." Strax utanför lidret, hopbyggt med foderladan, är en liten timrad sörpbod, där ingredienserna till sörpan förvarades.

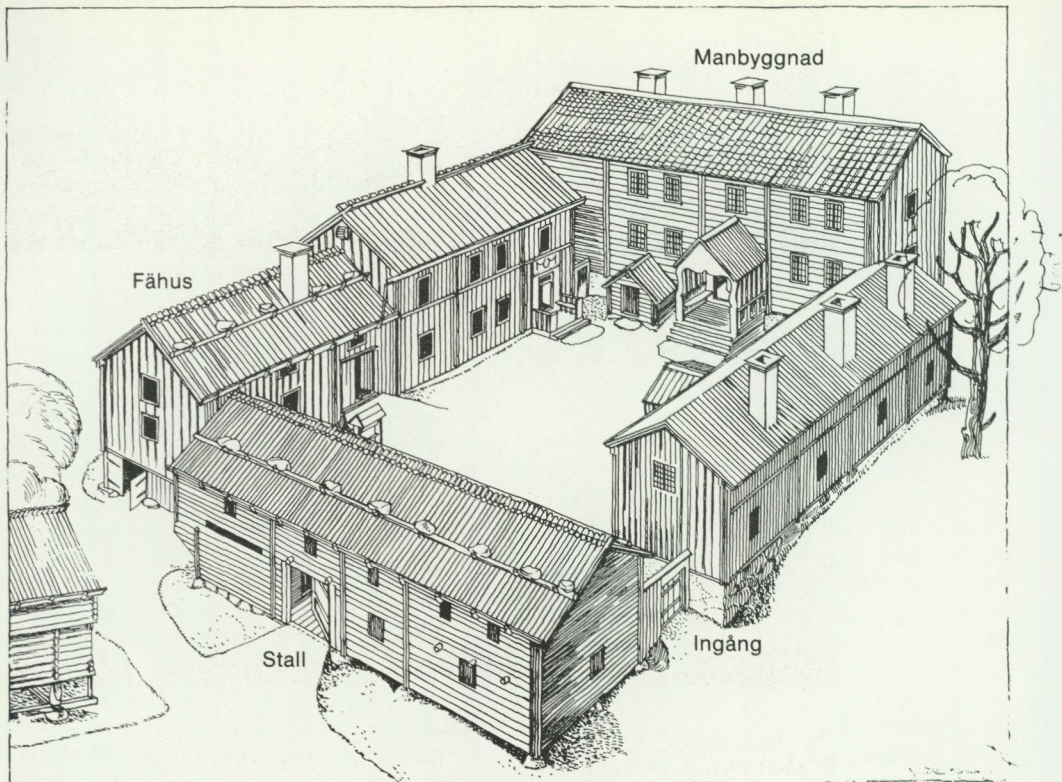
I Härjedalen, som överallt, stod kreatursstocken i ett visst förhållande till gårdens storlek. År 1822 vet vi genom bouppteckning efter mangårdsbyggnadens ägare Henrik Andersson på Rödjegården, att följande antal djur hölls på gården: 1 häst, 5 kor, 2 oxkalvar, 3 mindre kalvar, 4 getter, 2 killingar, 2 bockar, 11 får och 2 lamm. Det var, som en meddelare i Jämtland uppger, ängsslåttern som bestämde kreatursstockens storlek. Det var tradition "att man icke fick ha öppen mer åker än som man kunde gödsla med kreatursspillningen efter de kreatur som kunde födas med fodret från engsmarkerna, då hö av uppodlad jord icke förekom den tiden". Rödjegården var på 1/4

mantal och bestod av 9 tunnland åker och 27½ tunnland äng. Ängen dominerar och boskapen utgjorde stommen i gårdens ekonomi.

Delsbogårdens "fax" ligger i den vänstra längan, vägg i vägg med sängstugan (gäststugan) från Sunnanås. Det kommer från Gåsbacka by och är troligen uppfört på 1830-talet. Fähuset skiljer sig knappt från bostadshuset: det har rödfärgad panel, är relativt högt med stora blyspröjsfönster med vitmålade foder, och även skorstenen antyder boningshus. Det enda som särskiljer fähuset från ett boningshus är den stora dubbelporten, som leder in till det inbyggda lidret, som längst in innehåller en mjölk-kammare, där mjölken förvarades i ett stort antal låga tråg, placerade på särskilda ställningar. Tv är dörren till fähuset. Hela inredningen ger ett genuint intryck, väggarna är klädda med profilerade bräder som vackert mörknat, slitits och slipats blanka genom naturlig nötning och noggrann tvättning.

Den första delen av fähuset liknar en vardagsstuga: här finns den öppna eldstaden tv med en stor inmurad kopparpanna, vid sidan av denna en arbetsbänk framför fönstret, samt i motsatta hörnet en utdrags-säng, ett bord, ett hörnskåp samt stora laggade kärl. Utrymmet ger ett hemtrevligt, köksliknande intryck. Här bereddes sörpan, här sov man och här bakade man. En meddelare från Ovanåkers socken i Hälsingland berättar om ett liknande fähus: "Inom dörrens ena sida var spismuren med öppen spis och pannmurugn. Under (fanns) vattenvärmare av tackjärn, senare koppar, med messingskran till Fatkaret av trä med lock. Mellan muren och väggen var vedbränslerum. Invid Fatkaret (fanns) hon som var bondens sorgebarn. Var sällan tät och rötte ofta väggen der, av timmer. Intill mot första spiltans bås balk stod diverse saker, mjöl- eller saltkärl, samt fat ämbar av

Älvrosgårdens fähus med pigornas hjälle uppe på "steckaåsarna". Bilden under visar den öppna eldstaden där "sörpan" lagades. Foto Ulla Wåger.

Delsbogården på Skansen. Teckning Gotthard Gustafsson.

trä. Hela denna avdelning är ett slaskhål och rötte på fåxet.”

Fåhus som Delsbogårdens kallas ”högfåhus”. De var placerade på en sluttning för att utnyttja mellanskillnaden mellan byggnaden och marken som ”dyngkällare”. Gödseln kunde också lättvindigt mockas ned genom hål i golvet. Fåhus av detta slag började byggas i Norrland omkring mitten av 1800-talet, men ansågs så småningom olämpliga, eftersom de var kalla och osunda genom draget och fukten från gödseln.

Delsbogårdens stall ligger i västra delen av den stora uthuslängan mittemot huvudbyggnaden. Hästarna står i tre spiltor med höga båsväggar och varje spilta har en fast krubba för foder. Från lidret kommer man vidare genom en särskild dörr in i ett smalt ytterrum mellan spiltraden och väggen in mot gården, varifrån utfodringen skedde.

Man kunde praktiskt från detta foderrum lägga fodret direkt i krubborna, genom öppningar in mot stallet. Öppningarna var försedda med luckor, som kunde stängas igen när det var särskilt kallt ute. Foto s 186.

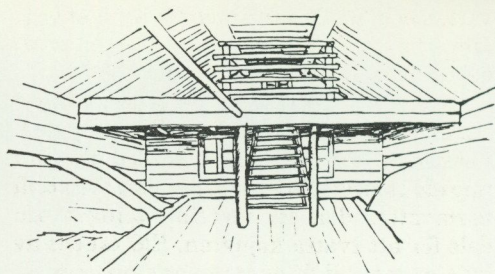
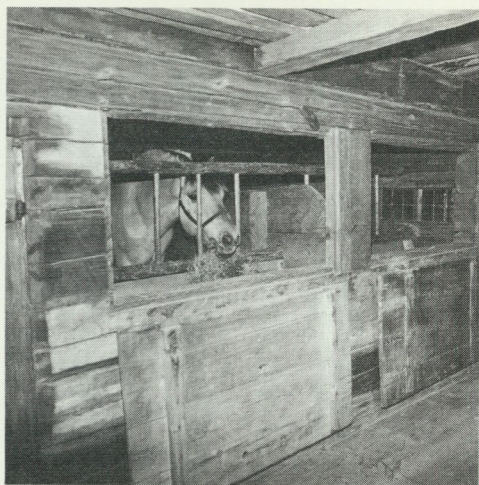
Dispositionen av Delsbogårdens 1800-talsstall överensstämmer i princip med Moragårdens 1600-talsstall, dock med den skillnaden att i Delsbogården en vägg avskiljer foderrummet från själva stallet och att detta har trägolv och spiltor.

Karakteristiskt för fåhusen inom norra Sveriges fåbodområde är att de, till skillnad från i Sydsverige, varit försedda med eldstad. Detta var naturligtvis klimatiskt betingat; eldstaden behövdes för att hålla värmen uppe när temperaturen utomhus sjönk till -20° – -30° . De äldsta eldstäderna var enkla, öppna spisar, som under 1800-talet

Delsbogårdens fähus. Platsen för säng och bord (övre bilden). Arbetsbänken mellan eldstad och bås (nedre bilden). Foto Ulla Wäger.

T v Delsbogårdens stall. Utrymmet varifrån utfodringen skedde. Observera luckorna.

Foto Ulla Wåger.

Ovan "föushilla" eller hjälle, utrymme för pigor och kreatur. (Atlas över Svensk folk-kultur, 1957).

försågs med inmurad pannmur och bakugn. Därmed fanns förutsättningar att använda fähuset på ett mer köksliknande sätt, vilket framgått av beskrivningarna ovan. Här kunde man baka tunnbröd, diska mjölkkärlen med varmvatten, brygga öl, bränna brännvin, arbeten som också många gånger givit upphov till särskilda hus. I och med att fähuset var uppvärmt och skönt flyttade man även gärna ut vissa grövre arbeten hit, som man inte ville skräpa ned med inne i stugan. Det var sådana arbeten som spinning, kardning, lindhäckling, tvättning av ylle- och linnegarn m m. Vintertid gjordes dagligen upp eld och som bränsle utnyttjades enligt en meddelare från Boda i Dalarna "all den kvist som återstod sedan getterna ätit av lövet på den 'giva' löv som bestods dem dagligen".

Värmen från eldstaden gav trivsel åt både människa och djur. Det är därför inte underligt att fähuset också kom att användas som bostad. I manbyggnadens "stuga", det enda rum som vintertid hölls varmt, var det trångt vid läggdags och det föll sig därför naturligt för gårdens döttrar och pigor att flytta ut till fähuset, där det var varmt i jämförelse med den oeldade kammaren, brygghuset eller boden. På fjöshjällen, som den i Älvrosgården, kunde flickorna ostört ta emot sina friare, en sedvänja som kallas nattfrierier och som särskilt blivit behand-

lad i Fataburen 1969. En meddelare i Revsunds socken i Jämtland berättar hur hjällen kunde vara uppbyggd: "I stället för foderskulle över fähuset, hade man en från fähuset öppen botten över bortåt halva fähusutrymmet, som kallades 'föushilla'. Där hade man kättar för fåren och ett slags staket att fästa getterna vid, som hade staketspjälorna så glesa att getterna nett och jämt kunde sticka genom huvudet och äta fodret ur den framom anordnade krubban." På detta utrymme delade flickorna plats med får och getter. På hjällen hade man också en primitiv belysning. "Med flinta och fnöske var det inte så lätt att få lyse. Vanligen hade man en sandstenshäll på hjällen, där man lade ifrån sig det lilla stickbloss, som man lyste sig med innan man lade sig." (Lima, Dalarna.)

På vissa ställen i Nordsverige har det också varit vanligt, när korna släppts ut på bete och fähuset rengjorts och skurats, att hela familjen eller delar av den flyttat dit och använt det som sommarbostad.

Fähuset var främst kvinnornas arbetsplats. Det var kvinnorna som fodrade djuren, mockade gödseln, mjölkade och beredde mjölken till hållbara produkter som smör och ost. Mannens uppgift var att sköta om hästarna, köra hem hö till ladorna på gården, iordningställa strö av granris. Men de kunde också ibland hjälpa till med att bära

vatten och hö. Dagsrutinen för arbetet i ett fähus beskrivs på följande sätt av en meddelare från Boda socken i Dalarna:

"Kreaturen fodrades i regel två gånger om dagen, morgon och afton. På morgonen, i sextiden, började man först med att göra upp eld i spisen under murpannan, för att få varmvatten dels för sörptillredningen och dels för att tvätta kojvuren. Eld tändes av kvistar som blivit över under gårdagen, då man gav getterna kärvlöv. Dessa kvistar voro mycket lättantändliga och brunno genast med stark fart varefter man lade på grövre ved.

Sedan skulle grisen ha mat emedan han först av alla började högljutt skrika. Och derefter kalven, om det fanns sådan. Grismat och kalvmat medfördes vanligen inifrån stugan der den redan iordningställdt och bars ut i träbyttor.

Sedan skulle gödseln föras ut från radtälarna till gödselgluggen och derefter ut på gödselhögen. Därpå skulle sörpan iordningställas som korna med spänd väntan iakttago och väntade på. Sedan korna fått var sin låda eller bytta med sörpa skulle getterna och fåren ha sin del av småhö (hö från naturlig äng). Därpå vidtog mjölkningen, medan korna mumsade på sörpan. Sedan mjölkades även getterna. Därefter togs den redan under föregående kväll ute i foderboden iordningställda stillkorgen in, fylld med sk fodervallor, (hö och halm ihop-rullat till stora bollar), varpå varje ko fick sin tillämnade andel. Efter en timme eller så der omkring, då kreaturen ätit upp efter den första stillningen skulle man ut igen. Först tillsåg man dervid huruvida någon av korna hade slarvat med något av sitt foder under framfötterna. Derefter vattnades alla kreaturen, både såväl kor som får och getter."

Oktorpsgården från Halland representerar den sydsvenska gården. Gården, som är från 1700-talet, har stort dokumentärt värde, eftersom den är flyttad till Skansen i sin helhet med alla byggnader från en och samma gård.

Gården kommer från en trakt i Halland där jordmånen huvudsakligen består av

mager ler- och sandjord. Avkastningen från åkern har varit förhållandevis dålig, medan ängen dock ansetts "bättre än åkern". Boskapsskötseln har här således varit förhållandevis betydelsefull för att vara i Sydsverige, där ju jordbruket annars dominerat. 1820 fanns det på gården en brun häst, ett brunt föl, en bläsigt och en brunhjälad ko, en svartbrokigt kviga, tio kalvar, två får med lamm samt en vit sugga. En meddelare från Halland berättar om hur en bonde resonerar då det gäller kreaturbeståndets storlek: "När en hemmansägare på hösten hade skördat in all sin gröda – hö och säd – då såg han huru mycket den fyllde ladorna, och då kunde han genast av erfarenhet från många föregående år beräkna huru många kreatur han kunde föda under vintern. Efter ett gott grödår blevo ladorna fullstoppade med gröda och då ansåg man, att man kunde behålla alla sina kreatur, eller to m köpa en ko till. Under ett svagt grödår däremot, då ladorna ej blevo på långt när fulla, då fick man tänka på att dels slakta dels avyttre 1–3 kreatur." En under alla tider och i alla delar av världen giltig regel vid boskapsskötsel. Oktorpsgården hade efter laga skiftet 1836–37 en areal på 53 tunnland, varav 23 tunnland äng, 10 tunnland åker och 20 tunnland utmark. (Jämför med Älvrosgårdens 9 tunnland åker och 27½ tunnland äng.)

Oktorpsgårdens få- och stallänga ligger mitt emot mangårdslängan. Byggnaden är uppförd i omålat skiftesverk och har halm-tak, som är hopbyggt med de båda flygelställda loglängorna. Fähuset har två båsrader: en mindre för fyra ungdjur och en större för fem kor. Framför båsraderna finns fasta krubbor i lädform, vilket var ovanligt i norra Sverige. Golvet är kullerstenbelagt i likhet med gårdsplanen utanför. Intill boningslängans vänstra sida (från fähuset sett) finns en länga som bl a innehåller färhushus och svinstia samt foderlada.

Kreatur har i fähusen i äldre tid stått bundna vid ytterväggarna med bindslen av trä, under senare delen av 1800-talet även av järn. Bindslena av trä kunde utgöras av

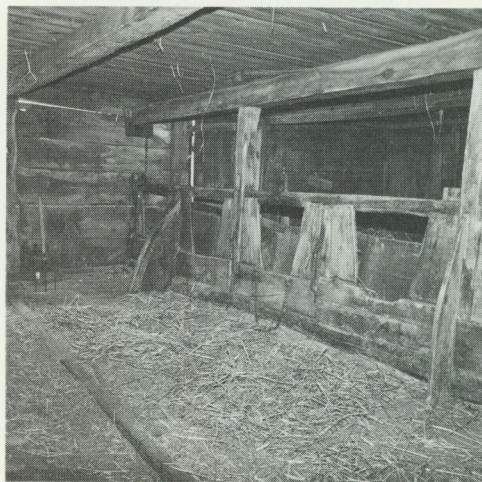

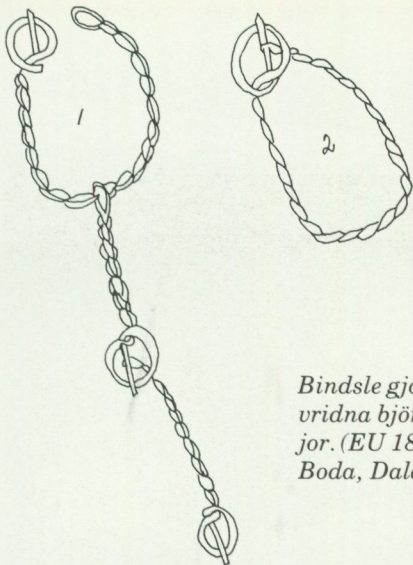
Oktorpsgårdens stensatta gård, med fähus t v och stall t h.

vidjor eller av sk klavar. Som framgår av teckningarna av ett vidjebindsle, fanns i länken en ögla, som trädde in i dess andra ände, som var utformad som en snodd med "låsstängel". Klavarna beskrivs på följande sätt av en meddelare från Lindome socken i Halland: "En klave bestod av två delar, 'övre' (den hålförsedda lilla brädan) och den böjda käppen. En knob (knopp) på käppens ända hindrade att käppen ej gick genom hålet på 'övre'. När man skulle sätta klaven på en ko, trädde man den mindre knobben till vänster genom hålet på övre. Käppens egen spännkraft verkade nu att den tunnskurna delen av käppen nedom knobben, gick in i skåran till vänster om hålet och klaven var låst." (S 189)

Boskapen fick i denna del av Sverige om sommaren gå lös på betesmarkerna runt om byn eller stå tjudrad i hagarna omkring gården, men fördes aldrig som i Norrland till betesmarker med särskilda sommarfähus. Korna fördes hem till fähuset på kväl-

Fähuset från Oktorpsgården har fem bås för kor, fyra mindre bås för ungdjur samt en kalvkätte. Foto Ulla Wäger.

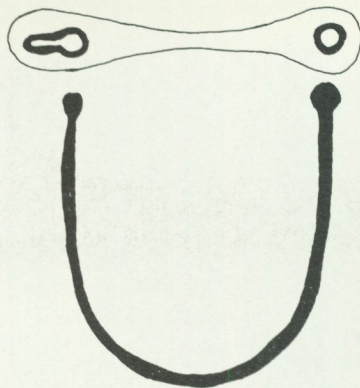

Bindsle gjort av vridna björkvid-jor. (EU 18945, Boda, Dalarna).

len och släpptes ut på morgonen, då de också mjölkades. Det förekom också att mjölkerskorna gick ut och mjölkade korna på "gadeleden".

Fähuset på Oktorpsgården var i viss mån även utsträckt till familjens boningshus. Eftersom eldstad saknades i de sydsvenska fähusen, och de i allmänhet var uppförda med skiftesverkets tunna plankväggar, var det naturligt för människor att ta med sig småkreatur som kalvar, lamm, höns och gäss in i den uppeldade stugan, då det var särskilt kallt ute. I Oktorpsgårdens "stuga" finner vi framför nedre delen av väggskåpet ett trægaller, det s.k. "hönsasteket", som bildar en liten hönsbur. I vissa fall förekom det att man höll hönsen i stugan året om. Även kunde man på vissa gårdar i Sydväst-sverige ha en kalvkätte placerad innanför dörren, nära eldstaden.

Vissa forskare antyder att seden med småkreatur i boningshuset kan vara en relik från ett äldre skede då det i Sverige var vanligt att fähuset var direkt samman-kopplat med boningshuset och då människor och djur levde betydligt närmare varandra. På Skansen finns ett konkret exempel på ett sådant förhållande, nämligen *Hornborgastugan* från Västergötland. I denna miniatyrgård är nämligen fähuset

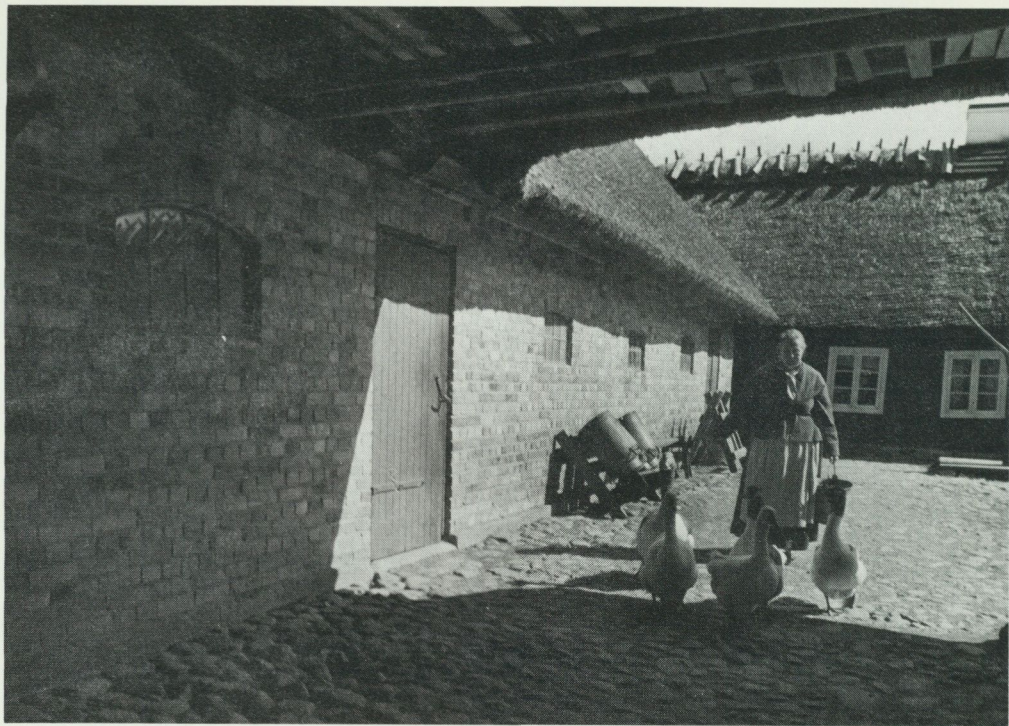
Bindsle, s k klave, bestående av en hålför-sedd bräda och en böjd käpp. (EU 24847, Lindome, Halland).

hopbyggt med manbyggnaden och innehåller två kobås med sten som avskiljare samt längst in en liten kätte för får. Hornborgastugan representerar en "obesutten" familjs gård, dvs en familj som inte innehaft någon jord själv, utan som för sin utkomstskull fått förlita sig till arbete hos bönderna runt omkring.

Med *Skånegården* har vi nått vår eget århundrade: En kringbyggd gård med byggnader i olika sorters byggnadsteknik

Under sängskåpet i Oktorpsgården finns "hönsasteket", ett utrymme för höns vintertid. Foto Hans Koegel.

Genom portlidret kommer man in på den stensatta gårdsplanen med fähuset t v. Foto Ulla Wåger.

och fasadmateriel: korsvirke, träpanel, lersten. På Skansen är den iordningställd och återskapad så som den var 1912–25 när Per och Bengta Åkesson med sonen Emil innehade gården.

Fähuset ligger till vänster om portlidret och är uppfört av gulbränt tegel 1917. Liksom i Oktorpsgården ligger både fähus och stall i samma länga och här även utan mellanskiljande vägg. En nyhet i fähusens inredning är att kobåsen nu placerats i en rad mitt i huset och att det framför foderbordet, med inmurat halvcylindriskt stengodsror, löper en särskild fodergång. I jämförelse med de äldre fähusens båsar mot ytterväggen blir utfodringen här betydligt lättare att utföra. Den vänstra delen av fähuset innehåller ett par spiltor, fölbox och kalvkätte.

På 1920-talet fanns det här på gården 2 hästar, 3–4 kor, några ungdjur, ett 30-tal

höns, 12–13 ankor, åtskilliga grisar, en bagge och en tacka. Grisarna bodde i ett särskilt svinhus i tegel med halmtak, som stod i vinkel ut från stalllängan. Denna byggnad återstår att uppföra på Skansen.

Även i fråga om arbetets fördelning på gården 1920 börjar det anas en förändringens vind. Arbetet med korna i ladugården är inte enbart längre kvinnornas angelägenhet. Här på gården var det sonen Emil som hade ansvaret för att det var rent och snyggt i ladugården när mor Bengta om morgonen kom ut för att mjölka. Att Emil skulle mjölka var omöjligt att tänka sig; den sysslan ansågs skamlig för en karl att utföra. Däremot svarade far och son för utfodringen av djuren, medan mor Bengta efter mjölkningen gick in i köket för att koka kaffe.

Kobåsen placerade i en rad för sig med särskild fodergång framför foderbordet. Foto Ulla Wäger.

Houses for cattle

The positioning of cowshed and stalls in relation to other buildings played an important part in the design of the Swedish farm. In the north of Sweden (north of the Dalälven River), farm buildings form a more or less enclosed, rectangular perimeter, as can be seen from the sketches on pages 177–178, 181, 184. The cowsheds and stalls were sited in such a way that, as a general rule, the animals did not have to be taken into the yard. They were driven through a system of fences to a special gateway which gave access to the cowshed or stalls. Moragården, Delsbogården and Älvrosgården in the Skansen open-air museum are typical of this northern Swedish farm layout.

In central Sweden, a type of farm was evolved which forms a relatively elongated rectangle divided in the middle, either by a special gateway section complete with stalls, or else by a fence. This resulted in two separate yards, one for the

farm house and the other for the cowshed. (See illustration, pages 175–176.)

In the former Danish provinces of southern Sweden, the farm buildings form an enclosed square, as can be seen from the sketches of Oktorpsgården and Skånegården at Skansen. Here, unlike the northern Swedish farms, the livestock are allowed to enter the yard.

All the cowsheds of northern Sweden were built of timber and equipped with fireplaces. The cows occupied stalls lining the walls. The dung was shovelled out onto the manure heap through special openings in the end wall of the cowshed.

The fireplaces were needed to raise the temperature which would fall to -20° or -30° during winter time in this part of Sweden. They were also used for heating water, which was added to dry fodder so as to make a kind of porridge and was also used for washing up milk churns etc.

Cowsheds in the north of Sweden were also

meant for human habitation. Because these buildings were heated by the fireplace and by the natural body warmth of the animals, the adult daughters of the farm or servant girls looking after the cattle preferred living here in winter. For this reason, part of the cowshed had a small, open upper storey for the girls to sleep. A loft of this kind is to be seen in the eighteenth century Älvrosgård at Skansen. The Delsbogården cowshed, dating from the nineteenth century, is divided into a "kitchen section" near the open fireplace, which has a built-in boiler, and the cowshed proper with stalls for the cattle. A cowshed like this could be occupied in summer time by the entire family, while the cattle were up at the shielings.

The southern Swedish cowsheds differ a great deal from their northern counterparts, as regards both building methods and use. They are timber-frame structures (like the eighteenth-century Oktorpsgården) or else built of yellow brick (like the Skånegården cowshed, which was built in 1917). The southern Swedish cowsheds had no

fireplaces and, consequently, were never inhabited by human beings. If the weather became too cold for small creatures like chicken, calves and geese, they were let into the dwelling house instead. Underneath the built-in bed in Oktorpsgården there is a wooden lattice which provided a small cage for the chicken to live in during the cold season.

In the Skånegården cowshed, which is the youngest of those to be seen at Skansen, there has also been a change of interior design. Whereas in the earlier cowsheds the cattle occupied two rows of stalls lining the outer walls, they are now ranged in a line in the middle of the cowshed, with separate feeding racks for convenient feeding. In earlier times nearly all the work in the cowsheds was done by women, the men being responsible for looking after the horses. At the beginning of the twentieth century, however, men also began to help with mucking out and feeding in the cowsheds, but seldom with milking, which was considered beneath their dignity.

Ingen ordning, sa katten

Teje Colling

I Rudyard Kiplings saga om hur katten anslöt sig till människan berättar han om Avtalet som Katten gjorde med Kvinnan (The Cat that Walked by Himself). Om hon någonsin skulle säga ett enda gott ord om honom, då skulle han få komma in i grottan, lovade hon. Sade hon två goda ord, då skulle han få sitta framme vid brasan. Och sade hon tre, då skulle han få dricka varm vit mjölk tre gånger om dagen för alltid och alltid.

Katten vann, som vi vet, avtalet. Han behöver varken vara vän eller tjänare, och han Går där han själv Vill. Han hatas och han älskas. Han anses stå i förbund med hemliga och farliga makter. Han skyddar hus och hem. Han ger lycka och hemtrevnad, han ger olycka. Han är den bästa vännen man har, han är en lömsk och illvillig mördare och tjuv. Diktare har skrivit sagor och elegier, poem och romaner om honom.

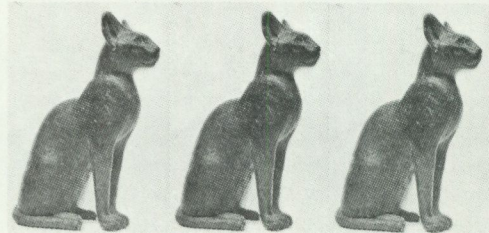
Konstnärer har avbildat honom i försök att nå hans innersta väsen. Kattens outgrundlighet har ständigt intresserat, trollbundet eller retat människor.

Och visst är katten outgrundlig. Vi vet egentligen märkvärdigt lite om den. För människan har den framför allt varit ett nyttodjur, som hjälper till att hålla efter möss och andra smågnagare i de förråd av mat och andra ägodelar som människan lägger upp för att klara försörjningen av sig själv och sina husdjur.

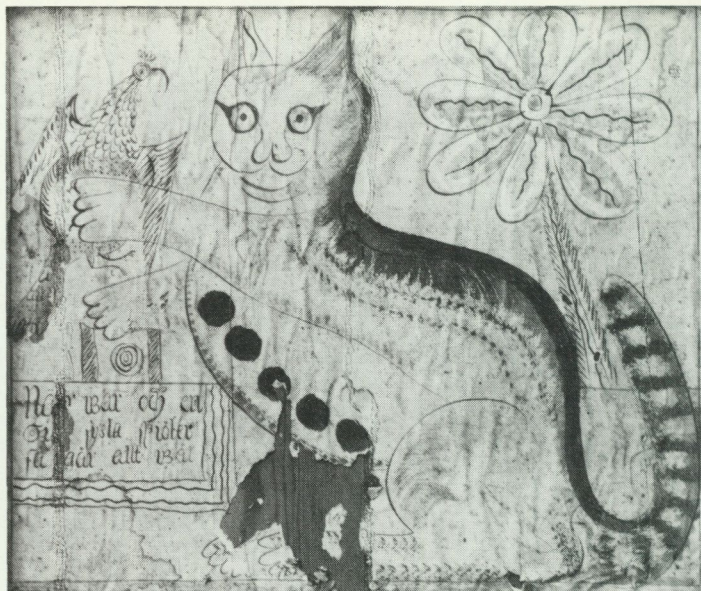
De äldsta beläggen för huskatt i Sverige kommer från Öland och Gotland, där man funnit kattskelett i anslutning till husgrunder från 500-talet e Kr.

Katt cat katze catus chat gatto...

Det råder delade meningar om varifrån ordet KATT kommer. Det egyptiska namnet på katt var MAU, i Kina MAO. Det är ovisst om det europeiska namnet ursprungligen kommer från latinets, keltiskan eller germanskt språk. För latinets vidkommande var det Palladius, som på 300-talet e Kr först använde ordet CATUS. Enligt Svenskt Etymologisk ordbok (Hellquist 1970) talar numera åtskilliga omständigheter för att ordet har ett nordiskt ursprung. Med tillägget att det sannolikt först använ-

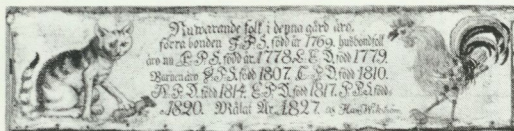

*"När war och en sin sysla
skiöter så går allt wäl"
står det på skylten vid den
gladlynta katten som just
fångat en exotisk hönsfä-
gel. I tidig svensk konst är
katten sällsynt. Denna kis-
tebrevsartade färglagda
tuschteckning av okänd
konstnär stammar sanno-
likt från 1700-talets slut
eller 1800-talets början.
Från trakten av Sätra-
brunn. Inv.nr 244.714.*

des om vildkatten. I Kulturhistoriskt Lexikon för Nordisk Medeltid påpekar emellertid John Bernström, att i fornsvenskan användes ordet katt för hermelinen, LEKATTEN, ett ord som ju fortfarande är i bruk på sina håll.

Denna diskussion har lett till ett ifrågasättande av om det verkligen var två katter, som drog vår fornordiska gudinna Frejas vagn, så som nämns i Gylfaginning. Snarare var det väl vildkatter, eller rent av hermeliner? Andra forskare ifrågasätter om hon alls drogs i en vagn av kattliknande djur. De anser att denna bild är en påverkan från Isiskulten under Snorre Sturlassons egen tid.

Den nyttiga katten

Kattens utbredning i Sverige har sannolikt med skeppsfarten att göra. Enligt internationell sedvanerätt ålåg det befälhavaren

på fartyg att hålla skeppskatt. Underlät han detta blev han själv skyldig att betala de skador på lasten, som orsakats av råttor och möss. Det är också sannolikt från hamnstäderna, som sålda eller avhoppade katter spred sig.

Även på landbacken uppskattades kattens förmåga att hålla skadedjur stängden i magasin och visthusbodar. Olaus Magnus, vår landsflyktige katolske ärkebiskop som i Rom 1555 publicerade Historia om de nordiska folken, skrev om katten: "Synnerligen listiga och sluga som de äro, rensa de icke blott boningshus och andra byggnader, utan även åkerfälten närmast husen från råttor och möss." Denna förmåga gav katten ett ekonomiskt värde, vilket vi kan utläsa av våra landskapslagar.

I Upplandslagens Byabalk från 1200-talets slut sägs att "dräper någon annans katt, skall den gäldas med en öre köpgill" (köpgill = myntat silver. 1 öre = 1/8 mark). En viss relation får man i nästa mening: "Dräper någon annans hund, skall den gäldas med tre öre karlgilla" (karlgill = vägt silver).

Östgötalagen, från 1300-talets första del, hänger en tjuv för stöld av fullvuxet hus-

djur "Utom om det är hund eller katt, höns eller gås; stjal han något sådant, böte han snattarebot". Var snattaren en fri man blev boten 6 örar och att återställa det snattade. Var han träl, "han böte två örar eller miste sin hud och lämne åter det snattade".

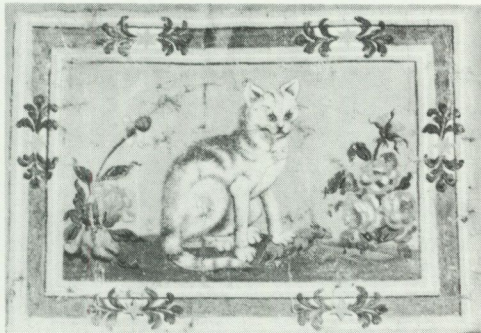

Den svarta råttan

Råttor, den svarta råttan *Rattus rattus*, blev under medeltiden en landsplåga. Sannolikt inkommen med vikingatida handels skepp uppträdde även den först i hamnstäder och spred sig därifrån till andra mänskliga bosättningar. Det hittills tidigaste be lägget för svart råtta på nusvenskt område kommer från Lund. Vid arkeologiska utgrävningar hittades i en brunn, i lager från 1000-talet, en råttskalle tillsammans med bendelar av katter.

Råttan – och kanske framför allt mytbildningen omkring den, spred fasa och skräck. Man berättade att den var stor som en hund eller räv, att den attackerade männi-

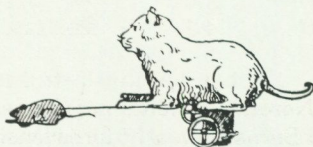
På ett dörröverstycke från Hedesunda sn i Gästrikland, målat av bonadsmålaren Hans Wikström 1824, sitter en stolt katt och håller fast en råtta med tassens. Katten är avbildad i mycket fint sällskap. På omgivande väggfält avbildas drottning Kristina, "en romersk krigshjälte", Martin Luther och jungfru Maria. Inv.nr 160.653.

skor och att den skövlade alla förråd. Blev man råttbiten ruttnade ens kött tills man dog. Nu förslog inte längre de tama husor mar, igelkottar, vesslor och lekatter som man tidigare använt mot skogsmöss, sork od. Sannolikt spreds katten snabbt i den svarta råttans spår.

Ensam kunde emellertid inte katten hålla råttan stången. Man tillgrip även andra medel, tex råttfällor, vilka kallades för "träkkattor", förgiftat bete och som en sista desperat åtgärd rökte man hela bostaden med "orma gress roth", av botaniker tolkat som ormråjonets jordstammar.

Råttan blev ett plågoris även på annat sätt. Det anses ju att det var genom råttorna, och framför allt genom råttornas loppor, som pesten kunde sprida sig så snabbt över hela Skandinaviska halvön från det engel-

ska skepp, som 1349 strandade utanför Bergen i Norge med hela sin besättning död. Kunskapen om sambandet mellan råttor, loppor och människor hade man emellertid inte då.

Ungefär samtidigt med råttan kom även den lilla husmusen till Norden. Den observerades inte på samma sätt som den storvuxna råttan, den var alltför lik skogsmusen. Det man märkte var, att hemsökelsen av skadedjur ökade.

"För katten står alla dörrar öppna" säger ett gammalt ordspråk. Katten måste få gå in i alla husens skrymslen och vrår för att få tag på skadedjuret. Sannolikt ordnade man redan under medeltiden "kattgluggar" i härbredörrarna för att ge katten fri entre, medan visthusbodarna restes på stolpar med allehanda utkragningar för att hindra råttor och möss från att klättra in.

"Katten tjänar sin fru, hunden sin herre", säger ett annat medeltida ordspråk. Det var husfruns sak att se till att katten trivdes och stannade i gården.

Kattens skinn

I Erik Rödes saga bär sejdkvinnan Thorbiorg en huva av svart lammskinn fordrad med vitt kattskinn och har kattskinns-handskar på händerna. Det har diskuterats om det i ursprungssagan verkligen var skinn av katt, eller om Snorre Sturlasson ändrade originalets "vitskinn", kanske rent av "lekattsskinn" till kattskinn. Katten var väl etablerad på Island under hans tid, kattskinet användes som foder i klädesplagg, medan vitskinn och gråverk måste importeras.

Hur det än är med den saken, så var det inte bara på Island man hade god nytta av kattskinn. Fynd vid utgrävningarna av gamla Lödöse (1100–1400-tal) måste tolkas så. Ett förvånansvärt stort antal kattskellet hittades där i hantverkarkvarteren, vid hus som anses ha varit garverier. Lepiksaar, som har analyserat skelettresterna, påpekar även att kattorna var småväxta. Anorlunda säger Olaus Magnus på 1500-talet. "Kattor... förekomma talrikt i de nordiska länderna, ganska stora och merendels vita till färgen." Han säger vidare att "Om man lägger skinn av dessa kattor under kläderna, har man därav synnerlig gagn mot den bistra vinterkylan".

Den vita färgen på de nordiska kattorna förutsätter att man bedrev medveten avel eller gallring bland kattungarna. Lämnade åt sig själva tar alltid de mörkare färgerna överhand. Man kan spekulera över, varför man ville ha katten vit. I en förteckning över viktiga skinnslag räknar Olaus Magnus upp även enklare djurslag som get, kiling, hare, skogsråtta och vildkatt (som ju är strimmig), men inte vita kattskinn. Där emot nämner han hur eftersökta de vita skinnen av vinterekorre och vinterhare var, för att inte tala om hermelinskinnet "som för sin bländvita färg skull skattas

högt vid stormäktiga furstars och furstinners hov". Under medeltiden var ju det vita hermelinskinnet tomt förbehållet endast furstar att bära.

Varudeklarationen på det äkta hermelinskinnet "vari här och där de svarta svansarna infogats" var nog nödvändig. "Det förekommer nämligen, att de /dyrbara skinnslagen/ blivit på mångahanda sätt förfalskade, innan de komma i köparnas händer" påpekar Olaus Magnus. Han ger också några goda råd om hur man skall upptäcka om vita skinn blivit kritade, mörka skinn blivit rökta med tjärbloss od. Köparen "tarvar en skarp blick och en klar dag för att inte bli lurad av sådana eller värre knep".

I en senmedeltida svensk folkvisa heter det att "den som hava katta fagra... skall ej gärna skinnare... bjuda sig till gäst". Visst fanns det avsättning för kattskinn, och inte bara på Island, där ett kattskinn på 1100-talet värderades så högt som till 1/2 öre, vilket motsvarade skinet av tre fjällrävar eller tre alnar vadmal. Så sent som på 1600- och 1700-talen påträffar man ofta muffar, penningpungar od av kattskinn, även i välbeställda familjers bouppteckningar.

Häxeri, trolldom och folktro

Att det fanns trollkunniga män och kvinnor var det ingen under medeltiden som tvivlade på. För den kristna kyrkan var det ingen större skillnad mellan trolldom och magi, hedendom och häxeri. Allt sådant var samröre med djävulen och förbjudet.

Katten var med sina tidiga och nära kontakter med olika hedniska gudomligheter och med sitt trolska väsen mycket suspekt i dessa sammanhang. När häxjakterna utbröt under medeltiden (den första häxbränningen skedde i Languedoc i Frankrike år 1264), kunde det räcka att en kvinna hade en katt i sitt hus för att hon i den stora hysterin skulle bli utpekad som häxa. Djä-

vulen själv kunde ju förvandla sig till en stor svart katt.

Från många håll i Europa finns uppgifter om att kattor, liksom andra djur som ansågs ha anknytning till häxsabbater, tex grisar, getter och paddor, blev hängda eller brända, levande flådda och på andra sätt bestialiskt marterade och avlivade. I vissa områden har rituella årliga avlivningar av kattor pågått långt in i nyare tid.

En olycklig konsekvens av dessa kattförföljelser var, att samtidigt som den ena pestepidemien efter den andra svepte genom stora landområden med råttornas hjälp, så blev katten, det starkaste värdet mot råttplågan, starkt decimerad i antal i många trakter av Europa.

Från Sverige finns få, om några belägg för denna typ av kattförföljelse. Men som en blekare avklang kan man nog betrakta den populära fastlagsleken Slå katten ur tunnan, som hade sitt utbredningsområde i Tyskland, Danmark och i Skåne. En kortfattad beskrivning av denna ofta mycket långvariga lek, vilken utövades under folkets jubel, sång, musik och skrän, upptecknades i Skåne 1908 av T Segerstedt: "Förr /var/ det sed att fastlagsmåndag 'slå katten ur tunnan'. En katt stoppades ned i en tunna, som hängdes på ett streck mellan två träd så högt att man kunde rida under tunnan. Ortens drängar samlades till häst och redo en efter annan under tunnan och slog ett slag mot densamma. Slutligen gick tunnan sönder, så att katten kom ut. Vanligen var den då halvdöd."

Under 1800-talets senare del förbjöds användandet av levande katt. I sitt ursprungsland stoppades tunnan full med kattor, och det var ingalunda meningen att de skulle överleva.

I Sverige liksom på andra håll var katten användbar vid trolldom, signerier och to m medicinering. Några strödda exempel:

Kallades en kvinna "ketta", dvs katta, var det en öppen beskyllning för trolldom.

En kvinna i Arboga bekände år 1471 att hon huggit huvudet av en katt för att med hjälp av kattskallen "skilja Pedir Bältare och hans fästemo åt".

Henrik Harpesträng, läkare och kanik i Roskilde på 1200-talet, rekommenderade en kluven, urtagen och ännu varm kattunge, fastbunden på huvudet, som bot mot galenskap.

En kvinna på 1800-talet botade en pojke från fallandesot med hjälp av en kattas efterbörd.

En levande katt eller kattunge, nedgrävd under hörnstenen, garanterade ett lyckat husbygge. Under byggets gång var det mycket illavarslande om en katt kom och inspekterade. Vid inflyttningen skulle där emot katten in först, för hustrivselns skull.

"En katt kan man inte skjuta med bössa, då blir bössa skämd och duger inte längre någonting till."

Vill man förgöra grannens ladugård, gräver man ner en död katt i hans gödselstad. Ännu starkare är att låta en bunden katt själv dö i grannens ladugård.

Trollpackornas björar, som de sände ut för att mjölka andras kor, kunde ibland se ut som kattor. Tre trollkonor anklagades år 1597 för att av ull, aska, blod och en levande orm ha tillverkat en kattbjära.

Kattor, liksom skator, tåssor och ormar hör till "påckers följe" och må inte hatas eller dödas, utan att man får olycka igen.

Kattens etter är starkare än ormens. Därför kan katten döda ormen. Ger man ormbitna kreatur de yttersta svansstråna från katt att äta, tillfrisknar djuren. "Det var ofta våra kattor kom hem med yttersta svanstippen avklipt" berättas i en uppteckning från Värmland.

Kattblod har ansetts bra mot blodförgiftning, bältros, frossa och engelska sjukan. To m för att befria barn från skrikanfall.

En katthjärna i maten befriar från svin del, och kan göra en tokig klok igen.

"Den förståndiga befolkningen tillser noga, att inget /kattskinn/ kommer i beröring med en sovande människas ansikte, enär

det har ungefär samma egenskaper som vargens skinn, vilket menligt inverkar på lamm och får, även sedan dessa djur äro döda”, säger Olaus Magnus. Likaså att:

”Huskattorna är man mycket mån om att hålla borta från vaggor, ja även från de fullvuxnas läger, ty om man insuper deras andedrækt, smittas eller förtäres livssaften, så att livet flyr.”

Blå! där (är) en gråna rygg -
glansen i ågen som är snäll i
båten - i botten av det blå på sin
del. Du är väl så höra av dig i
en blå - i spetsen utspärrad -
Måland! Jag är blå. Så blå
i målar sågar av det blå, en
blå i blått som ett barn. 111111
Land 188 23 Bådan.

**"Vill ha en tje som
är snäll mot katten"**

Katten för trivsel och lycka

Katten är viktig för trivseln och lyckan, både för husdjuren och folket, om det vittnar både ordspråk och uppteckningar från 1800- och 1900-tal.

"I gårdar där katten inte trivs, är det kiv, split, gnat och oenighet."

"Hatar du kloen får du intet av koen" sade man i Småland. Hatar man, eller hanterar sin katt illa, mister man kreaturslyckan.

"Den som är snäll mot katten, blir även snäll mot sin man eller hustru" är ett spritt talesätt.

Det gäller att få katten att trivas. Det räckte inte med att vara snäll och ge den mjölk. På många håll skulle katten vara den första som smakade av tex ostkakan. Till jul måste den få del av all julmaten. Och mycket viktigt - katten fick inte släppas ut på julafton, då så mycket farligt var i far-ten. Trollen kunde då byta skepnad med den och på så sätt komma in i huset och "äta folket fattigt" under det kommande

året. "Ingen ordning, sa katten som blev utslängd om julafton" är ett illustrerande talesätt för detta.

Gav sig katten av från gården, eller dog, betydde det olycka. Likaså fick man inte ge bort en katt eller kattunge, då gav man samtidigt bort hus- och kreaturslyckan. En kattunge skulle betalas med 4 öre, ett öre för varje ben, eller 6 öre, för benen samt huvud och svans.

Många knep fanns för att få en katt att trivas i sitt nya hem. Stoppa in den en stund i kakelugnen eller bakugnen tex, eller hissa ned den genom skorstenen.

Kattens färg eller teckning var av betydelse för om den skulle bli en bra musfångare. Åsikterna om det bästa utseendet har dock varierat starkt mellan socknar och landskap.

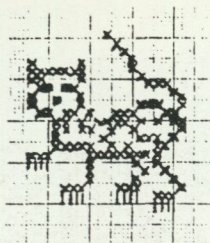
Hälsingekattor

I sitt arbete om Hälsingland, Glysivallur, skrev Ol Joh Broman under 1700-talets första årtionden även en presentation av katten, om vilken han "fuller intet sedt någon Svensk skrifwa" tidigare.

Svarta kattor ansåg han vara de bästa, därefter de grå. Röda fanns inga i Hälsingland men av "brokote och hvita icke få". Skulle man lägga på en kattunge var vårungarna bättre än sommarungarna. Den i kullen som först öppnade ögonen, skulle man behålla.

"Wil man äga goda kattor, är wäl bättre at hafwa hon-diur, än Fräsar ty the förra äro mycket flitigare at taga Möss och Rottor." Men, säger han, då hondjuren stör genom sitt "illa låtande om nätterna, ... ungars framskaffande etc, så brukas här mäst Han-diur eller Fräsar, som ock utskurne eller snöpte äro". Av detta bli de "spake, fete och i huset warande". Många, säger han, skär också av öronen och hugger av

”Om katten är aldrig så slät, så har han ändå vassa klor.”

Ordspråk av detta slag är avsedda att illustrera dåliga mänskliga egenskaper som pockande otacksamhet, inställsamhet och opålitlighet. Att illustrera mänskliga egenskaper med hjälp av djurs beteendemönster blev knäsat redan av Aesop i gamla Grekland. Det har också fört med sig, att människor uppfattat djuret ifråga som specifika innehavare av just dessa egenskaper. Djur blev på så sätt moraliskt klassificerade långt innan de blev införda i zoologiska system. Aesops fabler spreds och lästes över hela den kända världen. Till svenska blev de översatta först 1603, men var till innehållet kända långt tidigare. 1604 publicerades också Svenska ordseder eller ordsagor, ur vilken de ovanstående ordspråken är hämtade.

Men ordstaven visar också någonting annat, nämligen att de aldrig hade kunnat komma till, om man inte väl kände, umgicks och vänslades med sin katt. Visst sätter katten upp svansen när man stryker den över ryggen. Visst vet katten väl, vem som brukar utfordra den, vilket djur eller människa gör inte det? Och visst har katten vassa klor. Det finns ingenting omoraliskt i att klorna kan dras in när de inte behöver användas. Problemet mellan människan och katten är nog snarare, att människan är ett flockdjur, liksom hunden, och har därför lättare att förstå de signaler andra flockdjur utsänder.

Uppskattningen av kattens klokhed, ”slughet”, har yttrat sig i många populära sagor, som Mästerkatten i stövlarna, där pojken aldrig skulle ha fått prinsessan och

halva kungariket utan kattens hjälp, eller Dick Whittington och hans katt, som hjälper honom till rikedom och ära, och till att bli borgmästare i London. Sådana sagor har inte sitt ursprung i svenskt område, inte heller uttryck som att ”han är så fattig att han har inte ens en katt”, eller ”– har bara en katt”. Men de blev införlivade med svenskt språkbruk och ger – som alltid när det gäller katten – dubbla budskap om både dess moraliska och ekonomiska värde.

I Sverige hörde katten till gården, inte till människan, även när den bodde inne i bostaden. Det var stort sett ett symbiotiskt förhållande, kattälskare betraktades av andra med överseende eller misstro. I salongerna kom katten inte förrän mot slutet av 1800-talet.

Katten blir sällskapsdjur

Med Louis Pasteurs upptäckt av bakterier 1857, och än mer med Robert Kochs upptäckt av baciller och deras överförande från djur till människor som han offentliggjorde från 1876 och framåt, blev människans förhållande till sina sällskapsdjur med ett slag förändrat. Den älskade hunden, hästen, t o m burfågeln, var ju egentligen livsfarlig. Även det rara lilla lammet man mötte vid besök på landet, borde bara klappas med handskarna på. Alla drog de till sig all slags lort och farlighet som de aningslöst överförde på människan. Men ett djur visade sig vara överförare av förvånansvärt få baciller – katten. Med egna ögon kunde man ju dessutom se att katten var ett prydligt djur som ständigt slickade sig ren och fin. Katten kunde man tryggt ha i barnkammaren. Det blev nu också legitimt att uppskatta det vänsälla lilla djuret för dess lekfullhet, grace och rogivande spinnande.

Med intresset fokuserat på katten uppstod helt naturligt också sällskap för kat-

”Jorden runt i en handvändning”. Träsnitt efter en tavla av den holländsk-belgiska målaren Henriette Ronner (1821–1909), vilken specialiserade sig framför allt på att måla katter och hundar. Hennes son, Alfred Ronner, blev känd som ”kattmålare”. Träsnittet publicerat i den illustrerade veckotidningen Svenska Familje-Journalen Svea, nr 30 1890.

tens främjande på olika sätt, kattutställningar, raskattklubbar med stambokförda katter, import av långhårskatter etc. (I England importerades faktiskt angorakattor redan på 1500-talet.) Kattrörelsen spred sig snabbt i Europa, men det dröjde innan den kom till Sverige. Den första kattklubben grundades först 1946, den första kattutställningen hölls samma år. Men redan 50 år tidigare, 1896, skrevs en tidig verkligt positiv skildring av katten i Sverige. I Handledning i Djurskyddslära för Hemmet och Skolan ger Axel Blomqvist, sekreterare i Sv Djurskyddsforeningen, t o m katten något mer utrymme än hunden, och kommer med många kloka synpunkter på djurhållning i allmänhet.

En man från Småland skrev 1937 i svar på en frågelista från Nordiska museet (EU 10714) att ”Det ansågs särdeles fint och hemtrevligt att när man passerade förbi en stuga, fick se katten sittande utanför, sisselsatt med att slicka /”tvätta” sig med tassens bakom öronen som han brukar när han ätit sig mätt. Detta var ett bevis på trivsel, och ansågs av de förbipasserande vara mycket rart. Sådant tittade man efter och talade om.”

Samma inställning till katt och trivsel låg bakom de fajanskatter, som tillverkades i Staffordshire i England, och som gärna pla-

cerades parvis i ett fönster eller på spiselkransen även här i Sverige. Senare, och billigare, var våra inhemska gipskatter, som skönt bemålade tillverkades och såldes på marknader av invandrade italienare. Än i dag är katten som prydnadsfigur en bästsäljare, berättar man i Stockholms-handeln. Nu tillverkas de i porslin och kan ha ögon av glas och tillverkningen sker både i Sverige, Portugal och i Italien. Katten ger ett oss stora trivselvärden vare sig den är levande eller konstgjord. Men vi vill på intet vis vara utan den levande katten.

Under de senaste 30 åren har kattens popularitet ständigt ökat. 1985 blev den placerad som 1:a i en ”Djurens 10 i topp-lista” utförd av tidningen Vi. En popularitet som katten väl förtjänar, men som för med sig stora bekymmer både för katter, kattvänner, kattfiender, allergiker och kommuner. Lösspringande katter i villaområden och stadsbebyggelse skapar problem med urinstinkande portuppgångar, sandlådor etc. ”Sommarkatter” lämnas åt sitt öde när hösten kommer, stadskatter blir utslängda ur sitt hem när man inte klarar av att sköta dem. Antalet förvildade katter ökar.

Många och skiftande försök görs för att förhindra sanitära, fysiska och psykiska problem både för katter och människor. Nästan varje år utkommer en ny bok om

Katten har tidigt avbildats som symbol för rougirighet, för hemfrid o dyl. Erotisk symbol blev den först mot 1800-talets slut då smidiga farliga kattkvinnor med vassa klor eller små gulliga kattungeliknande varelser att kela med blev ett slags halvpornografiskt mode. Litografien med kvinna och katt och halt blankt siden i sin ormbeslingrade ram är signerad V. Curas, och kommer från ett högborgerligt hem vid 1900-talets början. Inv.nr 262.388.

kattor, som vill lära kattägare och andra att bättre förstå katten och dess behov. Kattklubbar har medlemmar som frivilligt ställer upp som "kattombud" dit bekymrade

Practical Cats

The earliest finds of cats in Sweden, in the islands of Öland and Gotland, date from the sixth century. The cat was not a common animal until after the eleventh century. It was kept mainly for hunting rats and mice, but its skin also came in useful, as is shown for example by finds from the old town of Lödöse (12th—15th centuries). In addition, the cat was of medical and magical importance and was associated with wizardry and witchcraft. But there is nothing to suggest that in Sweden it was subjected to the same persecution it suffered in other places. In the popular mind it has been associated with the happiness of the home and livestock, and maltreatment of cats brought misfortune on the offender.

kan ringa för rådfrågning och hjälp. Föreningen Djurens Vänner driver bla avlivningskliniker för human avlivning till låg kostnad av oönskade kattor. Kommuner anställer både kattjägare för avskjutning och djurskyddsombud för omhändertagande av hemlösa kattor.

Våren 1986 genomfördes "Kampanjen för bättre katthållning" på initiativ av Sveriges Veterinärmedicinska Sällskaps Smådjurssektion och med stöd av Naturhistoriska Riksmuseet i Stockholm m.fl. Förutom en välbesökt utställning och två föredrag om katten ställde ett 40-tal veterinärer i stockholms- regionen upp med att under 14 dagar kastrera eller sterilisera, ID-märka och vaccinera kattor till starkt reducerat pris. Kampen för att lära oss människor att inte "genom oförståndigt bemötande" förvandla katten till ett skadedjur, går vidare.

För att citera Karl von Holtei, en schlesisk 1800-talsskald: "I katten har man en underhållande vän, hvars tillgifvenhet är frivillig."

The place of the cat has been in kitchens and cowsheds. It was not admitted to middle-class sitting rooms and nurseries until after the breakthrough of hygienism at the end of the nineteenth century, when it was found to be much less dangerous to man than other animals as a carrier of infection. The first cat club in Sweden was formed and the first cat show held in 1946, and the popularity of the cat has risen steadily ever since. The problem today is one of homeless, vagrant cats. Animal protection societies, cat clubs, vets, local authorities and other agencies are constantly trying to overcome this.

Gen-väg till kulturarvs bevarande

Om genbanker för husdjur

Per-Olof Palm

I cirka 10 000 år har människan som jordbrukare/boskapsskötare satt sin prägel på vår jord. Växtodling och husdjurshållning kan sägas ha öppnat dörren till en förråds-kammare, som var stängd för samlaren/jägaren – resultatet innebar för människan ingenting mindre än en "ekologisk revolution", ty den nya nischen gav en teoretisk näringsbas för åtminstone 10 gånger fler människor än som kunnat livnära sig enbart genom samlande, jakt och fiske. Men om det inträffade för människan innebar en oerhörd omvälvning med kraftigt ändrade betingelser för otaliga individer, så var påverkan för de djur som människan tog i sin tjänst knappast mindre omstörtande.

Ser vi t ex på hunden, det djur som av allt att döma först domesticerades (troligen för 12 000 år sedan), så frapperas man av den otroliga inomartsvariation den idag uppvisar och som står i bjärt kontrast till den gestaltmässigt påtagligt homogena samling arter som utgör tamhundens vilda släktingar och som bildar familjen hunddjur. Det är ingen konst att se att en tvåkilos ökenräv måste vara tämligen nära släkt med en femtiokilos varg och att den asiatiska röda och den afrikanska fläckiga vildhunden skall in någonstans däremellan jämte flera arter rävar, sjakalerna och prärievargen. Däremot är det inte mycket som talar för att den korthåriga "västfickshunden" chihuahua skulle ha någon närmare släktskap med en lurvig St Bernhard på 75 kg – ändå tillhör de samma art, medan inbördes så lika djur som varg/sjakal betraktas som två olika arter.

Utvecklingsläran

Förklaringen får vi söka hos Darwin. Evolutionsläran säger oss att den process vi kallar artbildning och varigenom nya arter uppstår ur redan existerande, åstadkoms genom att arterna sakta förändras – någon gång större förändringar men oftast små (var för sig kanske nästan omärkliga) adde-ras och leder på sikt till uppkomst av nya livsformer. Den genetiska bakgrunden utgörs av ett arvs-material (deoxyribonukleinsyra – DNA) i cellernas kärnor, som visserligen är höggradigt konstant men ändå i viss mån kan förändras, mutera. Varje individ med sin unika kombination av arvsanlag (ty to m i en syskonkull är endast en-äggstvillingar genetiskt identiska) utsätts från tidigt fosterstadium och genom hela livet för en testprocess verkställd av diverse omvärldsfaktorer – den som är bärare av en olämplig anlagskombination kommer här-av obönhörligen att slås ut och ges därmed knappast chansen att föra sitt fördärvliga arv vidare. Kvar blir de till rådande miljö väl anpassade individerna; deras goda egenskaper kan genom urval (selektion) i många generationer finslipas ytterligare – resultatet kan i många fall bli anpassningar som man i förstone inte trodde vara möjliga och som väcker vår häpnad och beundran. (Honungsbinas helt instinktstyrda "språk" är bara ett av otaliga tänkbara exempel.)

Men åter till vårt exempel tamhunden. Det var inte minst studiet av husdjuren och deras variation som ledde Darwin fram till sina teorier om evolutionens mekanismer. Han såg deras stora inomartsvariation som en direkt följd av ett urval, dock icke "blint" verkställt av naturen utan medvetet genom

människans försorg. Detta urval har genom årtusendena gett människan hundar lämpade för olika sorters jakt, för vakthållning, spårning och mycket annat; bland dessa har man ytterligare kunnat framavla specialister för uppspårande av narkotika eller lavinoffer och för ledande av blinda. De sk knähundarna (mops, pekingeser mfl) kan ses som ett slags "surrogatbabies" där aveln eftersträvat spädbarnets knubbiga figur och relativt stora huvud, ett runt ansikte med stora ögon, kullrig panna och kort nos. Detta har oundvikligen måst ske på bekostnad av andra egenskaper, och en mops vore troligen helt hjälplös i en naturmiljö som de flesta vilda hunddjur utan vidare skulle behärska. – Slutsatsen av det sagda är att människan skapat och skapar husdjur efter sina aktuella behov – dock med det förbehållet att hon inte förmår göra ändringar i själva arvsmassan, endast ta till vara de slumpvis uppkomna avvikelser som går i önskad riktning.

Skäl att bevara raser

Att de moderna husdjursraserna har en oerhörd betydelse för oss människor som leverantörer av kött, ägg, mjölk, ull, hudar och många andra naturprodukter är en självklarhet, som här inte behöver ordas om; fortfarande existerar dock många raser som danats av andra krav än dagens och som aldrig renavlats med samma stränga urval som i dagens förädlingsarbete – sådana raser brukar betecknas som "lantraser" och deras existensberättigande i vårt moderna, produktivitetensinriktade samhälle kan naturligtvis ifrågasättas. Finns det några skäl alls att bevara dem?

Ja, visst finns det! Skälen kan vara ekonomiska, vetenskapliga eller kulturhistoriska. Låt oss skärskåda dem i tur och ordning.

Att tillskriva de gamla "lantraserna" ett ekonomiskt värde, kan tyckas diskutabelt. Deras förekomst i dag är i många fall blott spillror av tidigare starka populationer, och flera av dem måste anses akut hotade till sin existens. Och de är sällsynta just därför

att de dåligt motsvarar den nya tidens krav; de är helt enkelt för lågproduktiva och har därmed fått stämpeln "olönsamma" – vad kan vara värre?! Vi kan inte begära att norrlandsbonden skall satsa på den ursprungliga fjällkon när han kan hålla raser med 50 % högre mjölkproduktion alternativt med överlägsen köttansättning. Att fjällkon är en god foderomvandlare (dvs billig i drift) och genom sin rörlighet kan utnyttja tex skogsbete väger lätt i sammanhanget, liksom att hon är hårdig mot bistert klimat och vissa sjukdomar, visar tydliga brunsttecken (viktigt för en framgångsrik insemination) och i allmänhet har lätta kalvningar.

Dock är det dessa, i produktionshänseende sas indirekt verkande egenskaper som ger oss en smula hopp om fjällkons framtid. Vi lever i en föränderlig värld, där den visserligen högmjölkande men klart kraftfoderhungriga låglandskon i ett kärvare ekonomiskt klimat parat med importrestriktioner kan visa sig kosta mer än mjölken smakar. Kanske får vi någon gång åter behov av en liten lättroilig kossa som kan "gå på skogen" sommartid och klara en lång vinteruppstallning på enkelt stråfoder? Och även om så ej blir fallet, är fjällkons goda egenskaper något som kan tas tillvara i ett förädlingsarbete – de kan genom inkorsning kombineras med anlag för hög produktivitet, alltså för framställning av djur som är båda föräldrarna överlägsna vad beträffar kombinationen av värdefulla anlag. *De gamla lantraserna bidrar till den genetiska mångformighet utan vilken ett förädlingsarbete vårt namnet omöjligt kan bedrivas.*

De vetenskapliga skälen att bevara lantraserna har också med detta att göra. Enskilda arvsanlag kan visserligen tas tillvara i korsningsdjur, men studiet av olika avelsåtgärders effektivitet kräver tillgång till oförändrade kontrollpopulationer av de raser från vilka vissa gener ursprungligen emanerade.

Genbanker – en metod

Det är sådana populationer (eller könsprodukter från de däri ingående djuren) vi kal-

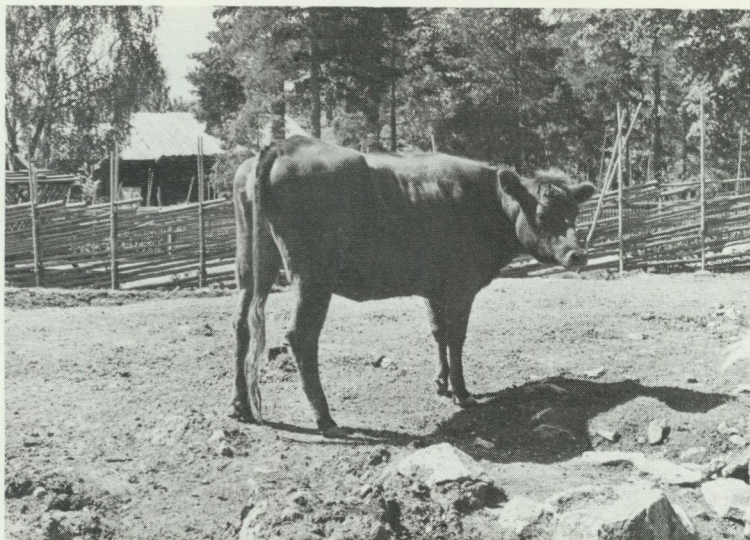

Fjällkon – hotad av genetisk kontamination i den kortsiktiga ekonomins tidevarv. Foto Hans-Ove Larsson.

lar "genbanker" och som kommit att betraktas som omistliga referenser för den zoologiska vetenskapen och för djurförelingen. Problemet med genbankerna är väl framför allt de kostnader de drar och att de betalar sig först i ett längre perspektiv. Att en genbankspopulation också kräver utrymme är självklart, men detta kan i viss mån kringgås genom att man i stället för hela individer lagrar en del av det genetiska materialet djupfryst i form av sperma eller befruktade ägg. Spermabankar har visat sig fungera särskilt bra för nötkreatur, där lagringstiden (i flytande kväve vid -210°C) kan överstiga 30 år utan märkbart nedsatt fertilitet hos sädescellerna. För sperma av svin, får, get och häst är de praktiska lagringstiderna kortare, men metoden kan ändå vara betydelsefull i genbankssammanhang.

Frystekniken har på senare tid utvecklats starkt och i kombination med hormonbehandling och användandet av fostermödrar ger den oss möjligheten att snabbt bygga upp populationer med önskat arvsmaterial. Låt oss anta att vi önskar propagera en viss nötkreatursras, av vilken endast en ko

och ett antal doser fryst tjursperma står till vårt förfogande. Normalt skulle vi i bästa fall kunna vänta oss 10–15 kalvar från kon under dess livstid och detta skulle kräva minst lika många år. Nu ger vi i stället kossan en hormonspruta som får flera ägg att börja mogna i ovariet än det enda, som normalt brukar utvecklas före en brunstperiod. När kon efter någon tid brunstar insemineras hon, och i stället för *ett* befruktat ägg börjar nu kanske 5–6 att dela sig och tillväxa. Dessa tidiga embryoner spolats ur livmodern och injiceras på varsin fostermor (som vid lämplig tidpunkt innan hormonbehandlats så att hon är fysiologiskt redo att ta emot ett embryo och påbörja en dräktighet). I sinom tid framföder nu sex olika fostermödrar samtidigt varsin kalv; dessa är alla helsyskon och inte mer släkt med resp fostermödrar än med vilka "tanter" som helst – fostermödrarnas roll är blott och bart att agera kuvös för ett främmande embryo. (Parentetiskt kan nämnas att det inte ens alltid krävs att fostermödrarna är av samma art som det inplanterade embryot – den sällsynta sydasiatiska vildoxen gaur har t ex i djurparker förökats genom "superovu-

Rödkullan – akut hotad men sakt på väg uppåt. Foto Ulla Wåger.

lation” enligt ovan och därpå följande inplantering av fostren hos sebu-kor, dvs en ras av nötkreatur.)

Praktiskt har här alltså prövats en metod som ger möjlighet att hos diverse däggdjur snabbt uppföröka föräldradjur med önskvärda genuppsättningar. I stället uppkommer ett etiskt problem – hur långt bör vi få gå i vårt manipulerande av levande material? Så länge fråga är om att försöka restaurera raser eller arter på utrotningens brant lär väl de flesta kunna hålla med om att ändamålet helgar medlen. Betecknande nog har metoden dock hittills mer använts för att snabbt få fram stor avkomma av värdefulla trav- och galopphästar, alltså för rent privatekonomisk spekulering.

Lantraser ett kulturarv

Att lantraserna har ett *kulturhistoriskt* värde torde knappast behöva framhållas för Fataburens läsekrets; dock bör kanske än en gång poängteras att de äger detta värde i egenskap av att ha ”skapats” av människan, vid en viss tid, i en viss miljö och för bestämda ändamål. Naturen tillhandahöll den genetiska variationen, bruksdjuret danades genom människans mer eller mindre medvetna urval – utslagning av minusvari-

anterna, propagering av plusdjuren.

Vad har vi då för arv att förvalta vad beträffar svenska husdjursraser? En enkel uppräknig ger oss ett 15-tal objekt: Den nordsvenska arbetshästen, gotlandsrusset, fjällkon och rödkullan, gute- och ryafår, svensk lantrasget, svensk lantraskanin, skogs- och fjällren, skåne- och ölandsgås, svensk gul och svensk blå anka (den svenska blågula ankan tycks däremot beklagligtvis aldrig ha existerat i sinnevärlden); här till kan möjligen komma en eller annan svin- och hönsras med anspråk på att betraktas som gammal lantras.

Vilka instanser skall leda och övervaka det viktiga arbetet med att bevara detta kulturarv? Den sk genbanksutredningens husdjursgrupp avlämnade 1980 ett betänkande, vari föreslogs att Lantbruksstyrelsen borde vara huvudman för verksamheten; en särskild tjänst borde tillskapas för att planlägga och genomföra inrättandet av genbanker för de aktuella raserna. Som rådgivande organ till lantbruksstyrelsen borde inrättas en nämnd med nyssnämnda tjänsteman som sekreterare och bestående av representanter för lantbruksstyrelsen, naturvårdsverket, lantbruksuniversitetet, nordiska museet, lantbrukarnas riksförbund (LRF), svensk husdjurskötsel (SHS),

avels- och seminiföreningar samt djurparker. Härigenom borde alla bevarandenaspekter kunna tillgodoses.

Vad bidde det nu av den beställda kostymen? Det bidde en vantumme. Sedan betänkan det av regeringen överlämnats till lantbruksstyrelsen "för beaktande" har visserligen en nämnd tillsatts enligt intentionerna, men den viktiga samordnande tjänsten har inte inrättats (ej ens begärts!) och vad en nämnd kan uträtta praktiskt med ett årsanslag stort kr 3 000:– (ja, tre tusen!) kan lätt inses. Det ser alltså ut som om en stor del av det praktiska arbetet med genbevarande hos våra husdjur även framgent får vila på den ideella verksamhet som bedrivs i avelsföreningar för de skilda raser. Dock bör en del andra institutioner kunna ta på sig viss del av ansvaret – genbankspopulationer av tex nötkreatur och får borde kunna etableras på marker som av naturvårds- eller kulturella skäl skall hindras från igenväxning, och lantrasdjur av olika slag kan belysa vår natur- och kulturhistoria i djurparker och friluftsmuseer och därvid samtidigt ingå i genbanker. Det viktiga bevarandet av fryst sperma och befruktade ägg kommer framdeles som hitills att skötas genom Svensk husdjursköttsel och seminiföreningarna.

Raser att bevara

Grova riktlinjer för ett bevarandearbete har i alla händelser redan dragits upp i genbanksutredningens betänkande. Låt oss se på rekommendationerna för några av de aktuella raserna!

Gotlandsrusset: Denna den kanske "svenskaste" av alla våra lantraser torde med ca 9 000 stamboksförda djur inte behöva betraktas som hotad. Dock bör en avelsplan upprättas i samarbete med avelsföreningarna, så att förändringar (medvetna eller ofrivilliga) i genfrekvenserna förhindras.

Den nordsvenska hästen: Är troligen genetiskt identisk med den norska dölehästen. Förekommer i betryggande antal i båda länderna – särskilda genbanker behöver ej upprättas men rasens vidare utveckling bör noggrant följas i norsk-svenskt samarbete.

Fjällko (svensk kullig boskap, SKB) och rödkulla: Dessa båda kulliga (hornlösa) nötkreatursraser är hotade, SKB bl a genom stark inkorsning av låglandsboskap i produktionshöjande syfte. Av rödkullan fanns i slutet av 70-talet bara ett 30-tal renrasiga djur, huvudsakligen inom rasens gamla utbredningsområde Värmland – Dalarna – Härjedalen – Norge. Noggrann inventering bör utföras, sperma lagras och

Skånegåsen (närmast) – en bamse, även jämfört med de rejält tilltagna italienska gåssen. Foto Hans-Ove Larsson.

Lantrasgeten – ”fattigmans ko”. Foto Leif Wicksell.

bevarandeplaner upprättas för båda raserna.

De båda stora koraserna i Sverige, svensk rödbrokgig boskap (SRB) och svensk låglandsboskap (SLB) är varken att betrakta som lantraser eller hotade, men eftersom de snabbt förändras genom införsel av utländskt genmaterial rekommenderas ändå en spermialagring från dagens djur.

Får: Gutefåret, en mycket ursprunglig lantras som uppenbarligen står vildfären nära, befann sig i en krissituation i början av 40-talet med bara ett 15-tal renrasiga djur kvar. Situationen uppmärksammades dock i tid och gutefåret kunde räddas (se Ragnar Edbergs artikel på annan plats i årsboken!). Rasen bör liksom ryafåret (tidigare kallat Dala pälsfår) hållas under observation genom den fårkontroll som bedrivs av bl a lantbruksnämnderna, svenska fåravelsförbundet m fl.

”Svensk” lantrasget: Utgörs egentligen bara av den svenska delen av en skandinavisk lantras. Det finns dock svenska populationer som varit isolerade under lång tid – av dessa borde besättningar bevaras under bevakning av behörig lantbruksnämnd.

Kaniner: Att det finns en svensk lantras-kanin torde vara obekant för de allra flesta, men så är faktiskt fallet. Den sprang ofta fritt i lagårdarna i södra Sverige och kalla-

des därför ibland ”kohare”. Rasen bör bevaras.

Fjäderfå: Om Sverige bland tamhönsen ännu har kvar något som kan betecknas som lantraser är högst ovisst; svensk dvärghöna (även kallad svensk bantam) kan kanske förtjäna detta epitet. Denna lilla ursprungliga höna är mycket lik alla tamhöns’ vilda stamform, det indiska djungelhönset. Rasen anses knappast hotad. Det måste man däremot dessvärre säga om de fyra gås- och ankraser som kan anses som typiskt svenska, nämligen den tunga skånegåsen och den lättare ölandsgåsen med vardera blott något 100-tal renrasiga djur samt den svenska blå ankan (under 1700-talet införd från Pommern men därefter nästan enbart odlad på svensk botten) och den svenska gula ankan. Dessa fyra raser är i behov av snara skyddsåtgärder och avelsprogram för att överleva.

Djurparkers roll

Det har i det föregående framskymtat att djurparkerna kan visa sig få en viktig uppgift när det gäller att bevara de gamla lantraserna – de är också representerade i lantbruksstyrelsens genbanksnämnd. I en värld där stadsbon alltmer fjärmats från

kontakten med levande natur och lantbruk och en tidigare allmänt utbredd husdjurs-hållning satts på undantag, får vi många bevis på att även triviala husdjur har en stor attraktionskraft på djurparkens publik. Många djurparker i Sverige har skaffat sig någon form av "levande lantgård" och eftersom där inte ställs några mer uttalade krav på ekonomisk lönsamhet hos in-ternerna kan man lika väl visa upp gamla lantrasdjur som moderna, högproduktiva raser. Få parker har väl resurser att hålla några större genbanksbesättningar, men i dessa sammanhang kan även enstaka individer vara av intresse, förutsatt att de ingår i en välplanerad avelsverksamhet.

Skansens husdjur

Skansen har självfallet en särställning i detta sammanhang med vår dubbla intresseinriktning natur/kultur – ingenstans borde det vara mer i sin ordning att visa de gamla kulturprodukter som lantraserna utgör i direkt anslutning till den kulturmiljö

som danat dem. Skansen har också ett förpliktande arv att förvalta som genbevarare – vi var som ovan nämnts med om att rädda de sista gutefären på 40-talet, och även inom russaveln hade Skansen under lång tid ett gott namn, en tradition som vi nu gärna vill återuppliva. (Låt oss i detta sammanhang storsint glömma bort vad malicen förtäljer, nämligen att Nordiska museets/Skansens styrelse vid något tillfälle höll middag på de sista grisarna av en gammal svensk lantras – "brottet" torde vara länge sedan preskriberat!)

Tre lokalanknutna miljöer på Skansen erbjuder plats för husdjur – Skånegården, den gotländska hagen och den syd-norrländska fåbodvallen. Skånegården visar ett jordbrukarhushåll från 20-talet. Den har en rejäl lagård med plats för två hästar (av nordsvensk ras – den fanns genom hela landet), några kor av den svartvita låglandsrasen, en ox och en lagårdskatt. Där finns ett höns hus och en avbalkning som ursprungligen hyste gårdens gumse men nu får härbärgera några skånegäss och blå eller gula

Skansen hade länge inom russaveln ett gott rykte, som vi nu åter försöker leva upp till.

ankor. Till gården hörde också ett svinhus, som tyvärr var rivet innan gården flyttades till Skansen; det finns dock fotografiskt belagt och kommer förhoppningsvis att återuppstå med lämplig inhysing.

Öster om skånegården ligger en gotländsk "lambgift" (alltså ett fårhus) och intill den ett hägn, som tidigare hyst visenter eller hjortar; till denna hage avser vi att flytta lambgiften för att kring den hålla gotlandsbondens gutefår och russ. Platsen i sydost an knyter väl till Skansens tradition att på sin runda platå i möjligaste mån försöka placera in det avlånga Sveriges djur och kulturmiljöer någorlunda rätt rent geografiskt.

På fäbodvallen slutligen samsas norrlandsbondens kritter: Fjällko och rödkulla, ryafår och lantget. Fäbodvallen var deras hem sommartid – från en lång vinters uppställning i mörker och kyla, ofta därtill med ett knappt stråfoder, vandrade man vid försommarens "buföring" från gården i dalen upp till höjdernas sätrar, till rika skogs- och ängsbeten, "till budom och sommarens glädje". Här omvandlades kreaturens feta mjölk till smör, ostar och mese, och getragg och fårull för hushållet växte bra. På Skansen kan vi naturligtvis inte visa de dagliga rutinerna i sin helhet (det hade annars va-

rit anslående att kunna släppa ut kreaturen på djurgårdsbete om morgnarna och locka hem dem igen till kvällsmjolkning-en!), men en del av djurens och människornas sommarmiljö kan vi i alla fall visa, inte minst sysslorna kring mjölkens och mjölkprodukternas hantering.

Många barn vet idag föga om sambandet kon-frukostmjölken; i Skånegården kan de få se hur det går till att handmjölka en ko och hur mjölken behandlas i en separator. Skolbarnen har möjlighet att följa de dagliga skötselrutinerna i lagården vid ett särskilt studiebesök och får själva känna på att rykta en ko eller en häst. De kan få se fåren klippas, ullén spinnas och garnet användas vid stickning och vävning. Och de kan få se att en häst inte bara är något man kan rida på eller lägga på mackan som hamburgerkött, utan att den också kan göra samma tjänst som en traktor... Kan vi samtidigt förmedla en känsla av att de gammaldags husdjursraserna kanske inte är så helt "olönsamma" och att de kan ha ett intresse också för oss moderna människor som en förankring bakåt i tiden – ja, då har vi uppfyllt vårt mål att levandegöra äldre tiders människoekologi i en syntes av natur och kultur.

Gene banks for livestock

The great variety which domesticated animal species present is explained, in terms of the theory of evolution, as the result of a more or less deliberate process of selection by man over a period of some 10,000 years. Domesticated animals, therefore, are to be regarded as cultural products, developed for special needs. The traditional breeds need to be preserved for both economic, scientific and historical reasons. Gene

banks in the form of living populations or frozen sperm are an invaluable resource in this connection.

Domesticated breeds relevant in Sweden are briefly presented, together with the guidelines laid down by the Gene Bank Commission for the genetic preservation of domestic animals. Finally, it is emphasised, zoos also have a part to play, and examples are quoted from Skansen.

Husdjur

Litteratururval av Stig Appelgren

Allmänt om husdjur

- Bevarande av genresurser hos husdjur.* Sthlm 1980. Jordbruksdepartementet. DsJo 1980:6.
- Blomqvist, A.,*Handledning i djurskyddsläran. Sthlm 1895.
- Bäckström, G.,*Några glimtar ur djurskyddets historia. Svenska Allmänna Djurskyddsföreningens Skriftserie. NF 84. 1948.
- Ekman, S.,*Våra husdjurs gamla lantraser böra bevaras. *Sveriges Natur.* 29. 1938.
- Faurtoft, I. Aa.,*Gammelfarmors djurbok. Ett urval av Alfred Jacobsens Danske Billeder från 1894. Sthlm 1982.

Husdjuren i centrum. Sthlm 1966.

Husdjursraserna. Hästar, nötkreatur, får och getter, svin, kaniner och pälsdjur, fjäderfä. Internordisk handbok för lantbruksundervisningen och den praktiska husdjursaveln. Red. av Ivar Johansson. Sthlm 1953.

*Högborg, E. & Bertholdson, H.,*Jord och djur. Elementär jordbruks- och husdjurslära. Sthlm 1964.

*Jensen, P.,*Husdjurens beteende: svin, nöt, får, hästar och höns. Sthlm 1983.

*Johansson, I.,*Husdjur i färg. Sthlm 1976.

*Johnsson, P.,*Våra husdjur i kulturhistoria, folketro och folksägen. 2 uppl. Eksjö 1931.

Lantbrukets husdjur. 1-2. Sthlm 1975-76. 2 [rev.] uppl. Sthlm 1983-84.

*Lewinsohn, R.,*Animals, men and myths. London 1954.

*Löfgren, O.,*Our friends in nature. *Ethnos* 1985:3-4.

*Norrman, E.,*Svenskarna och deras husdjur. [Resursanvändning från forntid till nutid.] Sthlm 1981.

*Nyman, A.,*Folk och få. Samboendets renlighet och hygien. *Fataburen* 1970.

*Ohlsson, A.,*De komma aldrig i hus. *Svenska Turistföreningens Årsskrift* 1966, Sthlm 1966.

*Soller, B. & Nilsson, S. A.,*Djurfabriken. Sthlm 1971.

Svenskt djurskyddsforum 1983. Djurskyddproblemmen inom svinuppfödningen. Karlstad 1983.

*Szabó, M.,*Herdar och husdjur. (Nordiska museets handlingar. 73. Sthlm. 1970.)

*Säve, P. A.,*Boskapsskötseln på Gotland samt fåren på Gotland. Utg. av H. Gustavson. Visby 1941.

*Trägårdh, I.,*Djurvärlden och människan. Sthlm 1927.

*Zeuner, F. E.,*A history of domesticated animals. London 1963.

Zur Domestikation und Frühgeschichte der Haustiere. Internationales Symposium in Kiel 1961. Hamburg & Berlin 1962.

Djurhälsovård

*Andersson, L.,*Klövar. Om klövvård och klövsjukdomar. Hållsta 1982. (Meddelande/Svensk husdjurskötsel. 116.)

*Börnfors, S.,*Om hunden blir sjuk. Sthlm 1963.

Djurhälsovård i mjölkproduktionen. Redovisning av konferens den 1 november 1984, sammanställd av Tord Eriksson. Sthlm 1985. (Rapporter/Kungl. Skogs- och lantbruksakademien. 15.)

Djursjukhusutredningen. Hundavel och hundhandel. Sthlm 1979.

*Dyrendahl, S.,*Hovvård. Sundbyberg 1974. Statens lantbruksinformation. 2 uppl. Jönköping 1976. (Statens lantbruksinf. Folder 1974:4.)

*Dyrendahl, S.,*Hästens hovvård. Sthlm 1979.

*Lagerlöf, N., Hallgren, W. & Ekesbo, I.,*Husdjurens hälso- och sjukvårdslära. 3 [rev.] uppl. [Med] Studieplan av Ingvar Ekesbo. Sthlm 1968.

*Magnusson, L.-E.,*Hovvård och hovbeslag. Malmö 1984.

*Martinsson, K.,*Hälsovård i slaktsvinsproduktionen: problemkomplex och åtgärdsprogram vid några vanliga hälsostörningar. Lantbruksstyrelsen. Jönköping 1984.

Mjölkdjurens hälsovård. [Av] Hans Funke . . . Sthlm 1975. (Praktiskt lantbruk. 26.)

*Olsson, S.-O.,*Nöthälsovård [hälsa - sjukdom]. Sthlm 1983. S. 108-109: Litteratur.

- Om grisen blir sjuk?* Tom Alenius, Bengt Sten-
son. Lantbruksnämnden i Västerbottens län.
Umeå 1983.
- Om kon blir sjuk.* Praktiska råd om bl.a. förebyg-
gande åtgärder och behandling. 4 rev. uppl.
1984.
- Palmborg, N., Ett försvarstal för Ars veterinaria.
Bot för boskaps sot. Svensk veterinärmedicin
200 år, Skara 1975, s. 51–59.
- Quigstad, J., Den tamme rens sygdommer.
Tromsø 1941 (Ur: Tromsø museums årshefter.
Naturhist. avd. nr 15. Vol. 59 (1936):1.)
- Rödder, F., Hovvård. Västerås 1978.
- Schmitterlöw, C. G., Veterinärmedicinsk under-
visning under 200 år. *Bot för boskaps sot.*
Svensk veterinärmedicin 200 år, Skara 1975, s.
71–130.
- Statens Offentliga Utredningar 1956:47: Tillsyn
av djurskyddslagens efterlevnad, Sthlm 1956.
- Svinens hälsouård och stallmiljö. [Av] Olle
Swahn . . . Sthlm 1973. (Praktiskt lantbruk.
18.)
- Ärftlighet, uppfödning och sjukdomar. Ulrica
Borg . . . utg. i samarbete med Svenska Bruks-
hundklubben. 5 uppl. Sthlm 1984. (Hundut-
bildning och hundvård. 2.)

Folketro om husdjur

- Bang, A. Chr., Norske hexeformularer og magis-
ke opskrifter. Kristiania 1901–02.
- Folketro och vidskepelse. Bidrag till Söderman-
lands äldre kulturhistoria. 2:V–VIII. Streng-
näs 1884.
- Forsblom, V. W., Magisk folkmedicin. *Finlands*
svenska folkdiktning. VIII:5. Helsingfors 1927.
- Hauge, H. E., Levande begravd eller bränd i nord-
disk folkmedicin. Sthlm 1965.
- Heurgren, P., Djurskrock, Malmö 1920.
– Husdjuren i nordisk folketro. Örebro 1925.
- af Klintberg, Bengt, Svenska trollformler. Sthlm
1965.
– Hejnumkärningen. *Botare*, utg. av B. G. Alver
et al., Sthlm 1980, s. 9–52.
- Nordlander, J., Om trolldom, vidskepelse och
vantro hos allmogen i Norrland. *Svenska Forn-*
minnesföreningens tidskrift. 4. 1878.
- Ohrt, F., Danmarks trylleformler. I–II. Køben-
havn & Kristiania 1917–21.
- Rääf, L. F., Svenska skrock och signerier. Utg.
K. Rob. V. Wikman. Sthlm 1957.
- Storaker, J. Th., Mennesket og arbeidet i den
norske folketro. Norsk folkminnelag. 41. Oslo
1938.
- Tillhagen, C.-H., The conception of nightmare in

- Sweden. *Humaniora. Essays – honoring Ar-*
cher Taylor on his seventieth birthday, New
York 1960, s. 317–329.
- Wall, J., Tjuvmjolkande väsen. I–II. Uppsala
1977–78.
- Wallensteen, J. P., Vidskepelse, vantro och hus-
kurer i Danderyd och Lidingö i slutet af 1700-
talet. Sthlm 1899.
- Waxberg, H., Beträktelser vid en gränsssten. *Bot*
för boskaps sot. Svensk veterinärmedicin 200
år, Skara 1975 s. 11–22.
- Westerberg, K., Folketro om katten. Institutet för
folklivsforskning, Stockholms universitet &
Nordiska museet (stencil), Sthlm 1977.
- Ågren, P.-U., Maktstulen häst och modstulen ko.
Västerbotten 1964, s. 33–68.

Bin

- En biodlares bröd.* En liten bok om honung, bin
och biodling. Prod. på initiativ av Bertil Kris-
tensson. Mantorp 1983.
- Blædel, N., Ett år i bigården. Sthlm 1982.
- Hansson, A., Bin och biodling. Sthlm 1980.
– Biodlingens grunder. 2 omarb. uppl. Sthlm
1984.
– Biväxter. Ett fäng nordiska växter av betydelse
för binas näringsförsörjning. Med danske
plantenavn. Med norske plantenavn. 3 uppl.
Mantorp 1982.
- Husberg, E., Biodlingens historia. I–III A. Göte-
borg 1982–84. Göteborgs univ., hist. instit.
- Johannesson, L., Biodling. Ett år i bigården.
Västerås 1984.
- Sanfridsson, A., Biredskap, biskötsel. 2 omarb.
uppl. Danderyd 1981.
- Sjögren, S., Drottningodling. 5 omarb. uppl.
Mantorp 1983.

Får

- Almqvist, B., Lönsamhet och förutsättningar i
fårskötsel. Sthlm 1973. (Nya vägar i lantbru-
ket. 7.)
- Bank Jensen, Th., Ull, en naturprodukt. Sthlm
1980.
- Brasch, A., Studieplan till Får [av Erik Sjödin].
Sthlm 1983.
- Edberg, R., De behornade gotländska utegångs-
fåren – deras ursprung och framtid. *Fauna och*
Flora, 1974:6.
- Ekman, S., Gotländska utegångsfår. *Natur på*
Gotland. Göteborg.
- Ekman, S., De svenska lantrasfåren. II. Gotlands
utgångsfår. *Sveriges Natur*. 39.

- Ensminger, M. E.*, Sheep and wool science. 4 ed. Danville, Ill. 1970.
- Fårens hälsovård.* [Av] Sölve Johansson . . . Sthlm 1976. (Praktiskt lantbruk. 28.)
- Fårhälsovård: hälsa – sjukdom.* Karl-Erik Hammarberg . . . Sthlm 1984. Bygger på: Fårens hälsovård [utvidgat].
- Insulander, N.*, Svensk fårskötsel. 4 [omarb.] uppl. Sthlm 1956.
- Melin, L. & Nilsson, J.*, Stolphus till får. Bygg det själv. Uppsala 1975. (Aktuellt från Lantbruks-högskolan. 222.)
- Ohlsson, A.*, Vildfåren på Gotland. *Sveriges Natur* 1953:3.
- Ryder, M. L.*, Sheep and man. London 1983.
- Sjödin, E.*, Får. 4 [omarb. o. utökade] uppl. Sthlm 1983.
- Säve, P. A.*, Fåren på Gotland. Utg. av H. Gustavsson. Visby 1941.

Getter

- Aaltonen, U.-M.*, Kuttu ja kutunpito [Get och gethållning]. Helsinki 1979.
- Nauckhoff, V.*, Geten. Dess natur, skötsel och vård. Sthlm 1908.
- Sjödin, E.*, Getter. Avel, utfodring, skötsel, ekonomi. 2 uppl. Sthlm 1979.

Gäss

- Genrup, K.*, Gässkötsel. En etnologisk studie med särskild hänsyn till skånska förhållanden. Lund 1975. [Akad. avh., Lunds univ.] (Skrifter från Folkklivsarkivet i Lund. 16.)
- Lärn-Nilsson, J.*, Gäss. Sthlm 1978. (Praktiskt lantbruk. 31.)
- Söderberg, H.*, Svensk gul anka. En liten skrift om en unik svensk ankras, dess ursprung och upphovsman. Kållered 1977.

Hundar

- Adrian, Chr.*, Våra hundraser. Sthlm 1978.
- Alexanderson, R.*, Schäfer. 2 uppl. Västerås 1961.
- Andersson, S.*, Injagning av jakthundar. Laholm 1983.
- Våra vänner jakthundarna. Göteborg 1978.
- Bergman, G.*, Varför gör hunden så? Sthlm 1982.
- Björnehammar, G.*, Du och din hund. Sthlm 1982.
- Boorer, W.*, Libers hundbok. Sthlm 1984.
- Borg, U., Martelius, L. & Skårman, S.*, Ärftlighet, uppfostring och sjukdomar. En kursbok från LTK i samråd med Svenska brukshundklubben. Sthlm 1962.
- Cederström, A.*, Drever. Västerås 1978.
- Delér, S. E.*, Apport. En handledning i jaktdressyr för apportterande hundar. Kungsbacka 1979.
- Eklund, B.*, Pälsvård. [hundar]. Sthlm 1981.
- Trimning och klippning. Västerås 1960.
- Ensminger, M. E.*, The complete book of dogs. South Brunswick 1977.
- Fürst-Danielson, M.*, Schäfer. 1985. Av M. Fürst-Danielson & Ove Buckmann.
- Gleerup, G.*, Stövare. Västerås 1961.
- Gondrexon, A.*, Bonniers hundbok. 2 uppl. Sthlm 1980.
- Gustafson, B.*, Bruksanvisning för hund. Sthlm 1978.
- Hagelin-Thoor, I.-M.*, Labradorer. 4 uppl. Västerås 1985.
- Hallgren, A.*, Problemhund och hundproblem. 4 uppl. Västerås 1985.
- Harmar, H.*, Hunduppfödarens handbok. Västerås 1982.
- Henning, K.*, Jakthunden. Injagning, träning, användning. Sthlm 1981.
- Hermelin, G.*, Spaniel och retriever. Västerås 1979.
- Hundboken.* Utg. under medverkan av Svenska kennelklubben. 1–2. Sthlm 1957.
- Hunden som hobby.* 4 omarb. uppl. Sthlm 1983.
- Järverud, S.*, Din hund [praktisk hundbok]. 3 uppl. Lund 1983.
- Kofod, E.*, Min hund ska ha valpar. Sthlm 1982.
- Nielsen, M.*, Golden retriever. Västerås 1979.
- Norström, K.*, Liten lagbok för hundägare. Ny uppl. [Sthlm] [1983].
- Palmborg, N.*, Den överlägsna hunden. Laholm 1984.
- Hundar, hundar, hundar . . . Hunden och människan genom tiderna. Laholm 1982.
- Taxen. Sthlm 1961.
- Pehrsson, T. & Bjuke, N. R.*, Specialdressyr. Sthlm 1962.
- Pehrsson, T. & Jonsson, G. R.*, Lydnadsdressyr och hundpsykologi. Sthlm 1962.
- Pulliaainen, E.*, Så gör hunden. Södertälje 1985.
- Rosen, B. v.*, Mitt hundliv. 2 uppl. Västerås 1982.
- Samuelsson, R. B. & Perttula, Juho.* Nordliga spetshundar. Laholm 1985.
- Schneck, S.*, Hundens skötsel. Sthlm 1979.
- Sigfridsson, L. Ch.*, Dvärghundboken. Rimbo 1983.
- Swedrup, I.*, Allt om hunden. Västerås 1963.
- Tamm, S.*, Papillon och phalène. Sthlm 1978.
- Thoor, I.-M. E-son.* Labradorer. Västerås 1982.

- Ullman, E., Min pudel. Västerås 1983.
 – Min spaniel. Västerås 1982.
 Viltspårhunden. Utg. Svenska jägareförbundet.
 Sthlm 1984.
 Östergren, B., Cavalier King Charles spaniel.
 Sthlm 1978.

Husdjursnamn

- Flemström, B., Svanen i ortnamn inom Jämtlands län. *Ortnamnssällskapets i Uppsala årskrift*. 1944.
 Jönsson, F., Dyrenavne. *Arkiv för nordisk filologi* 28. 1912.
 Kalén, J., Halländska husdjursnamn. *Skrifter utgivna av Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs högskola*. 4. 1926.
 Karlsson, H., Hästnamn under karolinsk tid. *Svenska landsmål och svenskt folkliv årg.* 106. 1983.
 Nordlander, J., Norrländska husdjursnamn. *Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmälen och svenskt folkliv I:9*. 1880.
 Salvius, J., Beskrifning öfver Sverige, 1. Om Upland. 1741.
 Tiberg, N., Estlandssvenska husdjursnamn. *Estlandssvenskarnas folkliga kultur* 7. 1972.
 Wallin, S., Sommarros och Frökenstjärna i Linnés lagård. *Svenska Linné-Sällskapets årskrift årg.* 46. 1963.

Hästar

- Adler, P., Hästen skall trivas – tankar kring hästpsykologi. Göteborg 1979.
 Adler, P., Hästhandboken. Tips för skötsel och vård. Halmstad 1981.
 Allt om hästen. Sammanställd av Elwyn Hartley Edwards och Candida Geddes. Malmö 1976.
 Berg, G., Om stigstenar. *Gotländskt arkiv*. 1956.
 Bergius, M., Connemara. En ridsportbok. Trosa 1983.
 Blake, H., Hur kloka är hästar? Västerås 1980.
 – Hur tänker hästar? Västerås 1978.
 – Tala med hästar. Hur hästar meddelar sig med varandra och med människan. Västerås 1979.
 Blomquist, B., Körning. Utbilda och träna för tävling. Västerås 1983.
 Deckeman, L., Hästen & lagen. Västerås 1985.
 Dossenbach, M., Dossenbach, H. D. & Köhler, H. J., Berömda stuterier från hela världen. Sthlm 1978.
 Elgeskog, V., Hästar och östgötar. En bok om hästaveln i Östergötland. Linköping 1983.
 Elmlund, B., Russ. En ridsportbok. Trosa 1984.

- Ensminger, M. E., The complete encyclopedia of horses. South Brunswick 1977.
 – Horses and horsemanship. 5 ed. Danville, Ill. 1977.
 Forums stora bok om hästen . . . Sthlm 1981.
 Haworth, J., Säker i sadeln. Handbok i ridning för (vuxna) nybörjare. Sthlm 1983.
 Horse nutrition symposium, 1983 (Uppsala). Proceedings. Sveriges lantbruksuniversitet. Uppsala 1984.
 Hultén, S., Ridkonsten genom tiderna (*Hästen*. Utställningskatalog, Läckö, 1977.)
 Hästen i skogsbruket. Sven Dyrendahl . . . Sthlm 1982.
 Hästen som hobby. Den fullständiga handboken om hästar, ridning och körning. 6, omarb. och utök. uppl. Sthlm 1983 (När? Var? Hur?-serien.)
 Hästutredningen. Sthlm 1982 (Statens offentliga utredningar 1982:51.)
 Jakobsson, B., Islandshästen. En ridsportbok. Trosa 1983.
 Jangö, E., New Forest. En ridsportbok. Trosa 1983.
 Johansson, A., Hästen arbetskamraten. Bildberättelse om dragare i jord och skog. Sthlm 1976.
 Jönsson, J., Fälttävlan. Utbilda och träna för tävling. Västerås 1980.
 Klangestam, B., Fjordhästen. En ridsportbok. Trosa 1984.
 Kraupa-Tuskany, H. F., Min ponny. Anskaffning, vård och skötsel samt råd om ridning och körning. Västerås 1984.
 Larson, K., Lipizzaner. En ridsportbok. Trosa 1983.
 Lette, E., Dressyr. Utbilda och träna för tävling. Västerås 1980.
 Lundman, B., Hästar och dragoxar i nordöstra Götaland 1571. *Ymer*. 1946.
 Olesjö-Andersson, G., Welsh. En ridsportbok. Trosa 1983.
 Olls, B. [pseud. för Bert-Olof Olsson], Hästhandlaren. Om hovslagare, forbönder, rackare och annat hästfolk. Laholm 1983.
 Planck, Chr., Att ha föl. 2 uppl. Sthlm 1983.
 – Hästens utfodring. 2 uppl. Sthlm 1979.
 Rosengren, U., Hästjuridik. Sthlm 1977.
 Rödder, F., Hovvård: hovbeslag och hovsjukdomar. Västerås 1978.
 Sigurdur A. Magnússon, Islandshästen, gudarnas häst. Sthlm 1979.
 Stjernsvärd, H., Skånes hästavel från 1800-talets början till nuvarande tid. Lund 1923. (Skrifter utg. av de skånska hushållningssällskapen. 3:1.)

- Ståhlberg, U.*, Känn din häst. Teori för svenska ryttarmärket. 6 uppl. Sthlm 1979.
- Szabó, M.*, Arbetshästen. (*Hästen*. Utställningskatalog. Läckö. 1977.)
- Utställningen Hästen på Läckö slott 1977.* [utg. av Livrustkammaren, Västergötlands Turisttrafikförening.] Sthlm 1977.
- Waring, G. H.*, Horse behavior. The behavioral traits and adaptations of domestic and wild horses, including ponies. Park Ridge, N. J. 1983.
- Waterer, J. W.*, A short history of saddles in Europe. Northampton 1977.
- Waxberg, H.*, Hästen i det karolinska rytteriet. Sthlm 1973.
- Wrangel, C. G.*, Handbok för hästvänner. 1-2. 2 uppl. Sthlm 1913. Ny utg. Lund 1978 [Faksimil av 2 uppl.]
- Åsheim, Å.*, Unghästen. Uppfödningens och träningens betydelse för skelettets utveckling och hållbarhet. Västerås 1978.

Höns & kalkoner

- Ensminger, M. E.*, Poultry science. Danville, Ill. 1971.
- Jönsson, E., Johansson, R. & Strömberg, T.*, Slaktkyckling och kalkon. Sthlm 1981. (Praktiskt lantbruk. 32.)
- Jönsson, E.*, Värphönsens utfodring och skötsel. Sthlm 1977. (Praktiskt lantbruk. 30.)
- Kivimäe, A. & Palényi, I.*, Pärllhöna som kött- och äggproducent. Uppsala 1975. (Lantbrukshögskolan. Institutionen för husdjurens utfodring och vård. Rapport. 39.)
- Lindgren, N. O.*, Fjäderfånas hälsovård. Sthlm 1977. (Praktiskt lantbruk. 29.)

Kattor

- Briggs, K. M.*, Nine lives. Cats in folklore. London 1980.
- Fritzsche, H.*, Katter hemma. Västerås 1979.
- Heinsen, A., Gundlev, O. & Jensen, P. Th.*, Jag har katt. Sthlm 1983.
- Loxton, H.*, Katter i färg. Uppsala 1979. – Libers kattbok. Sthlm 1983.
- Müller, U.*, Långhårskatter hemma. Allt om anskaffning, vård, foder och sjukdomar. Västerås 1983.
- Pettersson, R.*, Den första katten. Sthlm 1971.
- Richards, D. S.*, Stora kattboken. Sthlm 1985.
- Squares, J. C.*, Great cats. Toronto New York London Sydney 1981.

- Stierncreutz, K.*, Katten. 4 omarb. uppl. Västerås 1980.
- Szymkowiak, M.*, Kattens språk. Sthlm 1985.
- Thies, D.*, Våra kattraser. Sthlm 1982.

Nötkreatur

- Brännäng, E. & Ekman-Bjäresten, I.*, Kalv- och ungnötsuppfödning. 2. uppl. Sthlm 1966.
- Elovsson, B.*, Mjölkdjurens utfodring. Sthlm 1975. (Praktiskt lantbruk. 25.)
- Granlund, J.*, Oxen, oket och smälänningen. *Hyltén Cavalliusföreningens årsbok 1943*. Växjö 1944.
- Hamm, W.*, Anvisning att uppföda, sköta och göda dragoxar, använda kor till dragare m.m. 2 uppl. Sthlm 1870.
- Helmenius, A. & Rydå, K.*, Nötkreaturens utfodring och vård. Sthlm 1961.
- Larsson, J. G.*, Från uroxen till mjölkkon. En bok om nötkreatur. Sthlm 1982.
- Mjolk: produktion och ekonomi*. Huvudred. A. Helmenius. Sthlm 1979.
- Nathorst, A.*, Om holländska boskapsstammen på Dybeck. (*Kongl. Svenska Lantbruks-Akademien. Handlingar. 1868.*)
- Nilsson, M.*, Nötkreaturens beteende. Sthlm 1980.
- Wallis, A. B.*, Om Potterstammen på Dybeck. Lund 1901.
- Våra vanligaste kor:* Charolais, Hereford, Jersey, Aberdeen Angus, Simmertal, SLB, Limousin, SRB, SKB, Publ. av tidningen Land. Sthlm 1980.
- Örborn, A.*, Djurstallar och djurtrivsel. Lund 1958. (Malmö djurskyddsförenings årsredogörelse. Statens forskningsanstalt för lantmannabyggnader. Särtryck och förhandsmeddelande. 54.)

Renar

- Arell, N.*, Skogsrenskötsel. Sthlm 1981.
- Cramér, T. & Prawitz, G.*, Studier i renbeteslagstiftning. Sthlm 1970.
- Ekonomisk renskötsel*. Godkänd av K. lantbruksstyrelsen. En kursbok från LTK. Sthlm 1966.
- Johansson, W.*, Ekonomisk renskötsel. Studieplan. Sthlm 1966.
- Jordbruksdepartementet*. Koncessionsrenskötsel. Sthlm 1984. (Ds Jo. 1984:2.)
- Korkman, N. F.*, Avelsarbetet i renhjorden. Solna 1975. (Meddelanden från Kungl. lantbruksstyrelsen. 1975:3.)

Den moderna skogsvårdens inverkan på renskötseln. Konferenser i Arvidsjaur 1982. Sthlm 1984. (Meddelanden. Lantbruksstyrelsen. 1984:2.)

Renbetesmarkerna. Sthlm 1966. (Statens offentliga utredningar. 1966:12.)

Rennäringskommittén. Rennäringens ekonomi. Sthlm 1984. (Statens off. utr. 1983:67.)

Skjenneberg, S. & Slagsvold, L., Reindriften og dens naturgrunnlag. Oslo 1968.

Skuncke, F., Renen i urtid och nutid. Sthlm 1973.

Svin

Att satsa på svin. 1–3. Uppsala 1980. (Sveriges lantbruksuniversitet. Speciella skrifter. 5–7.)

Kompendium om svinreproduktion. Lantbruksstyrelsen. Jönköping 1985.

Larsson, J. G., Svin är inte bara svin. En bok om grisar. Sthlm 1982.

Olsson, O., Utfodring och utfodringsteknik av slaktsvin. Lund 1983. (Sveriges lantbruksuniversitet. Inst. för lantbrukets byggnadsteknik.)

Svensk svinproduktion. En uppsats i ämnet jordbruksteknologi. Ann-Sofi Brandt . . . Uppsala universitet, samhällsvetarlinjen 1984.

Svenskt djurskyddsforum 1983. Djurskyddsproblem inom svinuppfödningen. Offentligt forum lördagen den 17 september 1983 i Lantbruksakademiens plenisal . . . Stockholm. Karlstad 1983.

Svin. Produktion och ekonomi. Huvudred. A. Helmenius. Sthlm 1980.

Nordiska museet under 1985

Arbetsåret 1985 har helt dominerats av produktionen av Modell Sverige-utställningen – museets hittills största basutställningssatsning. Praktiskt taget all personal i Stockholm har varit mer eller mindre involverad i arbetet.

En annan viktig händelse var museiveckans presentation av Nordiska museets framtid – mål och riktlinjer för museets framtida verksamhet. Dokumentet kommer att ligga till grund för det omfattande omstruktureringsarbete som nu tar sin början.

I anslutning härtill har museet engagerat sig i olika delar av kulturrådets utredning om de centrala museernas uppgifter. Tillsammans med museets egna mål kommer denna att utgöra den plattform från vilken museet kommer att arbeta under lång tid framöver.

Samla – dokumentera

Museet samlar in föremål, bilder, arkivalier, litteratur och data från hela landet. Minst 20 % av insamlingen skall avse samtiden, enligt SAMDOKs principer. I övrigt skall perioden 1920–1975 prioriteras medan äldre material endast insamlas efter noggrant övervägande som komplettering, socialt och ämnesmässigt, av de äldre samlingarna.

I samband med Modell Sverige-utställningen förvärvades en rad föremål, bl a en komplett försäkringskassedisk med tillhörande terminal och kontorsmateriel.

Museets stora samling av allmogemöbler tillföres endast i undantagsfall nyförvärv. Ett sådant är en ovanligt rikt ornerad kista från Nederkalix med sällsynt väl bevarat originalmåleri. Kistan hade förverkats så

som smuggelgods och överfördes till museet utan kostnad.

Som gåva har museet mottagit en dusch- och toalettrumsinredning från en HSB-fastighet uppförd på 1920-talet.

Museets bestånd av maskinell utrustning för kök, städning och personlig hygien har kompletterats med tex Elektrolux runda bänkdiskmaskin (60-tal), två dammsugare; Cyklon (40-tal) och Nilfisk (50-tal), båda med kompletta bruksanvisningar samt en värmelampa och en kvartslampa i originalkartonger (60–70-tal).

Museet följer sedan några år en pojke, Jesper Lindgren, Tärnaby, vars kläder efterhand förvärvas, i år bl a en scooteroverall och en plyschdress.

1985 inmärktes inventarienummer 311407–311882 = 475 poster.

Arkivet bedriver beroende på rådande lokalsituation ingen aktiv insamling av enskilda arkiv och större samlingar. Endast på bildsidan har aktiva förvärv gjorts i syfte att komplettera bildsamlingen med samtida bilder och bilder från det nära förflutna. I samarbete med tidningen Vi och Riksförbundet svenskt fotografi, som organiserar landets ca 300 fotoklubbar, utlystes en tävling "Vardagsbilder" och ett stort antal bidrag har redan strömmat in trots att tävlingstiden inte utgår förrän i april 1986. Prisbelönda bidrag, och en del andra, kommer att förvärvas av museet.

Museets ämbetsarkiv har länge växt utan kontroll och är svåröverskådligt till innehåll och splittrat till förvaring. För att råda bot på förhållandena har arkivet utsett arkivansvariga i samråd med museets olika arkivbildande enheter och utbildat dessa i grundläggande arkivprinciper. Syftet är att hösten 1986 kunna lägga fram en

komplett arkivbildningsplan. Utbildningen kommer även att erbjudas till regionala och lokala museer.

Artur Hazelius arkiv har vidare förtecknats i sin helhet och Sigurd Erixons arkivsamling har grovförtecknats vid arkivets beredskapsarbetsplats i Älvsbyn.

De två stora beredskapsarbetsplatserna i Kiruna och Malmerberget har som tidigare fortsatt att renskriva uppteckningsmaterial.

Det av Folkminnessamlingen ledda projektet Folklore i maritima miljöer har resulterat i ytterligare 50 timmar bandinspelningar. Studenter från Institutet för folklivsforskning har deltagit i syfte att öva intervjueteknik med tyngdpunkt på folkloristiskt material.

Genom en kampanj i ICA-kuriren har Kulturhistoriska undersökningen kunnat utöka sin meddelarstab till 400 personer. Intellectuella yrkeskategorier har engagerat sig i högre grad än tidigare. Ett nytt register över meddelarstaben har upprättats.

Årets frågelista behandlade "Mitt hem".

Totalt har 646 accessioner gjorts omfattande 9612 sidor text, 150 ritningar och 3573 fotografier.

Inom SAMDOKs ram har en dokumentation gjorts av ARLAs mejeri i Enskede med intervjuer, deltagarobservation och fotodokumentation. Tre C1-studenter vid Institutet för folklivsforskning har engagerats med uppsatsskrivning utifrån material från undersökningen.

Bibliotekets katalogiserade samling öka-de under året med 39 hyllmeter. Ca 70 % utgjordes av byten eller gåvor från enskilda personer samt från institutioner inom och utom landet.

Biblioteket har under året tagit i anspråk det anslag som Nordiska museets vänner 1984 tilldelade biblioteket. Anslaget har möjliggjort inköp av dyrare utländska referensverk.

Vid Kulturarvet i Falun har 2659 föremål registrerats.

Vårda – bevara

Huvuddelen av årets arbete har rört vård och konservering samt framtagning av föremål för basutställningen Modell Sverige.

Under våren och sommaren överflyttades 47 norska slädar till Norsk Folkemuseum i Oslo. Inför överflyttningen genomgicks hela beståndet av norska slädar, katalogen kompletterades och samtliga slädar fotograferades och rengjordes. Ett par slädar krävde större konserveringsinsatser.

Vid Kulturarvet i Falun har 1982 föremål vårdats.

Arkivet har inlett en försöksverksamhet med papperskonservering vid Kulturarvet i Falun.

I samband med ett utlån av affischer till Skansen har en systematisk genomfotografering av beståndet förberetts.

Tolv filmer i Nordiska museets arkiv har genomgått av Svenska filminstitutet. Genomgången innehåller förslag till konserveringsåtgärder. Nya visningskopior av museets filmer har börjat framställas.

Inför negativarkivets kommande överflyttning till Julita har viss förprojektering gjorts dels av själva flyttningen av gamla nitratnegativ och glasplåtar och dels planering av själva anläggningen på Julita med arkiv, mörkrum m.m.

I och med avvecklingen av magasinerna i Garnisonen, ett resultat av den 2%-iga nedskärningen, har bibliotekets nu tillgängliga magasinstrymmen helt tagits i anspråk. Problemet måste få sin lösning i museets totala lokalprogram men kommer att leda till en besvärlig situation fram till dess att dessa utrymmen står färdiga att tas i bruk.

Bearbeta – forska

Projektet Arbetsliv på kontor har fortsatt under året med kompletteringar och fördjupningar liksom bearbetningen av Berchska samlingens textilier inför kommande publicering.

Forskningsarbetet inför en nyutgåva av Ur- och urmakare i Sverige har under året resulterat i nästan 4000 nya urmakar-

namn. Projektet drivs i samarbete med Sveriges Tekniska museet.

Med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet har en inventering och bearbetning av Nordiska museets tygprovksamling inletts. Arbetet är ett led i ett samnordiskt projekt.

Projektet Levnadsöden har fortsatt under året med utvärdering av insamlat material och planering av kommande undersökningar.

Projektet KOTKA, Kreativitet och tyst kunskap i arbetslivet, som drivs i samarbete med Sveriges Tekniska museum och Arbetslivscentrum, har avkastat sju delrapporter under året, såsom *Effektivitetsparadoxen, I samspel med vem då?* – om möjliga kunskapsförluster i datoriseringsprocesser, *Att göra och att tala* – om centrala värden hos yrkeslärare, *Vad folket berättar* – om insamling och analys av minnesmaterial.

Visa – levandegöra

Arbetet med utställningar koncentrerades på den nya basutställningen Modell Sverige, som öppnades den 24 oktober av HKH Prins Bertil.

Med anledning av arbetena med Modell Sverige inskränktes programmet för de tillfälliga utställningarna under året. Följande utställningar visades, producerade av museet:

Bilden dokumenterar (i samarbete med ett antal av landets kulturhistoriska museer), Nu är det jul igen, Klockor, klockor . . . , Lackerad plåt, Fastlags- och påsk seder.

Vidare visades i museet vandringsutställningarna *Vem bär Kalevala?*, producerad av Museiverket i Finland tillsammans med Kalevala Koru Oy, samt *Folkdiktning från Lettland*, producerad av Lettlands författarförbund. Den visades i samarbete med Baltiska Institutet i Skandinavien.

Totala antalet besökare i museet var under året 124 080.

Av museets vandringsutställningar har följande visats:

Jeans och mycket mera (4 orter), Bilden berättar (2 orter), Guds soldater (5 orter)

och Luffare (9 orter). Jeansutställningen visades bl a i tre museer i Finland.

Sammanlagt har vandringsutställningarna under året setts av 56 367 besökare. Samtliga utställningar fortsätter att turnera under 1986.

Tyresö slott och Svindersvik hölls som tidigare år öppna under sommarsäsongen. De samlade 4 224 resp 2 282 besökare.

Julita gård hade ca 38 000 besökare.

Textilmuseet i Högbo har under året haft 8 820 besökare. Utställningen *Textil slöjd i Gästrikland* visades hela året. Nytt för året var genomförandet av *miniutställningarna Månadens teknik och Månadens hemslöjdsförening*.

I Nordiska museet har undervisats 413 grupper om sammanlagt 8 758 deltagare av alla kategorier, såväl grupper från skolor som studieförbund, föreningar och organisationer. Dessutom besöktes museet av 1 059 grupper om sammanlagt 17 187 deltagare, som med egna lärare eller på egen hand besåg museets utställningar.

På Skansen, där museets undervisningsavdelning svarar för undervisningen i de kulturhistoriska miljöerna, har under året undervisats sammanlagt 148 olika grupper med varierande antal lektionstimmar.

Visningar för allmänheten arrangerades på olika teman under hela året. Efter *Modell Sveriges öppnande* arrangerades *introduktioner till utställningen dagligen*.

Särskilt sportlovsprogram arrangerades.

I samband med publiceringen av Inga Wintzells bok *Jeans och jeanskultur* arrangerades två "jeansdagar" med olika aktiviteter.

I anslutning till utställningarna *Bilden dokumenterar* samt *Vem bär Kalevala?* arrangerades föreläsningar.

Verksamheten för handikappade har fortsatt. Bl a har undervisning för dövblindtolkar arrangerats liksom en serie visningar för dövblinda, både i museet och på Skansen. Vidare har en studiecirkel för synskadade samt studiedag för särskollärare arrangerats.

Arbetet med reliefbilder av modedräkter har fortsatt och ett studiematerial för syn-

skadade bl a omfattande modeller i utställningen Modell Sverige påbörjats.

Samarbetet med Huddinge kommun (se föregående års redogörelse) kring utarbetandet av ett lokalt studiematerial resulterade under året i att ett grundmaterial för lågstadiet och upp till gymnasiestadiet färdigställdes. Materialet skall under 1986 utprovas och erfarenheterna från detta användas till att utarbeta ett generellt material, som är tillämpligt även inom andra kommuner i landet.

Med Barnomsorgen inom Stockholms socialförvaltning, socialdistrikt 10, har inletts ett samarbete för att utarbeta ett studiematerial, som både skall inspirera barnomsorgens personal till att använda Nordiska museet som en resurs i sitt arbete och också att underlätta för personalen att arbeta med barnen i museet. Även i detta projekt är tanken att utarbeta ett material som kan inspirera till besök i kulturhistoriska museer och hembygdsgårdar.

I övrigt har studiematerial för olika studiebesök reviderats samt arbetet med material för olika stadier påbörjats för utställningen Modell Sverige.

Frågor om filmproduktion har under året haft en framträdande plats. Filmen Att skörda med hand och lie har haft premiär och ett 40-tal filmer och TV-program har köpts in för visning i den särskilda film- och videolokalen i Modell Sverige-utställningen. I samband därmed har också en avsevärd mängd film-, video- och audio-utrustning köpts in.

Under året har också inspelningen av filmen Arnold i Kromeröd – en film om en småbrukare och hans värld, påbörjats.

Diskussioner om hur museet i sin roll som centralmuseum skall informera läns museer och allmänhet om sin verksamhet, resulterade i att kollegiet uppdrog åt informationssektionen att sammanställa underlag till en utredning angående den framtida informationsverksamheten. Arbetet påbörjades i slutet av november och fortsätter under 1986.

Från Nordiska museet har utgivits:

Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. 209 s.

I serien *Nordiska museets Handlingar*

- 103 Arbetarkultur och kultiverade arbetare. En studie av arbetarrörelsens musik av Stefan Bohman. 224 s.
- 104 Damastduktyg och verksamheten vid Vadstena fabrik 1753–1843 av Ann-Sofi Topelius. 228 s.
- 105 Medeltidens jordbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520 av Janken Myrdal. 290 s.

I serien *Acta Lapponica*

Asa Kitok och hennes döttrar. En studie om samisk rotslöjd av Tom G Svensson. 185 s.

Utställningskataloger

Bilderna dokumenterar. Om berättande fotografier i museer av Annette Rosengren. 27 s.

Modell Sverige. En utställning om det moderna Sveriges framväxt. 120 s.

Övrigt

Hemliv. En utvärdering av hempoolens arbete av Elisabet Stavenow-Hidemark. 67 s. (Samdok). Finns även i översättning till engelska under titeln Home Thoughts from Abroad. 28 s.

Jeans och jeanskultur av Inga Wintzell. 133 s.

Matbestick och dryckesbestick av Kerstin G:son Berg. 54 s.

Nordisk folkkonst. En utställning i Nordiska museet av Maj Nodermann. 56 s.

Information och meddelanden

Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek, nr 81, 28 s, nr 82, 26 s, nr 83, 20 s.

Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen, nr 109, 24 s.

SAMDOK. Bulletin från rådet för samtidsdokumentation vid kulturhistoriska museer. Nr 29 (konferensrapport), 30 (på tyska), 31, 32 och 33. 120 s.

Verksamhetsprogrammen

SAMDOK

1985 var poolernas år. Då slutfördes de diskussioner kring målsättning, inriktning och tidsplanering som påbörjades ett par år tidigare.

SAMDOK-rådet har särskilt behandlat frågor om utveckling och vidareutbildning liksom frågan om hur museernas entusiasm och intresse upprätthålls. Framförallt framhölls nödvändigheten av en kontinuerlig och förbättrad information och programverksamhet liksom goda kontakter med museernas styrelser.

Ambitionen att få igång en orienteringskurs i etnologi för museimän vid varje etnologisk institution i landet gav resultat. I november hölls en endagskurs i Göteborg och förbereddes kurser vid Stockholms och Umeå universitet.

SAMDOK-registret växte under året med ytterligare 50 nya dokumentationer. Registret omfattar nu 789 undersökningar och det har därför setts som väsentligt att innan registret blir ohanterligt stort föra över det till museets dator. Detta har kunnat slutföras under året liksom ett dataregister över SAMDOK-bulletinens mottagare och ett register över utländska museer som är intresserade av SAMDOK-information men som inte behärskar svenska. Registret är en av grundpelarna i SAMDOKs samordningssträvanden. Tyvärr utnyttjas inte registret i den utsträckning som man trodde när verksamheten startade 1977. Undersökningar pågår för att utröna orsaken.

Intresset för verksamheten är stort och nya grupper söker ständigt kontakt med museet för att få veta mer. Även utomlands stiger intresset vilket märks på antalet brev, artiklar och besök.

SAMDOK-bulletinen har distribuerats till över 1 000 mottagare.

Informationssystem

Arbetet med museets informationssystem syftar till en total integrering av alla typer

av samlingar; föremål, litteratur, bilder, uppteckningar, arkivalier etc samt, i samarbete med övriga kulturhistoriska museer, en rikstäckande överblick över mera betydande samlingar i Sverige.

I Älvsbyn finns museets central för dataregistrering av samlingarna. Under året har registreringen av länsmuseernas samlingar fortsatt och totalt har nu 12 läns museer registrerats. Västerbotten och Jämtland ligger tillgängliga i museets databas, övriga förvaras på band och kan göras tillgängliga om så skulle önskas. Flera museer har beställt listutskriften sorterade på några olika sätt. Arbetet fortsätter under budgetåret 85/86.

Museets Hewlett-Packard 3 000-dator, som inköptes föregående år, har under året tagits i full drift och all personal på museets föremålsavdelningar, magasin och konservering har fått en grundläggande utbildning i hur sökning i databasen går till. Mot slutet av året kunde konstateras att användningen av datorn uppgick till 10 000 timmar uppkopplad tid och 2 500 timmar CPU-tid. Registreringssektionen svarar för en stor del av användningen men även museets sekretariat och undervisningsavdelning har tagit datorn i sin tjänst. Sekretariatet har byggt upp en egen databas över alla samtidsundersökningar som genomförts i landet och tillsammans med undervisningsavdelningen en databas över museets adressregister omfattande ca 1 100 adresser. Därtill kommer ordbehandling. Under de mest arbetsintensiva månaderna med Modell Sverige-utställningen steg användningen från ca 800 timmar uppkopplad tid per månad till ca 1 200 timmar. Fem terminaler inom museet har varit anslutna under året samt ytterligare en på Livrustkammaren.

Arkivet har under året fortsatt arbetet med att förbereda en kommande datorisering av arkivet. Framförallt har Philips MEGADOK-system granskats. Systemet innebär att arkivalierna registreras i en vanlig databas samtidigt som en bild av arkivalien eller bilden lagras på en laserdisk i digital form. Sökning sker i den vanliga da-

tabasen och de funna dokumenten eller bilderna kan, om så önskas, visas upp på en separat skärm eller på papper med xeroxkvalitet. Själva databasen kan lagras på museets HP3 000-dator som i sin tur beordrar en separat "bilddator" att leta fram bilderna. Investeringskostnaden uppgår till ca 10 miljoner kr och driftkostnaden till ca 700 000 kr per år för en anläggning som klarar museets 10 miljoner arkivaliesidor. Årets arbete har dock i huvudsak gällt framtagandet av ett registreringssystem för arkivalier och därmed sammanhängande arkivmässiga problem.

Biblioteket har förberett anslutning till LIBRIS, vilket beräknas kunna genomföras under 1986. Samtidigt har vissa förberedelser/studier genomförts inför ett ev uppbyggande av en egen bibliografisk databas för museernas informationsförsörjning.

Vid Kulturarvet i Falun har registrering- en till REFORM-systemet av hembygdsgårdarnas samlingar fortsatt som tidigare år. Personal från Kulturarvet har tagit fram programvara för ett vetenskapligt orienterat system för bearbetning av delar av samesamlingen med registrering på mikrodata till såväl HP3000-datorn som till REFORM-systemets DEC10:a i Göteborg. Registreringsarbetet kommer att förläggas till museets arbetsplats i Hoting.

Vård och konservering

Verksamhetsprogrammet har fram till nu kännetecknats av kompetensuppbyggnad och planering. Mot slutet av året förelåg ett första större projekt rörande korrosion och korrosionsskydd på järnföremål. En omfattande projektbeskrivning har utarbetats och projektet planeras att löpa fram t o m 1989/90 till en sammanlagd kostnad av 758 000 kr. Projektet genomförs i samarbete med Korrosionsinstitutet, Riksantikvarieämbetets metallkonservering och flera museer och har sin fasta bas i det nyinredda laboratoriet på Kulturarvet i Falun. Projektet leds av museets kemist, Jan Erik Berg. En ansökan till Riksbankens jubileumsfond inlämnas i början av 1986.

Parallellt drivs ett mindre projekt, också det i samarbete med Korrosionsinstitutet och Riksantikvarieämbetets metallkonservering, i syfte att finna metoder för rengöring och konservering av silver och att närmare få grepp om viktiga miljöfaktorer i silvermagasinen samt användningen av inhibitorer.

Forskningsprogram

Museets forskning kommer att koncentreras till två huvudområden.

"Det sårbara samhället" innebär forskning kring kulturella följder av samhällets ökade beroende av högteknologi, yrkesspecialisering, arbetslöshet, naturresursernas ojämna fördelning och exploatering m m mot bakgrund av tidigare generationers erfarenheter av motsvarande förändringsprocesser. "Invandringen" är en annan viktig del av den förändring som Sverige genomgår. Det är därvid viktigt att även rikta blicken bakåt och se vilka slutsatser som kan dras av tidigare redan avslutade invandringsvägor. Därför behövs materialsamlingar som gör det möjligt att besvara frågor om hur invandrarkulturerna utvecklas i Sverige, vad som bibehålls av det ursprungliga kulturarvet och hur svensk kultur påverkas.

Verksamhetsprogrammet är ännu i ett inledande skede. Mindre insatser har gjorts bl a i form av 1985 års Fatabur om Det sårbara samhället och inom projektet Lappmarkernas resursutnyttjande.

Invandrarforskningen har gått vidare med intervjuarbete bland ester i stockholmsområdet inom Levnadsödeprojektet och med intervjuer och insamling av arkivmaterial om sverigeungrarna. Huvudlinjer i ett planerat projekt om invandrarna i Botkyrka kommun, i samarbete med kommunen, har dragits upp.

En serie metodstudier, som kommer att publiceras i museets nya engelskspråkiga serie *Methodological Questions*, har påbörjats.

Basutställningar

Förverkligandet av basutställningen Modell Sverige utgör årets största insats överhuvudtaget i museet. Modell Sverige är den största utställning som museet någonsin byggt och arbetet har letts av en projektgrupp som under sig har haft ett tjugotal delproducenter engagerade. Ett stort antal externa entreprenörer, arkitekter, tekniker, byggare, dekoratörer m m har engagerats i arbetet. Arbetet har också medfört att ett stort antal nya kontakter runt om i samhället har knutits.

Utställningen invigdes på museets årsdag den 24 oktober och en omfattande programverksamhet drog en betydande publik till museet under senare delen av året.

Den insamling bland svenska industriföretag som Nordiska museets och Skansens Vänner gjorde under ledning av sin ordförande HKH Prins Bertil gav 3 miljoner kronor i resultat. Det blev ett utomordentligt värdefullt bidrag till utställningens finansiering.

Mot slutet av året inleddes det utredningsarbete som skall leda fram till en total revision av museets samtliga basutställningar.

Julita

På sommaren förelåg den departementala utredningen Sveriges lantbruksmuseum, förutsättningar och former (Ds U 1985:3) som utförts av förvaltningsdirektören Harry Törnqvist. Regeringen hade i direktiven uttalat att Sveriges lantbruksmuseum inte får förorsaka staten framtida utgifter vad gäller driften. Finansieringsfrågan kom därför att stå i centrum för utredningen.

Det kunde redovisas att bidrag från olika intressenter utlovats till ett belopp av 9,5 miljoner kronor till driftsfonden för lantbruksmuseet. Villkoret från regeringens sida att fonden måste nå nivån 10–12 miljoner kronor då museet skall börja fungera hade alltså uppnåtts. Med anledning härav gav regeringen i september 1985 uppdrag

åt byggnadsstyrelsen och arkitekten Ove Hidemark att färdigprojektera byggnadshandlingar för museet. Till inredning och utrustning av lantbruksmuseet erhöll Nordiska museet därutöver ett värdefullt bidrag från Wallenbergfonden på 3 miljoner kr. Under 1985 kunde alltså Sveriges lantbruksmuseum tillförsäkras externa bidrag på totalt 12,5 miljoner kronor.

Utredaren framhöll vidare att uppmärksamheten nu måste riktas mot ett utvecklande av den levande miljön på Julita och de många andra aktiviteter som planeras ingå däri. Detta kan komma att påfordra särskilda organisatoriska lösningar för verksamheten. Med anledning härav gav utbildningsdepartementet utredaren fortsatt uppdrag att studera denna fråga. I september beslutade Nordiska museets nämnd för sin del att tillsätta en 3-årig utredning för att dra upp riktlinjerna för Julita inom ett 10-års perspektiv. Till ordförande i utredningen utsågs förvaltningsdirektören Harry Törnqvist, övriga ledamöter är v ordf i Nordiska museets nämnd Göran Persson, 1:e intendenterna Skans Torsten Nilsson och Jonas Berg samt informationschefen Hans Olof Rahmberg, LRF. Till sekreterare utsågs administrative direktören Greger Oxhammar.

Nordiska museets nämnd

Nämnden har under året haft följande sammansättning: riksdagsledamoten, riksdagens andre vice talman Anders Dahlgren, ordförande; efter dennes bortgång utsåg regeringen lantbrukaren Torbjörn Fällidin till ny ordförande 86-04-10, kommunalrådet Göran Persson, vice ordförande, fil dr Yvonne Hirdman, lantmästaren Magnus Toll, avdelningschefen Ulf Wetterberg, styresmannen Sune Zachrisson, redaktören Katarina Ågren, intendenten Berit Rönnstedt och intendenten Berit Nordin. Nämnden har under året hållit 8 protokollförda sammanträden. Avdelningsdirektör Christer Larsson har varit nämndens sekreterare.

Samfundet Nordiska museets och Skansens Vänner

Samfundets styrelse har under året utgjorts av HKH Prins Bertil, ordförande, bankdirektör Lars-Erik Thunholm, vice ordförande, direktör Rolf Arfwedson, skattmästare, styresman Sune Zachrisson, sekreterare, direktör Erik Elinder, direktör Eva Nordenson, fru Margareta Biörck och direktör Gillis Tempelman, de båda sistnämnda suppleanter. Revisorer har varit auktoriserade revisorn Per Björngård och direktör Matts Bergom Larsson. Styrelsen har under året hållit fem protokollförda sammanträden.

Inköpsnämnden har bestått av HKH Prins Bertil, direktör Rolf Arfwedson och styresmannen. Inköpsnämnden har under året hållit ett sammanträde.

Ansvarig för programverksamhet och kansli har varit fru Birgitta Jungner.

Samfundet hade den 31 december 1985 totalt 906 (743) medlemmar, varav 237 (241) ständiga medlemmar och 669 (502) årligen betalande. Siffrorna inom parentes hänvisar till föregående år.

I enlighet med beslut av styrelsen och inköpsnämnden har Samfundet under året bekostat följande inköp samt lämnat ekonomiska bidrag till museets verksamhet på tillsammans 391 000 kr: inköp av bokverk till museets bibliotek 150 000 kr, revidering av utställningsprogrammet för det blivande lantbruksmuseet på Julita 31 000 kr, utgivning av museets nystartade *Methodological Questions*, 4 nummer à 10 000 kr, 40 000 kr, förvärv och projektering av maskinsnickeribyggnad från Virserum, att uppställas på Skansen, 50 000 kr samt kompletterande insatser för marknadsföring av *Modell Sverige*-utställningen 120 000 kr.

Årets sammankomster var välbesökta och som tidigare förlagda både utanför och innanför Nordiska museet och Skansen.

Årsmötet ägde rum på Nyloftet, Skansen, i maj. Därvid delades också ut priser till vinnarna i den medlemsvärning, som pågått under våren under motto "Kultur är gymning för själen". Första pris var en resa

för två personer till Marienlyst i Danmark. Resultatet av värningskampanjen var 220 nya medlemmar.

Gökottan på Skansen ägde rum en vaccher försommarmorgon med intendenterna Arne Biörnstad och Pelle Palm som guider för en stor skara morgontidiga på vandring från hantverkarkvarteren till visenternas viste, mellan stugor och ängar.

Ett återkommande tema är "Godbitar på vårt museum". Under våren bjöd intendent Teje Colling på en intressant kväll kring föremål i Nordiska museet från skilda epoker och miljöer. Under hösten ägnades en kväll åt samma tema, då museets konservatorer förevisade Haupt-byråar, en Norlin-sekretär och andra klenoder, i museet och under restaurering i ateljén. Det blev tillfälle att studera möblerna utanpå och inuti, med lönnfack, lådor och inläggningar.

Julgransplundring och Lucia-fest var som vanligt glada, stämningsfulla och välbesökta fester på museet. Den stora händelsen, ur museets och Vänföreningens synpunkt, var dock *Modell Sverige*-premiären den 24 oktober, då museet inbjöd till visning av den nya utställningen. Föreningen hade i hög grad bidragit till dess förverkligande, dels med det största enskilda bidrag som någonsin lämnats från Vänföreningen (300 000 kr), dels genom att aktivt medverka i en insamling, som resulterade i att omkring 3 miljoner kronor från svensk industri kunde överlämnas till museet.

Vårutflykten gick till Högbo textilmuseum, en "filial" till Nordiska museet, med Hedvig Ulfsparrs efterlämnade samling av vävnader, broderier och knypplingsarbeten. Lunch intogs i barocksalen i Gamla Herrgården.

Höstfärden gick till Sörmlands-slotten Nynäs och Tureholm, med guidning av intendent Lars Sjöberg på Nationalmuseum och av familjen Bonde på Tureholm.

Som vanligt gjordes också gemensamma besök på andra museer: Vin- och Sprithistoriska museet, Hallwylska palatset och Historiska museet, där *Islam*-utställningen besågs. Besöken avslutades med kvällssupé för dem som så önskade.

Skansen under 1985

Under 1985 påbörjades den sedan några år planerade ombyggnaden av Skansens huvudentré enligt ritning av arkitekten Ove Hidemark. Vaktpersonalen som hittills betjänat publiken vid vändkors under bar himmel, har nu fått tre fristående biljettkiosker som arbetsplatser, vilket innebär en avsevärt förbättrad arbetsmiljö. För att hålla samman anläggningen till en helhet byggs i nästa etapp ett baldakintak över hela ingången.

Kioskerna skall genom terminaler anslutas till Skansens dator, vilket förenklar redovisning och statistikföring. Besökarna kan vidare i fortsättningen passera in genom samtliga spärrar utan att som tidigare behöva stå i särskilda köer för årskort, gruppbesök etc. Förhoppningsvis medför ombyggnaden att huvudingången i framtiden kommer att fungera bättre både för besökare och personal.

Projekteringen av en industrimiljö på Skansens klädkammaras tak har fortsatt under året med ekonomiskt stöd av Nordiska museets och Skansens Vänner. Den första byggnaden i form av en snickerifabrik från Virserum i Småland kommer sannolikt att kunna flyttas till Skansen under nästkommande år.

En överenskommelse har träffats med Domänverket om uppförandet av ett sk skogshus på Skansen i anslutning till den övre bergbanestationen. Ingående diskussioner rörande byggnadens och utställningens utformning och innehåll har förts under året.

Ordningställandet av Skånska Gruvan som lagerbyggnad har fortsatt. De utvändiga arbetena är avslutade, men inredningen återstår att göra färdig.

Strävan att åstadkomma goda personal-

utrymmen har resulterat i en total ombyggnad av personalmatsalen i restaurang Solliden. Förhandlingar med Stockholms stads fastighetskontor har lett till att Skansen fått överta driften av Djurgårdens gamla elverk intill Sollidsporten. I denna byggnad har Park- och Trädgårdsavdelningen kunnat få både kontors- och lagerutrymmen, vilket avsevärt underlättat dess arbetsförhållanden.

De sedan flera år pågående reparationerna i Röda Längan koncentrerades 1985 till en total renovering av kassakontoret.

Kulturhistoriska avdelningen

Underhållsarbeten

Biologiska museet. Spånklädseln har förnyats på mellersta delen av östra långsidans yttertak. Täckningen är gjord med spjälkad furuspån, som doppats i dalbränd trätjärä. Interiört har renoveringen fortsatt i det stora panoramat med återfästande av färgen på den norra gavelväggen. Dessutom har havsstranden utefter den östra långväggen återskapats.

Bollnässtugan. Reparation av den öppna spisen.

Ekshäradsgården. Lagning av fotplåten ovanför ingången.

Främmostadskvarnen. Renovering av kvarnens maskineri för att få kvarnen i körbart skick. Invändigt reparerades bl a kugghjulet och drevet i hjulhuset, stora axeln mellan hjulhus och kvarnsten samt byttes lagret till vingaxeln. Utvändigt justerades vingarna och byttes den gamla "rumpestången" (vridstocken) ut. Även de bägge "vridstångerna", som tjänar som stöd för vridstocken, ersattes med nya. I ovanstående

de arbete deltog representanter för Stora Mellby kvarnintressenter, som har restaurerat kvarnar av samma typ som Främme-stadskvarnen. Arbetet utfördes av Skansens byggnadsavdelning, snickare Nils von Törne och hantverkare Lasse Pettersson.

Gubbhyllan. Reparation av räcket kring den öppna verandan utmed västra långsidan, en trappa upp. Paviljongen på Gubbhyllplanen, det sk soltältet, gjord efter ritning av J F Åbom (?), har byggts om varvid sitsen runt mittstolpen höjdes för att tjäna som bord med fasta sittbänkar runt om. Gubbhyllans planteringar har omändrats och kompletterats med växter som identifierats på äldre fotografier av Gubbhyllan på ursprunglig plats.

Oktorpsgården. I år har halmarbetena på taken fortsatt med östra längans östra takfall, utfört under våren, och västra längans västra takfall, under hösten. För att minska brandrisken vid eventuell eld, lades korugerad plåt och isolerande mineralull under halmen.

Hällestadsstapeln. Strykning med tjära tillsatt med Falu rödfärg. Arbetet utfördes av Mikael Larsson, Stugun.

Krogen, Bollnässtorget. Nytt torvtak lagt. Uteserveringen i anslutning till Krogen försågs med 6 st nytillverkade marknadsstånd med markistak tillverkade av konstsnickare Thomas Tempte. Stånden tjänar som bord och markistaken skall skydda gästerna mot regn, sol och "korvmåsar". Stånd av liknande slag fanns bl a på S:t Erikstorg i Uppsala.

Kyrkhultsstugan. I samband med årets landskapsvecka, Blekingeveckan, tillverkades en ny gårdesgård av ene på baksidan av Kyrkhultsstugan. Gårdesgården tillverkades av medlemmar från Östra Blekinge Hembygdsförening. Ene hade hämtats från Öland av Skansens byggnadsavdelning. Stensättning av planen framför Kyrkhultsstugan utfördes under samma vecka av stensättare Allan Johansson med medhjälpare och bekostades av Olofströms kommun. Syftet med stensättningen är att markera den gårdsplan som funnits på ursprunglig plats.

Lusthuset från Bondegatan. Reparation av dörren på övervåningen samt utvändigt målning.

Noraboden. Omläggning av tegeltaket.

Novilla. Isolering av vinden.

Oktorpsgården. Renovering av den öppna spisen. Installation av elslinga vid halmtaket takskägg på södra längan för att hindra skadegörelse från de betande djuren i Oktorpsgårdens hage.

Posthuset. Den 30 december 1984 sattes huset i brand av ett stearinljus i julgranen. Trots snabb insats av brandkåren blev skadorna stora. Salen, där elden började, brändes ur helt och hela huset i övrigt påverkades av hettan och röken. Byggnadsavdelningens arbete med återställandet har därför måst pågå under hela året.

Skogaholms köksflygel. Tillverkning av ny yttertrappa.

Stadskvarteret. Omfattande reparation/om målning av portar, staket och yttertrappor. En av porthalvorna mellan Petissan och Tottieska malmgården nytillverkades. Gatuskyltarna som markerar bageri, gravörverkstad och bokbinderi renoverades av målarmästare Kurt Fredriksson, Märsta. Stora Gungan försågs med två stilenliga gatlykter.

Våla skola. Tillverkning av ny flaggstång.

Ålvdalsbodarna. Isolering och inredning av ett fähus i enlighet med krav från Lantbruksstyrelsen. Fortsatt uppsättning av gårdesgård kring fäboden.

Älvrosgården. Den gamla paperstapeten ersattes av en kopia som med mönster i svart och rött schablonerades på en gråvit grundfärg. Arbetet utfördes av målarmästare Kurt Fredriksson, Märsta.

Öppethållande, aktiviteter

En av Skansens angelägnaste uppgifter är att hålla så många som möjligt av de kulturhistoriska byggnaderna öppna för allmänheten. Öppethållandets omfattning måste dock anpassas till årstiderna. Liksom föregående år har antalet öppna hus varierat från minst 5 vintertid till 28 under som-

maren då flertalet större anläggningar varit öppna varje dag till kl 17. Vissa anläggningar såsom Finngården, Hornborgastugan och Julius Kronbergs ateljé har dock varit öppna för besök endast kortare perioder.

De kulturhistoriska anläggningarnas öppethållande 1985 framgår av nedanstående uppställning:

Månad	Antal bygg- vard	Öppet- nader	Öppet- tider sönd
1 jan–15 maj	5	16	11–15
16 maj–31 maj	16	17	11–17
juni	24	24	11–17
juli–augusti	28	28	11–17
1 sept–15 sept	14	17	11–17
16 sept–31 dec	5	16	11–15

Under perioden juni–augusti har dessutom Bollnässtugan och Seglora kyrka hållits öppna fram till kl 19, under juli månad även Skogaholms herrgård.

Under rubriken "Dagens visning" har under sommaren dagliga visningar förekommit i de kulturhistoriska anläggningarna. Under perioden 1/6–31/8 visades varje eftermiddag kl 15 en anläggning av gårdens värd eller värdinna.

Glashytan, där blåsning förekommer dagligen från april–september arrenderas av Göran Hammar. Krukmakeriet, som arrenderas av Peter Asshoff, är i drift under större delen av året, vintertid dock endast på söndagarna. Även smedjan har varit utarrenderad till en smed, Annika Söderström, som ansvarat för att verksamheten hållits i gång några veckor vår och höst.

Programverksamheten i hus och gårdar planeras i samråd mellan program- och kulturhistoriska avdelningarna. För produktion av större aktiviteter svarar programavdelningen medan kulturhistoriska avdelningen svarar för den verksamhet som syftar till att kontinuerligt levandegöra husen, tex textil verksamhet, drift av fåbod och linberedningsverk, jularrangemang i husen, hantverksdagar i Stads kvarteret, visningar m m. För åskådlighetens skull redovisas den kulturhistoriska programverksamheten under programavdelningen. Som

den del av den kulturhistoriska visningsverksamheten i byggnaderna har i år som tidigare värdinnorna varit sysselsatta med textil verksamhet som syftar till att ersätta känsliga originaltextilier med kopior.

De kulturhistoriska byggnaderna har i stor omfattning utnyttjats för fotograferingar och filmningar av både dokumentär och kommersiell karaktär. Under året har ett 50-tal sådana upptagningar gjorts.

Undervisning

Den undervisning för skolornas elever som bedrivs inom den kulturhistoriska sektorn av Skansen organiseras och ombesörjs av Nordiska museets undervisningsavdelning i samarbete med Skansens kulturhistoriska avdelning. Undervisningen utförs av museilärare.

Museilärarna har också gjort uppskattade visningar av de traditionellt dukade julborden i de kulturhistoriska husen samt ordnat julbesök i Väla skola för lågstadiets elever. Se vidare Nordiska museets redovisning av undervisningen på Skansen.

Många studieförbund och högre läroanstalter har kurser och undervisning förlagd till Skansen bl a Konstfackskolan och Tekniska högskolans arkitektursektion. För institutionerna för folklivsforskning (etnologi) vid Uppsala och Stockholms universitet är Skansen ett ofta utnyttjat studiefält. Bland andra kurser som förlagts till Skansen kan nämnas "Byggnadsvård – renovering av kulturhistoriska torp och gårdar" för personal från Stockholms kommun, organiserad av Hökmosseskolan i samarbete med Skansen.

Guideverksamheten har administrerats av informationsenheten. Under perioden 15/6–15/8 genomfördes dagligen tre guidade rundvandringar till de kulturhistoriska byggnaderna. Samtliga turer har varit kostnadsfria och har utförts på svenska, engelska, tyska eller franska. Guiderna har dessutom tjänstgjort i en informationskiosk 17/5–31/8 samt har under sommaren genomfört ett stort antal förhandsbokade visningar mot extra avgift.

Klädkammaren

Skansens kulturhistoriska program har i stort sett haft samma omfattning som tidigare år och Klädkammarens huvudsakliga uppgift har varit att förse de programmedverkande med stilenliga dräkter.

Kontinuerlig nysömnad av förslitet material har pågått under året samt tillverkning av folkdräktsdelar. Uthyrningen har ökat i omfattning. Folkdräkter är mycket efterfrågade men intresset för stildräkter från olika sekler har ökat påtagligt.

Lokala bygdespel från hela landet återkommer varje år med önskan om att få hyra dräkter. Till raden av de äldre krönikespelen har i år tillkommit ett 1700-talsspel i Norrtälje.

Stora filminspelningar som hyrt kläder från Klädkammaren har varit filmerna om Agnes v Krusenstierna och Selma Lagerlöf samt Ormens väg på Hälleberget med Bo Widerberg som regissör.

Klädkammaren har visats för grupper med textil inriktning, cirka 900 personer. Dessa besökare har oftast inspirerats till att skänka äldre kläder och textilier till Klädkammaren. Gåvorna kompletteras Klädkammarens samlingar.

1/5 visades en dräktparad på Sollidenscenen: Vårmodet förr och nu, i samarbete med Åhléns.

I juli visades i Brunskog, Värmland, en dräktparad med temat Underkläder. Denna upprepades på Åhléns i City och på Sollidenscenen i september med folkdanslagets medlemmar som mannekänger.

Biologiska museet

Biologiska museet har under året hållits öppet:

januari–mars	10–15
april–september	10–16
oktober–december	10–15

Museet besöktes under året av 51 852 personer.

Programavdelningen

Kulturhistoriska program

Under de flesta av årets dagar har det pågått demonstrationer av kulturhistoriskt intressanta hantverk och hemsysslor i husen och gårdarna.

I Stads kvarteret har det varit Hantverksdagar 15 söndagar under året. Då har Skansens Borgerkap bemannat verkstäderna och visat prov på sitt hantverkskunnande. Glashyttan och Krukmakeriet har varit igång varje dag under sommarsåsongen.

Under sommaren har smide demonstrationer i Smedjan och tygtryck visats i Garveriet. Ystning av ost eller kärning av smör har man kunnat titta på i Fäboden från midsommar till slutet av augusti. Fiskaren Evald Wikstrand från Möja har under vårvintern och helgerna oktober–december rökt böckling och halstrat sotare.

Hela oktober var det bakmånad på Skansen. I Ekshäradsgården bakades dalsländskt matbröd och skrämjölskex, i Bagarstugan tunnbröd och i Väla skola småkakor.

November månad ägnades framförallt åt halmslöjd. Skickliga slöjdare från Dalsland fanns på plats i Folkets hus och visade där prov på traditionell tillverkning av halm-saker.

Nävgröt med fläsk tillagades i Ekshäradsgården alla söndagar i mars.

Sista veckan i juni pågick slätter på gammalt vis runt om på Skansen.

I anslutning till utställningen "Före vår upplysta tid" i rulltrappshallen, visades i ett tiotal hus och gårdar under söndagarna i februari–mars hur man förr i världen ordnade belysningen inomhus.

Guidade turer till kulturhistoriska husen och gårdarna samt Dagens visning i vissa utvalda hus har ordnats regelbundet under sommaren. I Bollnässtugan har Ethel Kling vid olika tillfällen berättat om gamla tider. En vandring till Skansens lusthus med Anna-Lisa Nyrreröd som ciceron ordnades den 21 september.

Linberedningsverket har varit igång un-

der juli och augusti. En särskild linvecka arrangerades där och i Delsbogården i början på september.

Alsenringen från Jämtland gästade Skansen i juli och visade hantverk, folkmusik och lekar.

I Swedenborgs lusthus återinvigdes orgelpositivet den 7 september. Orgelbyggare Mads Kjersgaard spelade och berättade.

En underklädsparad visade Klädkammaren på Sollidenscenen den 14 september. Ann Resare var kommentator.

Skansens spelmän har spelat folklåtar vid Älvrosgården varje dag utom söndagar under sommaren, samt i Bollnässtugan sön- och helgdagar under resten av året. Spelmännen har också medverkat vid Ringleksbarnens och Folkdanslagets uppvisningar. Ledare har varit Sivert Hellberg. En särskild folkmusikdag med Skansens spelmän ordnades den 28 april.

Skansens Folkdanslag har haft uppvisningar på Tingsvallenscenen varje dag under juni-augusti samt söndagarna i september. Man har också haft regelbundet återkommande uppvisningar på restaurang Solliden. Ledare för Folkdanslaget har varit Hans-Christian Löth.

Skansens Ringleksbarn har haft uppvisningar på Tingsvallenscenen de flesta lördagar, söndagar och helgdagar från mitten på maj till midsommar och från mitten på augusti till mitten på september. Ringleksbarnen har letts av Gunnar och Elisabet Andersson.

Lördagar och söndagar maj-september och söndagar i oktober har Ulf-Håkan Jansson spelat kasperteater på Orsakullen.

I samarbete med ICA-kuriren visades i Novilla utställningen "Dockkläder från två sekel" från 17 november till årets slut.

Årsfester och andra traditionella högtider

Valborgsmässofirandet inleddes med studenttåg, sång av Stockholms studentsångarförbund, tal till våren av Gunnar Ljusterdal, chefredaktör för Grönköpings veckoblad, och en spexkonsert av Kårsdraget. På

kvällen, efter en uppvisning av Skansens Folkdanslag och den traditionella leken Slå katten ur tunnan, tändes bålet, till sång av Par Bricoles kör. Kvällen avslutades med ett vårfyrverkeri.

Norges nationaldag den 17 maj högtidligt hölls med bla gudstjänst i Seglora kyrka, festtåg och högtidsprogram på Sollidenscenen.

Nationaldagen den 6 juni firades i närvaro av kungaparet, kronprinsessan Victoria och prins Carl Philip. Riksdagens talman Ingemund Bengtsson talade och Erland Hagegård medverkade med solosång. Svenska Ungdomsringsens stockholmsdistrikt bidrog med en imponerande uppvisning av över 200 dansare.

På midsommaraftonen kläddes och restes majstången på Tingsvallen och sedan drogs dansen igång av spelmännen, Folkdanslaget och Ringleksbarnen. Sång- och dansspellet "I midsommartid" med Iwa Sörenson som solist framfördes på midsommardagen och efterföljande söndag.

Carl Michael Bellman hedrades på sedvanligt sätt med en egen dag den 28 juli.

Julen börjar tidigt på Skansen. Redan i november börjar förberedelserna med ljusstöpning, halmslöjd, tunnbrödsbak och en del annat. Julmarknaden på marknadsgatan och Bollnästorget ägde rum den 1, 8 och 15 december. Dessutom var Stadskvartets verkstäder och många av husen öppna och i dem visades hantverk och julförberedelser av skilda slag tillsammans med dukade julbord och klädda julgranar.

Sveriges Lucia 1985 Cecilia Eriksson från Ljungby kröntes på Sollidenscenen den 8 december av utrikesminister Sten Andersson. Programledare var Ulf Elfving och det hela anordnades i samarbete med tidningen Året Runt. I samband med kröningen överlämnade Året Runt en gåva till Tage Danielssons minnesfond. Gåvan togs emot av Hans Alfredson. Efter festligheterna bjöds på julfyrverkeri.

På juldagsmorgonen var det julotta i Seglora kyrka och Missionshuset följt av julottekaffe i Café Gubbyllan. Skansens stjärngossar vandrade under jul-, nyårs- och tret-

tonhelgerna runt i gårdarna och sjöng under ledning av Anders Jalkens.

Nyårsfirandet direktsändes som tidigare år i TV2. Stockholms kammarkör sjöng, Jarl Kulle läste Tennysons "Nyårsklockan" och därefter avfyrares ett stort fyrverkeri som en festlig inledning på år 1986.

Zoologiska och botaniska program

De zoologiska och botaniska programmen därutöver har framförallt utformats som visningar och guidade turer till olika naturhistoriska sevärdheter på Skansen.

Elisabeth Linder har vid fyra tillfällen under året lett visningar och talat om träd under respektive årstid. Pelle Palm har visat Biologiska museet ett par gånger under vintern, lett turen "Liv i vinterkyla" i februari samt varit värd för gökottan den 9 maj.

Under skolornas vinter och påsklov ordnades guidade matningsturer till djuren. Under juli gick varje dag guidade rundvandringar bland de nordiska djuren.

Örtagården visades av Henni Wanntorp och Per Sigurd Lindberg vid några tillfällen under sommaren. Den senare genomförde även en morgonvandring bland Skansens vilda växter den 11 maj. Rosengården visades av Lars Erik Läck den 11 augusti.

Tävlingen Din bästa blomsterbild från Skansens lökbacke pågick 22 april–20 juni i samarbete med Tempo/Åhlns. Helgen 4–5 maj var det Tulpanfest vid Löckbacken med positivhalare, tulpanförsäljning och tillfälle att få tips och råd av blomsterexperter.

Biodling har under sommaren demonstrerats vid Väla skola.

Carl-Cedrik Coulianos ledde en insektsvandring den 25 augusti.

Östsvenska terrierklubbens hundutställning ägde rum den 21–22 september. Katt-dagar i samarbete med föreningen Mälarkatten arrangerades i Novilla 2–3 november.

Blekingeveckan

Till de verkligt stora evenemangen hör landskapsveckorna. I år kunde vi välkomna

Blekinge att inta området under en försomarvecka som nästan hela tiden strålade av sol och värme. På pingstaftonen den 25 maj drog man igång och söndagen den 2 juni var sista dagen. Då hade över 150 000 besökare haft tillfälle att stifta ordentlig bekantskap med "Sveriges trädgård", som blekingarna själva har valt att kalla sitt landskap.

Programinslagen var många och växlande. Det skulle to m lukta Blekinge bestämdes det på ett tidigt stadium i planeringen av veckan. Och nog gjorde det så. Redan vid huvudingången spreds dofter av rökta fiskdelikatesser från Brömsebro och Hällevik.

Anknytningen till havet, fiskenäringen och den blekingska skärgården var påtaglig i många av programmen. På Tingsvallen visades fiskeredskap och nautisk utrustning och där kunde man också följa tillverkningen av en äkta blekingeeka. Sommarhagen fylldes under pingsthelgen av medlemmar ur hembygdsföreningen Facklan i Hällevik som visade hantverk och andra sysslor på temat "I ett blekingskt fiskeläge". På Sollidenscenen bjöds saltstänkta scenprogram med östersjöartister, bl a Fred Åkerström, Jan-Öjvind Swahn och många andra.

I Novilla presenterades blekingskt näringsliv i övrigt och på Bollnästorget visade Blekinge turistråd vad landskapet kunde bjuda på under den kommande sommaren.

Stora Gungan gästades av krögare från Karlskrona och Mörrum som frestade med blekingsk gastronomi, och utanför Gubbyllan kunde man lära sig åtskilligt om den berömda Carlshamnspunschen.

Kyrkhultsstugan var förstås medelpunkten för alla de kulturhistoriska programmen och där visades bl a ett flertal textila hantverk. Planen utanför stugan ställdes i ordning av stensättare från Olofström. Sista stenen las på plats av kung Carl Gustaf som tillsammans med drottning Silvia hedrade Skansen med ett besök en kväll under veckan. Runt Kyrkhultsstugan byggdes ett enestängsel av medlemmar ur Östra Blekinge hembygdsförening.

Men också på många andra håll arbetade

hantverkare. Uppe vid Bredablick tillverkades textenkulor, i Ekshäradsgården lagades kroppkakor, i Bageriet och i Bagarstugan bakades olika sorters blekingebröd. I Stadsquarterets verkstäder var det full verksamhet av gästande yrkesmän och -kvinnor. Folkmusik, dans och uppträdanden av växlande förmågor, amatörer blandat med professionella, avlöste varandra på scener och dansbanor.

Pingstaftonens invigningsprogram på Sollidenscenen leddes av Per Ragnar och var späckat med sång och musik. Landshövding Camilla Odhnoff var hedersgäst och förklarade tillsammans med Eva Nordenson veckan för öppnad.

På Sollidenscenen följde sedan varje dag program av skiftande karaktär. Där var Lottodragning, radioprogram i samarbete med Radio Blekinge och blandade konserter med jazz, dragspel och olika musikkårer.

Alice Tegnér, bördig från Blekinge, ägnades ett särskilt scenprogram, och Harry Martinson, en annan känd bleking, presenterades i Bragehallen med en utställning, teaterframträdanden och föredrag.

Föredrag av något annat slag kunde avnjutas i Folkets hus. Där höll kända föreläsare varje dag ett anförande om de mest växlande ämnesområden, från "Varulvar i Blekinge" till "Min tid som iskarl hos Al Capone".

Detta och mycket, mycket annat inrymdes under en kort men intensiv landskapsvecka – en av de bästa och trivsammaste av dem som under åren presenterats på Skansen.

Temaveckan Träd och trä

Skansens bidrag till det av FN-organet FAO proklamerade Trädets år, var temaveckan Träd och trä som arrangerades 28 september–6 oktober i samarbete med Sveriges skogsvårdsförbund.

Avsikten med veckan var att i ett större sammanhang lyfta fram den stora betydelse som träden och deras produkter har för vår omgivning, både den naturliga och den av människan formade. Försurningen av

marken via luftföroreningarna har på senare år ägnats allt större uppmärksamhet och belystes ingående i utställningen "Sverige surnar till" som visades i Novilla i samarbete med Riksmuseet.

På Tingsvallen åskådliggjordes skogens kretslopp från planta till uppvuxet träd. Där kunde man även följa uppförandet av ett timmerhus som under veckan byggdes i gammal teknik. Sågning för hand och med motorsågar av varierande ålder och storlek visades också. Ett publikdragande inslag var den motorsågningstävling som arrangerades en av söndagarna. Medverkande i tävlingen var professionella sågare, bl a delar av svenska landslaget i denna något egenartade precisionssport.

Träinformation hade ställt iordning ett Trätorg där besökarna kunde lära sig mera om olika träslag och själva pröva på att snickra.

Sveriges lantbruksuniversitet fanns på plats i Folkets hus och Sommarhagen och visade bl a volymmätning av träd samt prov på snyttbaggar, en av många skadegörare som ödelägger våra skogar. Det gavs också information om de skiftande yrken som finns i skogsnäringen.

Bland Skansens egna arrangemang denna vecka märktes flätning av rot- och näverkorgar i Moragården, hyvling av takspån med hjälp av en tändkulemotor driven hyvel, presentation av fruktträdgården vid Skogaholms herrgård, samt inte minst utställningen Träden och vi i övre rulltrappshallen.

Många andra programinslag ordnades under veckan, som lockade en stor publik, inte minst många skolklasser.

Tillsammans med...

... 4 H-klubbarna i Stockholms län anordnades en frågepromenad för hela familjen den 27 april.

... Ähléns City och Klädkammaren presenterades Vårmodet förr och nu den 1 maj på Sollidenscenen. Programledare var Ann Resare och Lena Skoog.

... Socialförvaltningens sommarbarnsby-

rå firades "Kollo 100 år!" den 5 maj. Ledare och barn från olika kollon lekte och hade uppträdanden runt om på Skansen.

... Svenska Byggnadsarbetareförbundets avdelning 1 i Stockholm firades "Bygg-Ettan 100 år!" den 11 maj med många stora program för avdelningens medlemmar och familjer.

... SOR - Sveriges leg optikers riksförbund - anordnades en Levande optikerverkstad i Novilla den 12 maj i anslutning till förbundets 50-årsjubileum och deras utställning i övre rulltrappshallen.

... nykterhetsrörelsens organisationer firades Folknykterhetens dag på Kristi himmelfärdsdag den 16 maj. Festprogrammet på Sollidenscenen leddes av Bosse Larsson. Dessutom var det uppträdanden och andra aktiviteter ute på området.

... Svenska Ungdomsringens stockholmsdistrikt arrangerades Svenska Ungdomsringens dag den 18 maj med lekar, folkdans och folkmusik.

... Första Sparbanken anordnades en familjedag den 19 maj.

... Stockholms kommunala musikskola presenterades Musikskolans dag den 4 juni med sedvanligt sjungande och spelande överallt på Skansen.

... Nordiskt musikkonservatorium genomfördes en musikdag den 8 juni med konserter i Bragehallen, Sollidenscenen, Skogaholms herrgård och Seglora kyrka.

... Stockholms spelmansgille gjordes en folkmusikdag den 9 juni.

... Svenska Danspedagogförbundet anordnades Dansens dag den 10 juni med ett dansprogram på Sollidenscenen.

... Svenska Journalen arrangerades en familjekväll den 15 juni på Sollidenscenen.

... Finska föreningen i Stockholm och Stiftelsen Finlands hus anordnades Finlands dag den 16 juni. I festprogrammet hölls tal av bl a Finlands ambassadör Björn-Olof Alholm, vidare framträdde manskören Pohjan Miehët från Vasa och sånggruppen Cumulus. Programledare var Mikko Pulkkinen. En "karelska bröllopsfest" presenterades på Tingsvallenscenen med medverkande från friluftsmuseet Fölisön i Helsingfors.

... Svenska Korporationsidrottsförbundet firades Korpens 40-årsjubileum den 30 juni. I programmet ingick bl a finalen i SM i familjemotion med 130 familjer från hela landet. I festprogrammet på Sollidenscenen medverkade Thore Skogman, Klasse Möllberg, m fl. Dagens avslutades med målgång i Nordisk budkavel på cykel på Sollidenplanen.

... Frälsningsarmén hölls en musikgudstjänst på Sollidenscenen den 1 juli.

... Riksradios invandrarredaktion presenterades Gränslös musik på Skansen den 3 augusti. I programmet medverkade en lång rad invandrargrupper och solister. Konferencier var Per-Eric Nordquist. Dessutom var det provsmakning och försäljning av matvaror från ett flertal invandrarländer.

... Vasa Orden av Amerika m fl organisationer hyllades Årets Svensk-Amerikan den 4 augusti. Den Gyllene Plaketten utdelades till guvernör James R Thompson från Illinois.

... Sveriges Dragspelares Riksförbund, svealandregionen, och Medborgarskolan anordnades Dragspel till tusen den 17 augusti.

... LO-distriktet i Stockholms län presenterades LO-distriktets dag den 18 augusti. Nytt för i år var programpunkten Jobbing i Novilla med utställningar och yrkesinformation från olika fackförbund. I festprogrammet på Sollidenscenen talade kulturminister Bengt Göransson och distriktsordförande Bertil Karlberg.

... Stockholms socialförvaltning ordnades Pensionärernas dag den 22 augusti. I huvudprogrammet talade socialborgarrådet Inger Båvner och sedan följde en konsert med Kjerstin Dellert och Lars Roos.

... Svenska Kommunalarbetareförbundets avdelning 1 och 10 i Stockholm bjöds en jubileumsfest på Sollidenscenen den 23 augusti med anledning av förbundets 75-årsjubileum. Tal hölls av förbundsordförande Sigvard Marjasin.

... Tjänstemännens Bildningsverksamhet, TBV, firades "TBV 50 år!" den 24 augusti. TBV:s kursutbud och verksamhet

presenterades på ett flertal platser på Skansen.

...Stockholms frikyrkoråd och Stiftsrådet i Stockholms stift arrangerades Kyrkornas dag den 25 augusti. Ett av årets teman var psalmer och i Bragehallen spelades och sjöngs gamla och nya psalmer både på vevgrammofon och av publiken själv. Vidare förekom ett par kyrkospel, en nattvardsmässa och programmet "Magazinet" på Sollidenscenen där Annika Hagström och några ungdomar frågade ut biskop Krister Stendahl och Bernt Wähleman från Svenska Missionsförbundet.

...Skådebanan i Stockholm firades organisationens 75-årsjubileum den 8 september. Olika teaterensembler framträdde i Skogaholms herrgård, Väla skola, Tingsvallenscenen m fl platser. I jubileumsprogrammet på Sollidenscenen bjöds ett stjärnspäckat uppträdande av Ernst-Hugo Järegård, Jan-Olof Strandberg, Evabritt Strandberg, Anne-Lie Kinnunen och Stockholms operettensemble m fl. Programledare var Tomas Bolme.

...fiskets organisationer ordnades Dags för Fisk på Bollnästorget den 14-15 september.

...Röda Korset hölls en loppmarknad på Bollnästorget den 22 september.

...Stockholms distriktsförbund av FriLuftsfrämjandet ordnades Friluftsförbundets dag den 13 oktober. Tillsammans med Skogsmulle kunde barnen sjunga, leka, gå på promenader och se på dockteater. De vuxna kunde få tips och råd för höstens och vinterns uteaktiviteter.

Serieprogram

Radioprogrammet Våra viskningar direkt-sändes i P3 onsdagseftermiddagar 26 juni-24 juli från Sollidenscenen. Presentatör var Bengt Haslum och husband Anders Eljas orkester. Första programmet handlade om Birger Sjöberg. Nästa viskning var Povel Ramel och här medverkade han själv tillsammans med Brita Borg, Gunwer Bergqvist och Martin Ljung. Olle Adolphson ägnades ett program där denne också själv

medverkade. Den store Evert Taube fyllde två program, där bl a Margareta Kjellberg och Mats Paulsson, Moniqa Sunnerberg, Jonny Blanc och Bertil Perrolf medverkade.

Jazz på Skansen presenterades tisdagskvällar 2 juli-13 augusti. Arne Domnéus kvintett var husband och solister följande: Sonya Hedenbratt (2/7), trumpetaren och sångaren Jack Sheldon från Los Angeles (9/7), Monica Zetterlund (16/7), Julius Jacobson, Putte Wickman och Bengt Hallbergs kvartett (30/7), Ad Libitumkören, Bengt Hallberg och Georg Riedel (6/8) samt Helmer Bryds Eminent Five Quartet med Doris Lundin och de tre bröderna Slacke (13/8).

Allsången strömmade ut från Sollidenscenen, -planen och -parketten torsdagskvällar 4 juli-8 augusti. Given sånganförelse var Bosse Larsson som tillsammans med Haningekören och Lasse Olssons orkester fick publiken att sjunga av hjärtans lust. Enväldig domare i frågelekarna var Per-Erik Lindorm och bland gästade solister medverkade bl a Lena Ericsson, Kjerstin Dellert och Thore Skogman. Den 25 juli ledde programmet av Elon Dahl och Lennart Nyhléns orkester. Serien arrangerades i samarbete med tidningen Året Runt.

Skogaholmskonserterna ägde som vanligt rum på måndagskvällar, i år mellan 15 juli och 12 augusti. Medverkade gjorde sångerskan Anita Soldh med Inger Wikström vid flygeln, sångerskan Margareta Jonth och Gertrud Schneider, harpa, ensemblen Affetti Musicale som framförde italiensk och tysk barockmusik, Gluntsångarna Carl-Olof Jacobson och Richard Ringmar med Håkan Sund vid flygeln, samt en ensemble under ledning av Bernard Krook, som i ord och toner framförde J L Heibergs klassiska skämt "Nej".

Tre söndagskvällar med Augustimusik utgjorde finalen på årets serieprogram. I dessa framträdde på Sollidenscenen Nicolai Gedda med Jan Eyron vid flygeln, Staffan Scheja samt Orphei Drängar under ledning av Robert Sund och med Birgitta Ulfsson som gästartist.

Övriga musik-, dans- och artistprogram

Hasse Funck och hans Minifunckar bjöd på showen "Spöken finns dom? – Nä, men Minifunckarna!" på Sollidenscenen den 4 maj och 29 juni.

Stockholms grundskolors elevkörer under ledning av Lennart Hanning gjorde en sånguppvisning på Sollidenscenen den 10 maj.

Radioprogrammet Metropol firade sitt 100:e program med en direktsändning i P3 från Sollidenscenen den 7 juni. Medverkande gjorde Mats Ronander Band, Adolphson & Falk, dansgruppen Touch, Py Bäckman, Dan Hylander, Ted Åström och Per Gessle. Programledare var Niklas Levy och Ingvar Storm.

Den 13 juli gavs en Mozartkonsert på Sollidenscenen med inslag ur Don Juan. Peter Tornborg, Anne-Lie Kinnunen, Bengt Krantz, Christina Green mfl medverkade och konserten hade sammanställts av Bernard Krook.

Musikkåren Bohus bataljon från Uddevalla konserterade på Sollidenscenen den 20 juli under ledning av Egon Kjerrman.

Folkparkernas talangjakt, stockholmsregionen, hålls på Sollidenscenen den 7 augusti. Vård var Leif Malm.

En konsert med årets amerikanska och svenska Jenny Lind-stipendiater Carla Cortner och Elisabeth Berg gavs på Sollidenscenen den 10 augusti. Vid flygeln fanns Tomas Johansson.

Uttagningar och Stockholmsfinal i Barnens dags riksomfattande talangtävling Nya ansikten ägde rum på Sollidenscenen under en vecka i slutet på augusti.

På Bollnästorget har det under sommarsäsongen varit blandad dans onsdagar och söndagar, gammaldans torsdagar-lördagar och blandad eftermiddagsdans på tisdagar, där många populära orkestrar stått för musiken.

Sportigt och spänstigt

Lilla Vasaloppet för barn och ungdomar under 15 år arrangerades den 17 februari i

samarbete med Ungdomskorpen.

Den årligen återkommande tävlingen Sleipners terräng ägde rum den 14 april. Sjöscouterernas patrulltävlingar avgjordes den 21 april. Dagbladsstafetten gick i år den 12 maj.

Den 15 juni kunde besökarna spela boule tillsammans med instruktörer från Svenska Bouleförbundet. Samtidigt hölls VM-kval för mer avancerade spelare.

Friskis & Svettis arrangerade en Stor Jympa- och Joggardag den 1 september. Dessutom ordnades ett motionslopp för alla åldrar, Friskis & Svettis-milen.

Tillsammans med Stockholms Handbollförbund gjordes en handbollens dag den 7 september, med uppvisningar och matcher på Sollidenplanen och Bollnästorget.

Djurgårdsrundan med SoIK Hellas som arrangör avslutade som vanligt idrottsåret. I år gick tävlingen den 15 september.

Skollovsaktiviteter och andra barnprogram

Varje dag under sommaren och under helger och skollov under resten av året har man kunnat pröva en ridtur på någon av Skansens hästar eller en åktur med häst och vagn.

Alla söndagar från januari till påskhelgen i april har det varit Barncirkus i Bragehallen. Stallflickorna och stallpojkar har uppträtt, Ulf Håkan Jansson har varit cirkusdirektör och Sven Roland Engström och Arne Oscarsson har svarat för det musikaliska. Ansvarig för cirkusen har varit Henry Mähl.

"Kom, lär, se och baka..." var mottot för årets sportlovsprogram i Novilla och arrangerades i samarbete med Jordbrukets provkök. Där kunde barnen bli klippa och klistra frukostbrickor, baka en liten pizza och titta på "mjölkbio". Under sportlovet ordnades även Skogsmullepromenader i samarbete med Friluftsförbundet och i Bollnässtugan kunde barnen pröva på att spinna och karda ull. Till djuren gick guidade matningsturer.

Dagarna innan påsk anordnades påskpyssel i Novilla.

Nalldagen den 20 april regnade i år bort nästan helt och hållet. De tappra som kom och som tagit med sin nalle fick fri entré och hade de tur så visade sig de nya björnungarna några gånger under dagen. I Gubbhyllans filmsal berättade Lars-Erik Larsson och Hans Rosengardten om sina möten med grizzlybjörnar och andra nallar.

Ulf-Håkan Jansson har spelat Kasper-teater på Orsakullen alla lördagar och söndagar maj-september samt söndagarna i oktober.

Tant Grön, tant Brun, tant Gredelin och farbror Blå fanns på Plats i Väla skola en helg i augusti och läste Elsa Beskow-sagor för besökarna.

Ungdomskorpens klappjakt arrangerades den 22 december.

Teater

Hundraårsminnet av Birger Sjöbergs födelse firades på Skansen bla med en musikhramatisering av Fridas visor och annat känt och okänt av Birger Sjöberg. "Den första gång jag såg dig..." hette föreställningen som gavs nio gånger under juni vid Gubbhyllan. För textsammanställning och regi svarade Bernard Krook.

Sällskapet Wermlänningarne från Arvika gästade traditionsenligt Skansen den 10-11 augusti och framförde F A Dahlgrens sångspel Värmlänningarna på Solliden-scenen.

Seglora kyrka och Missionshuset

I Seglora kyrka har högmässa hållits varje sön- och helgdag varvid huvudsakligen präster från Stockholms stift har officierat. Under sommarmånaderna har aftonbön hållits varje dag i samarbete med Stockholms stifts lekmanakårer. I kyrkan har under året ägt rum 73 vigslar och 20 dop. Ansvarig för verksamheten i kyrkan har varit kantor Ivar Rendahl.

I Missionshuset har det varje söndagseftermiddag under året varit gudstjänst i samarbete med olika frikyrkoförsamlingar i Stockholms län. Ansvarig för verksamhe-

ten i Missionshuset har varit Samuel Edestav, Stockholms frikyrkoråd.

I anslutning till flera av högmässorna och gudstjänsterna har körer och solister deltagit med sång och musik. Förutom dessa musikinslag har många separata musikprogram ägt rum i Seglora kyrka.

Övrigt

Två lågprisdagar då inträdesavgiften var nedsatt till en krona ordnades den 1 november och 26 december.

Zoologiska avdelningen

Anläggningar och utrustning

Elefantstallet har renoverats med gjutasfalt på golvet i djurrummet och med brädpanel och ny lysrörsarmatur i besökshallen.

För att skapa ett dragligare vinterklimat i Skånegårdens lagård har en värmefläkt installerats och en mellanvägg monterats på höloftet över stallet.

I Aphuset har inredningen av lar-buren med en artificiell "urskog" nu närmast sig fullbordan. Förråds- och personalutrymmena har målats och fd schimpanssovfacket har inretts till en förvaringsbur för fåglar, främst papegojor.

Ett övervintringstält för våra simfåglar, placerat vid Svandammen, togs i mars: den relativt korta tid vi hann hysa fåglarna där fick närmast karaktären av försöksperiod, som dock slog väl ut. Tältet är under sommarhalvåret nedmonterat.

Under hösten har nya klätterträd satts in på björnbergen och renovering/utbyggnad av utteranläggningen påbörjats.

Av viktigare inventarieinköp kan nämnas pallyft till djurköket, hyvelbänk, tryckspruta, "vattendammsugare", en 200 kg fjädervåg samt till stallet en tvåhjulig vagn.

Djurbeståndet

Under 1985 fanns på Skansen 96 arter/raser av ryggradsdjur med ett individantal pr

1985.12.31 på ca 350, akvariets djur och de fritt flygande hägrarna och vitkindgässen oräknade. Bland de ovan nämnda märks 24 arter av inhemska fåglar, 19 nordiska däggdjursarter, 16 nordiska husdjursraser och 26 arter av exotiska djur.

Djurbeståndets förnying varit av normal omfattning. Dock återkom ovanligt få – endast ett 10-tal par – av våra friflygande hägrar för att häcka, vilket troligen beror på att stammen reducerats av en tidvis bister vinter i övervintringsområdena på kontinenten. Hos berguvparet blev det full utdelning med hela fyra ungar, som i augusti skänktes till Projekt Berguv Nord för utplantering.

Hos brunbjörnarna blev det smått den 12 januari då mamma Harriet födde ungarna Lina och Lufs; pappa var som vanligt Charlie. Två ungar föddes också hos gråsälarna (av två honor), men båda drunknade under sitt första levnadsdygn av hittills okänd anledning – vi hoppas att genom intensivbevakning i någon form under kommande säsong få någon uppfattning om bakomliggande orsaker för att kunna förhindra ett uppreparande. – Produktivaste anläggning på Skansen (bortsett från Lill-Skansen med dess undulater, kaniner och marsvin) har som vanligt varit visent-/vildsvinshägnat, där 3 kalvar och 9 kultingar kom till världen.

Bland nyförvärven är särskilt 3 rovdjursarter av intresse. Genom statens naturvårdsverk erhöll Skansen i maj en årsunge av järv som under året vistats på ett av de mindre björnbergen – härigenom är arten på nytt representerad hos oss efter en lucka på något år, och den nya järvanläggningen får en inhysing så snart den öppnas (på nyåret -86). Även den renoverade utteranläggningen, som beräknas vara färdig på sensommaren -86, kommer att bestockas omedelbart, i första hand med en utterhane från Ranua djurpark i Finland. I väntan på en maka har han vistats på larfamiljens apberg med simmöjligheter i vallgraven; han har visat sig tämligen social både mot apfamiljen och sina vårdare. – Slutligen har även rödräven återkommit till Skansen (i

vart fall som hägnad art – vilda rävar har ännu ej setts i Skansens närhet sedan rävs-skabben slog till för 3 år sedan) efter en bortavaro på mer än 10 år. En hane och två honor har erhållits – tyvärr rymde en av honorna tämligen snart strax före jul. Hon sågs ett par timmar efter rymningen fira sin nyvunna frihet med en uppfriskande harjakt förbi Biologiska museet men "försprang sig" uppenbarligen och har sedan inte mer setts till.

Övrig verksamhet

Det formaliserade samarbetet med svenska Världsnaturfonden WWF har upplevt sitt andra år; några större satsningar, typ "Djurens dag" eller liknande, har i år ej gjorts, men verksamheten med försäljning av "panda-artiklar", insamling i pandasparbössorna och information via skyltar vid anläggningar och sparbössor har fortgått som tidigare.

Avdelningens museilärare har lett skolvisningar för årskurs 4 ("Nordens djur", 145 besök), för olika stadier till akvariet (108 besök), i etologi för gymnasiet (66 besök) samt ett mindre antal specialvisningar (bl a i Biologiska museet). De har även arrangerat fyra lärarträffar där de informerat om Skansens utbud av zoologiska skolvisningar. En viss nedgång i antalet beställda visningar från skolornas sida kan troligen tillskrivas den organisationsändring som skett inom skolförvaltningen och som lett till att många biologilärare ej varit helt klara över sina möjligheter till bokning.

Museilärarna har också under juli månad med en marknadsvagn vid björnbergsentrén som bas besvarat naturfrågor från besökarna, lett visningar till de nordiska djuren och drivit viss försäljning. Bl a har man sålt påsar med "Skansens djurgodis" som ett led i vår strävan att minska den matning med olämplig föda som djuren kan utsättas för från publikens sida.

Skansen har sedan början av 70-talet haft ett samarbete med djurvårdarlinjen vid Enskede gårds gymnasium, innebärande att personal vid Skansens zoologiska av-

delning fungerat som lärare och att eleverna fullgjort en större del av sin praktikperiod på Skansen. Ett liknande samarbete har fr o m hösten -85 inletts också med den nystartade djurvårdarlinjen vid Spånga gymnasium.

Även i år har en påbyggnadskurs i etologi (4 elever) från Stockholms universitet gjort ett grupparbete över den sociala hierarkin i Skansens snömakak-grupp. Zoologiska avdelningen har fö mottagit grupper och enskilda personer från djurparken, utbildningsanstalter och föreningar i normal omfattning; att döma av det antal telefonförfrågningar som kommer avdelningen till del tycks allmänheten i ökande grad vända sig till Skansen för att få biologiska spörsmål besvarade – glädjande och förpliktande! Beträffande program med zoologisk anknytning, se under Programavdelningen!

Försäljningsavdelningen

Försäljning av vykort, böcker, vägledning- ar, ett stort sortiment hantverks- och hemslöjdsföremål och andra souvenirer har under året i varierande omfattning skett på flera ställen runt om på Skansen. Vaktstugan har varit öppen året om, medan Skansenbutiken i övre rulltrappshallen, Bollnäs- boden och Kyrkboden på Marknadsgatan samt Kryddboden i Stads kvarteret har varit öppna under sommarhalvåret eller endast lördagar och söndagar.

Även i årskortsexpeditionen har försäljning bedrivits i anslutning till ordinarie öppethållande.

I flera av Marknadsgatans bodar har det varit lotterier med nallar, choklad, kaffe och livsmedelskorgar som priser. Skansens

julmarknad ägde rum de tre första söndagarna i advent. Där kunde besökarna välja ur ett rikt sortiment av traditionella julpyrdnader och matvaror med anknytning till det svenska julfirandet. Flera av julmarknadsvarorna har tillverkats eller framställts på Skansen t ex senap, lavendelvatten, honung, krus med sylt, gelé, smör och messmör, brännvinskryddor m m. Många andra varor har tillverkats på beställning efter Skansens intentioner t ex pepparkakor, julbröd och limpor.

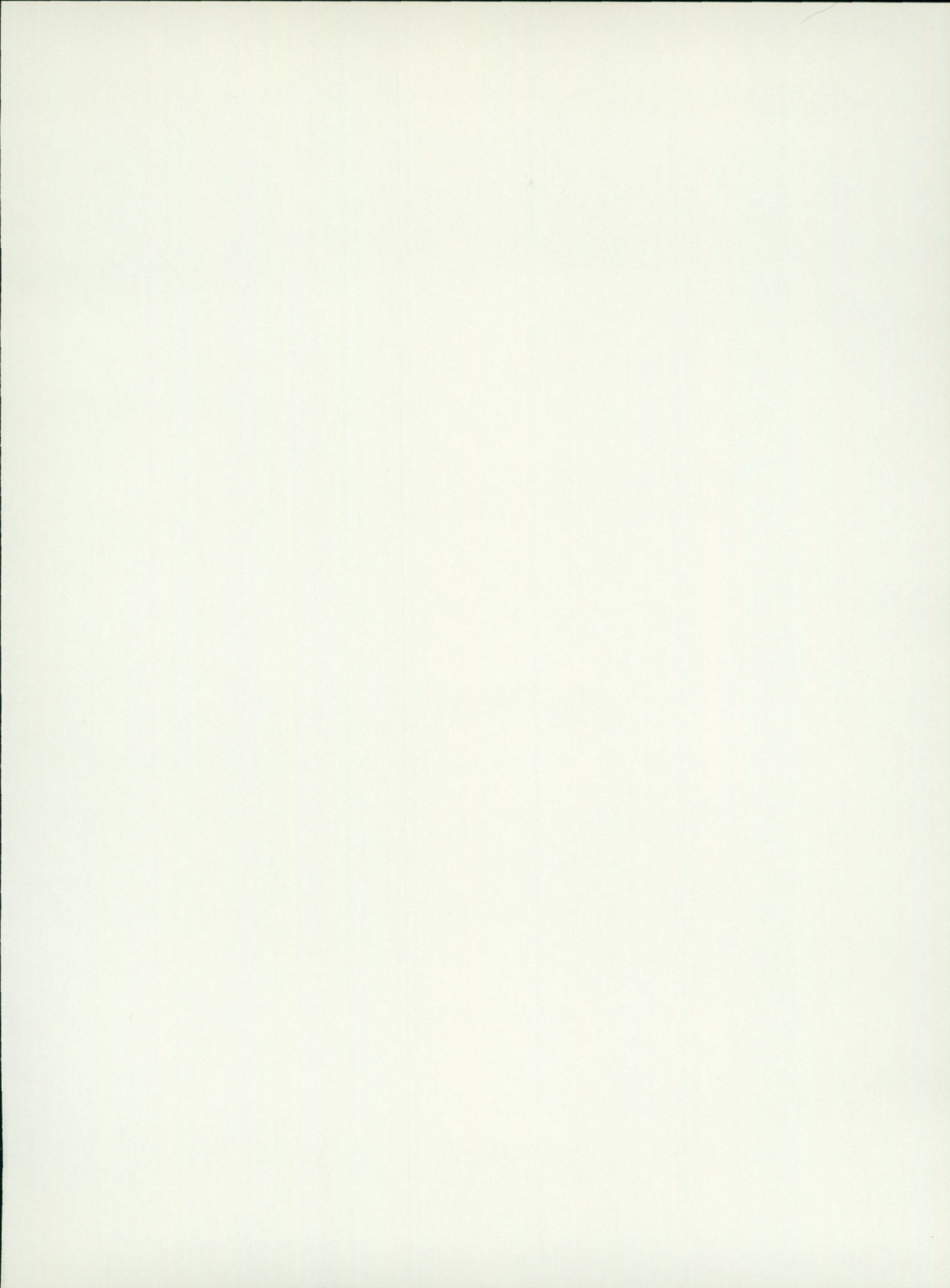
Besöksstatistik

Skansen har under året haft 1 828 091 besök och Biologiska museet 51 852 besök.

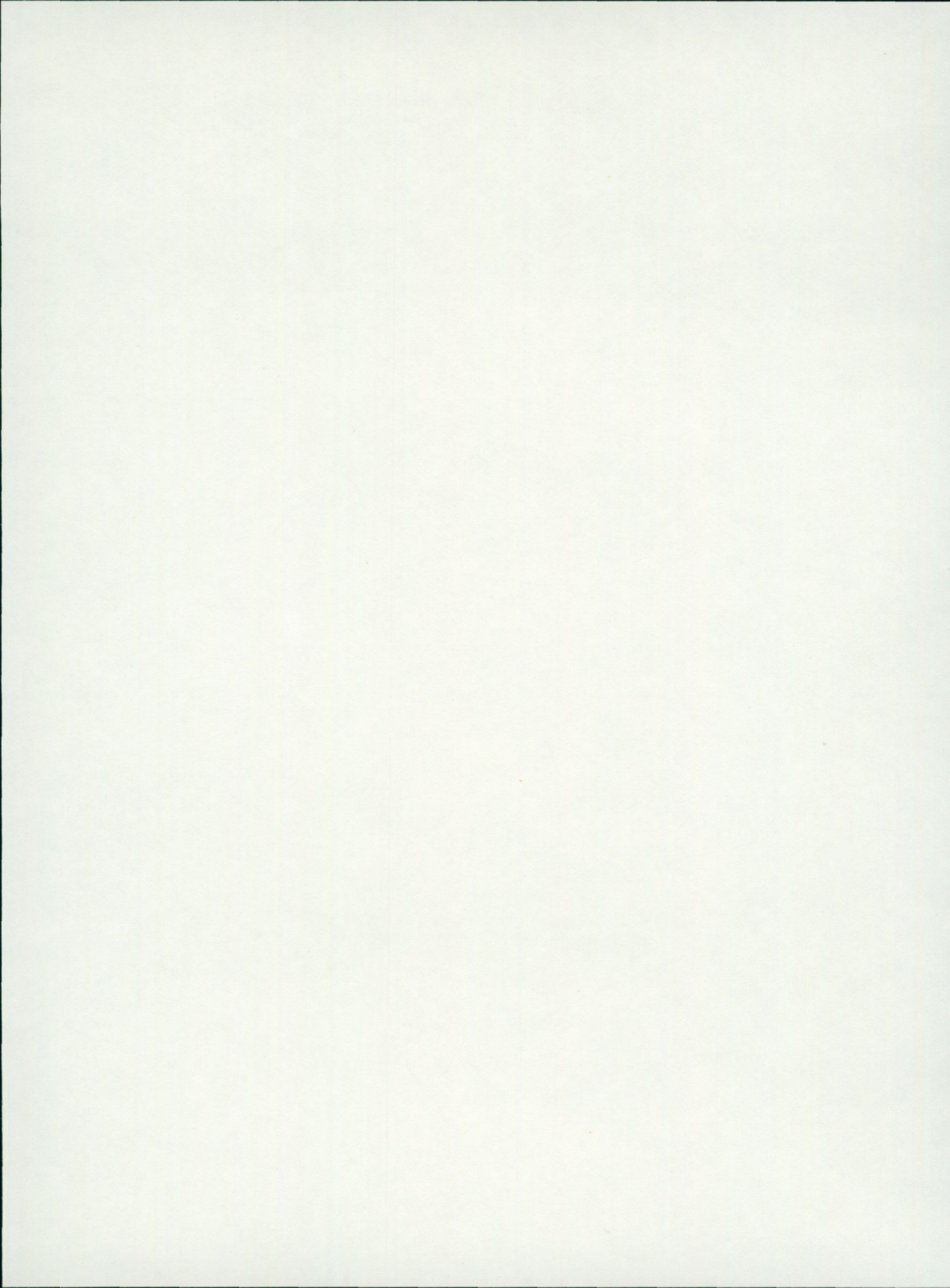
Skansens styrelse

Landshövding Lennart Sandgren, ordförande, f borgarrådet Wilhelm Forsberg, vice ordförande, avdelningschef Ulf Wetterberg, studieombudsman Leif Palmgren, civilekonom Carl-Johan Ihrfors, docent Nils Erik Bæhrendtz, styresmannen, fil lic Sune Zachrisson, kassör Inga-Stina Landström (personalföreträdare), stallchef Henry Mähl (personalföreträdare). Suppleanter har varit: Fru Ulla Johansson, borgarrådet Inge- mar Josefsson, kommunalrådet Göran Persson, direktör Olle Persson, direktör Håkan Wallensten, fil kand Elisabeth Söderström, 2:e vice talman Anders Dahlgren, 1:e assistent Berit Hertzberg (personalföreträdare), verkställare Rune Sagström (personalföreträdare t o m 2/12), reparatör Anders Thonberg (personalföreträdare f o m 3/12).

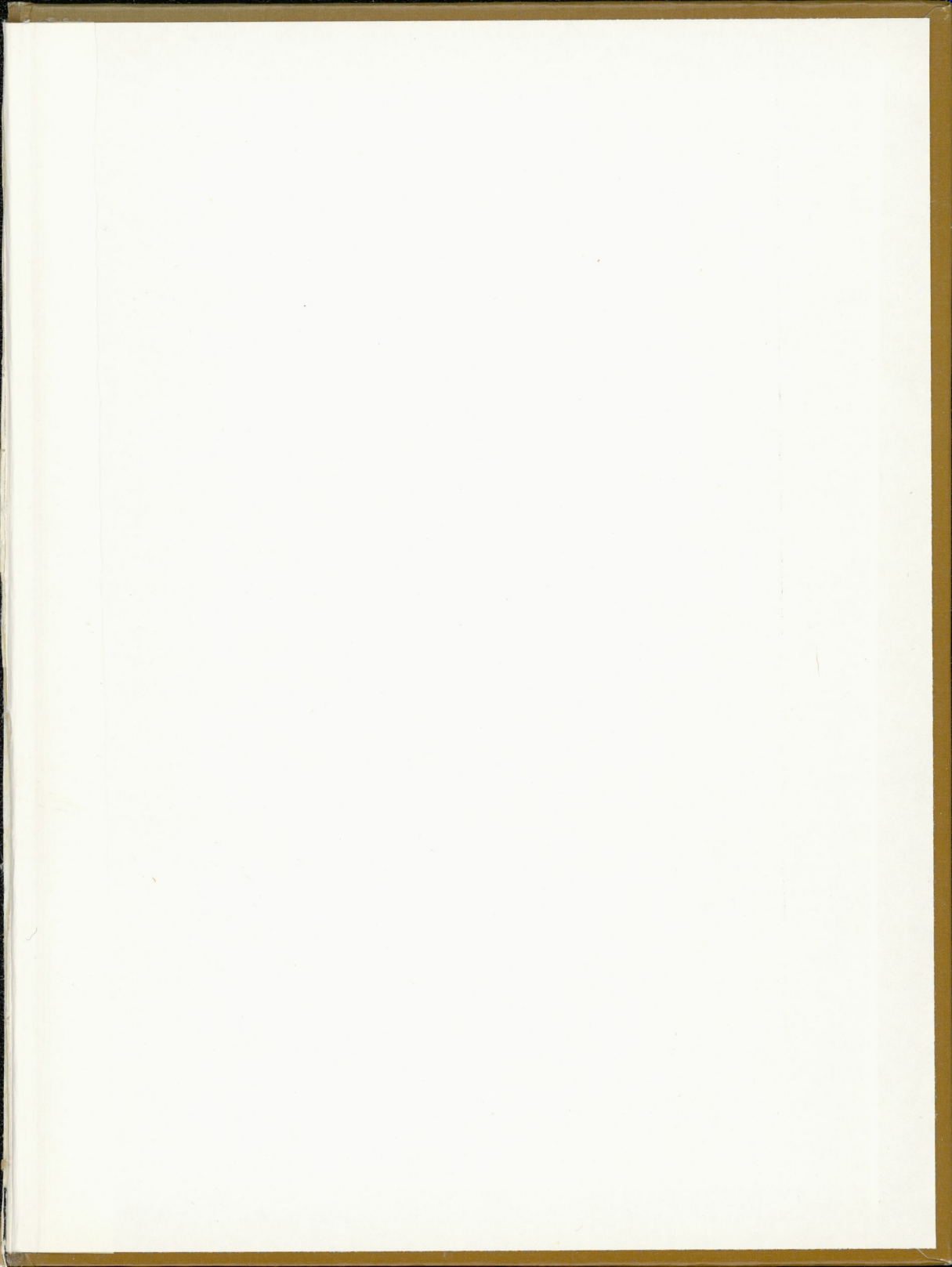

KLOTHILDA

1876

Husdjur, vad är det? Ormar och kramdjur? Hästar och kor? Ett nutida stadsbarn skulle tveka om svaret. Allting ändras, också begreppet husdjur. Den här boken håller sig till hundar, hästar och kor och de andra gamla husdjuren, varifrån de kom, hur de utvecklats och särskilt hur människorna levt tillsammans med dem. Arton författare ger en bakgrund till dagens debatt om djurfabriker och husdjurens roll i det ekologiska systemet.

NORDISKA
MUSEET

ISBN 91 7108 264 6
ISSN 0348 971 X